

Історія України

Гісем О.В.

«ІСТОРИЯ УКРАЇНИ»

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ

загальноосвітніх навчальних закладів

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2015

УДК 74.266.3
ББК 63.3 (4 Укр.)
Г-46

Рецензенти:

Бармак М.В., професор кафедри історії України ТНПУ ім. В. Гнатюка,
доктор історичних наук

Вовк Ю.І., вчитель історії ЗОШ №16 м. Тернополя, вчитель-методист.

Гісем О.В.

Г46 Історія України : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2015. — 272 с. : іл. + 1 електрон. опт. диск (CD). — Електрон. версія. — Режим доступу : <http://www.bohdan-digital.com/edu>.

ISBN 978-966-10-4115-7

УДК 74.266.3
ББК 63.3 (4 Укр)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва*

ISBN 978-966-10-4115-7

© Гісем О., 2015
© Навчальна книга — Богдан,
оригінал-макет, 2015

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— фотографії

— інтерактивні додатки

— відео

— карта

Цими піктограмами (, , ,) у підручнику позначено ті його складові, які можна відкрити у pdf-файлі або скориставшись CD, що входить у комплект.

У зв'язку з великим обсягом електронної складової підручника, у pdf-файлі активною є тільки її частина. Для завантаження всіх матеріалів треба перейти за посиланням:

<http://www.bohdan-digital.com/edu>.

ЛЮБИ ДРУЗИ!

У цьому навчальному році ви вивчатимете систематичний курс історії України. Він дозволить вам сформувати уявлення про події далекого минулого нашої Батьківщини — від Великого розселення слов'ян (V–VIII) до початку XVI ст.

Надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Пропонуємо вам кілька порад, дотримання яких є запорукою успішної роботи з ним на уроках і вдома. Перед початком роботи з підручником необхідно ознайомитися за змістом з його структурою. Матеріал підручника об'єднано у три теми, кожна з яких містить декілька параграфів, які в свою чергу поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Важливу роль для розуміння матеріалу мають численні ілюстрації і карти. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи до них, які пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Обов'язково опрацюуйте включені до параграфів вставки з уривками історичних джерел (спогадів сучасників, документів тощо) і цікавих фактів. Вони сприятимуть повнішому осмисленню матеріалу в цілому.

Після кожного параграфа подані запитання і завдання. Звертайте увагу на умовні позначки поряд з ними. Вони допоможуть вам краще зрозуміти, що і як необхідно виконувати. Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнюючими запитаннями і завданнями.

Кожна тема містить одне-два практичні заняття за розглянутим матеріалом. Готуючись до них, необхідно спочатку опрацювати розміщений на його початку навчальний текст, а потім, опираючись на рекомендації вчителя, виконати завдання. Результати роботи обговорюються разом з іншими учнями на наступному уроці.

Взявши до уваги ці поради, перегорніть наступну сторінку й розпочніть знайомство з історією.

НА СТОРІНКАХ ПІДРУЧНИКА ВИ ЗУСТРІНЕТЕ ТАКІ ПОЗНАЧКИ:

Робота з історичними джерелами

Тут наведено фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо). Потрібно прочитати і відповісти на запитання до них.

Словничок

Тут наведено тлумачення термінів і понять, що виділені чорним шрифтом у тексті параграфа.

ВИСНОВКИ

В цьому пункті викладено основні тези і підсумовується весь матеріал параграфа.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

В цьому пункті подано питання для закріплення знань, умінь і навичок учнів, а також пропонуються завдання проблемного характеру.

ВСТУП. РОЗДІЛ 1

Виникнення і становлення Київської Русі

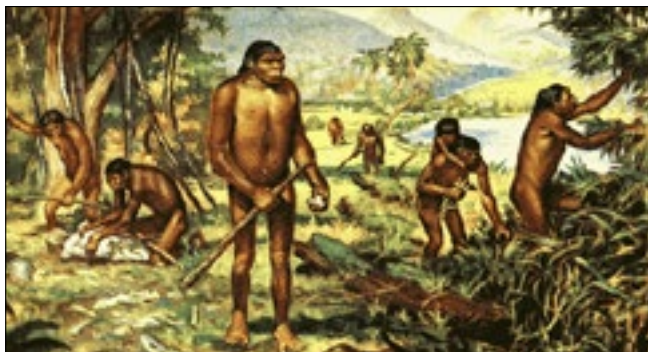
У цьому розділі Ви дізнаєтесь про:

- Велике розселення слов'ян і як воно вплинуло на історію українських земель
- Заняття, вірування, перші державні утворення східних слов'ян
- Виникнення і становлення Київської Русі і про її перших князів

ПОВТОРИМО ВИВЧЕНЕ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 6 КЛАСІ

У 6 класі Ви вивчали найдовший період історії людства. Він охоплює час від появи перших людей до V ст. Лише перелік того, що тоді здобуло людство, зайняв би цілу книгу. Проте все це можна охарактеризувати і декількома реченнями. Людство від первісності перейшло до цивілізаційного розвитку. Таких же змін зазнало людське суспільство і на території України, хоча вона і не перебувала в осередді цивілізаційного розвитку. Пригадаймо основні віхи цього розвитку, розглянувши і проаналізувавши малюнки.

- ? 1. Який період розвитку людства відображено на малюнку? 2. Якими знаряддями праці користуються люди? 3. Які їхні основні заняття?

- ? 1. Що на малюнку свідчить про прогрес у житті людей? 2. Який період розвитку людства намагався відобразити художник?

- ? 1. Які нові заняття людей відображено на малюнку? 2. Чому зміни, відображені художником, отримали назву «неолітична революція»?

1. Яку археологічну культуру намагався відобразити художник?
2. Що про це свідчить?
3. Які заняття людей зображено на малюнку?

1. Коли відбувалася Велика грецька колонізація?
2. Назвіть основні міста-держави Північного Причорномор'я та Криму.

1. Де, на думку вчених, міститься прабатьківщина слов'ян?
2. Яке головне заняття давніх слов'ян?
3. Чи відображене воно на малюнку?
4. Чому слов'яни будували укріплені городища?

1. Що спричинило появу кочівництва?
2. Представники яких кочових племен відображено на малюнку?
3. Що вам про них відомо?

§ 1. ВСТУП ДО СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Історія України як наука і навчальний предмет

Закінчилися літні канікули і розпочався новий навчальний рік. У 7 класі ви, серед інших навчальних предметів, продовжите вивчення систематичного курсу історії,— як всесвітньої, так і історії України.

Слово «історія», як ви вже знаєте, давньогрецького походження й перекладається як «дослідження», «оповідь про події». Давньогрецький письменник і вчений Геродот, якого вважають «батьком історії», називав «історіями» свої оповідання про греко-перські війни.

Термін «історія» має кілька значень. Історія як наука вивчає минуле людських спільнот, які заселяли нашу планету від найдавніших часів і до сьогодні.

Учених, які досліджують те, що відбувалося в минулому людських спільнот, називають істориками. В основу їхньої цікавої, але й дуже складної праці покладені дослідження історичних фактів та історичних подій.

Історичні факти — не вигадані випадки, які відбувалися насправді.

Історичні події — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів суспільного життя, які становлять єдине ціле.

Невід'ємною складовою всесвітньої історії є історія України. Це — наука, що вивчає розвиток людського суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні закономірності. Вона досліджує історію українського народу, його боротьбу за державну незалежність і пов'язані з нею подвиги, драми, тріумфи і трагедії.

Історична наука не стоїть на місці. Завдяки новим відкриттям вона оновлює й поглиблює наші знання про історичні події. На основі досліджень учених-істориків створено навчальний предмет «історія України», вивчення якого ви продовжите цього року. Він відображає сучасне бачення минулого нашої Батьківщини.

 Що вивчає історія України?

2. Періодизація історії України

Джерела вивчення середньовічної історії України. Історію людства, як ви вже знаєте, дослідники поділяють на певні періоди. Періодизація історії України в

цілому відповідає всесвітній історії, але має також особливості, які відображають специфіку становлення та розвитку людського суспільства на українських землях.

Історична періодизація — поділ історії на певні періоди, що є історичними етапами суспільного або культурного розвитку країн та народів і характеризуються визначними подіями, явищами або процесами.

Відповідно до існуючої сьогодні періодизації історію України поділяють на:

- стародавню історію. Найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України до Великого переселення народів;
- середньовічну історію. Розповідає про події, що відбувалися в період від Великого розселення слов'ян до кінця XV ст.;
- нову історію. Характеризує розвиток українських земель у XVI—XIX ст.;
- новітню історію. Знайомить із подіями від початку XX ст. до сьогодення.

Пізнання минулого відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками історичних джерел.

Досліджуючи різноманітні історичні джерела, вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Існують різні типи історичних джерел, серед яких основними є речові, усні, писемні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи. Кожне окреме джерело відображає лише певну грань минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій. Унаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише способом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел.

Історичні джерела — все створене в процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

Основними історичними джерелами, за якими вчені досліджують середньовічну історію України, є речові, писемні, усні, мовні та етнографічні.

Які джерела доцільно використовувати для вивчення середньовічної історії України?

3. Що вивчає середньовічна історія України?

Книга, яку ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися, що відбувалося на українських землях у період середньовічної історії. Працюючи з нею, ви зможете сформуванати уявлення про те, як після Великого розселення слов'ян розпочалося формування східнослов'янської державності. Довідаєтеся про те, як виникла і розвивалася утворена східними слов'янами найбільша держава європейського середньовіччя — Київська Русь. Дізнаєтеся про Галицько-Волинське князівство та його місце в розвитку української державності. Простежите, як і чому українські землі опинились у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства та інших держав у другій половині XIV—XV ст.

На сторінках підручника перед вашими очима постануть хоробрі князі, гордовиті бояри, мудрі діячі церкви і талановиті будівничі. У вас буде можливість зазирнути за завісу часу і спробувати зрозуміти дії та вчинки людей, котрі жили задовго до вашого народження. Дізнавшись про їхній внесок у події українського середньовіччя, ви зможете переконатися, як багато вони зробили для своєї Батьківщини. Це дозволить вам зрозуміти, чому можна стверджувати, що в той складний і далекий час закладалися підвалини майбутньої незалежної України.

Отже, запрошуємо вас до цікавої та захоплюючої подорожі шляхами середньовічної України. Нехай вашим путівником у ній стане цей підручник.

? Які основні події вивчає середньовічна історія України?

4. Походження назви «Русь»

Основну частину книги буде присвячено історії Київської Русі, її становленню, розквіту і занепаду. Звідкіля походить ця назва? У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець під 832 р. записав, що «стала називатися наша земля — Руська земля». Цю назву він використовував стосовно земель, які утворювали Київське князівство. Тривалий час дослідники сперечаються про походження назви «Русь». У літописах та інших давньоруських джерелах вона використовувалася в різних значеннях.

Етнічне значення — народ, плем'я тощо.

Соціальне — суспільний прошарок або стан.

Географічне — територія, земля.

Політичне — держава.

Основні версії походження назви

Скандинавська — від схожих назв округів у Скандинавії зі схожою назвою.

Фінська — від слова ruotsi, яким фінські племена називали варягів (вікінгів).

Східнослов'янська — від східнослов'янських назв річок із коренем «рос» у Наддніпрянщині та землях ільменських словенів.

Сарматська — від назви «руси», яку араби і візантійці використовували стосовно слов'ян і слов'янізованих сарматів — роксоланів, що входили до антського союзу.

За останніми дослідженнями, багато істориків схиляються до думки, що слово «русь» — фінського або скандинавського походження і ним спершу називали тих варягів, які становили дружину (військо) давньоруських князів. Поступово ці дружини поповнювалися слов'янами. Термін «русь» став поширюватися на всіх князівських дружинників узагалі. Оскільки князі правили, спираючись на дружину, то ті землі, які їм підпорядковувалися, дістали назву «Руська земля». У вузькому значенні «Руською землею» були, насамперед, землі племені полян, що мешкали в Середньому Подніпров'ї.

Коли після смерті Рюрика Олег захопив полянський Київ і проголосив його столицею єдиної держави, її почали називати Київською Руссю. Відтоді назва «Русь» або «Руська земля» стала використовуватися в широкому значенні для позначення всієї території, яку заселяли східні слов'яни.

Хоча перші відомі історикам князі Київської Русі були за походженням скандинавами і в їхніх дружинах було чимало варягів, це не стало вирішальним чинником у формуванні східнослов'янської державності. Її виникнення, передусім, спричинили внутрішні державотворчі процеси в самому слов'янському суспільстві.

? Звідкіля походить назва «Русь»?

5. Як працювати з підручником

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом і структурою. Матеріал підручника об'єднано в п'ять розділів, кожен з яких містить від чотирьох до шести параграфів, що, своєю чергою, поділяються на декілька пунктів. У тексті ви зустрінете слова і дати, вирізані чорним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Як ви вже знаєте з минулого року, історія, як будь-яка інша наука, має власну термінологію, яку необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів. Працюючи на заняттях і вдома, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Важливу роль для розуміння матеріалу мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, карти і схеми. Працюючи з відповідним параграфом, необхідно прочитати внесений до нього документ і відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схема розкриє вам зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснить його особливості тощо. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Після кожного параграфа розташовано запитання і завдання. Звертайте увагу на умовні позначки поряд із ними. Вони допоможуть вам краще зрозуміти, що і як необхідно виконати.

Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнюючими завданнями. Тестові завдання до теми дозволяють вам здійснити самоперевірку рівня своїх знань за її матеріалом.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на розміщені на його сторінках позначки та їхнє значення.

«Документи розповідають» — наведені тут фрагменти з історичних джерел вам необхідно прочитати і дати відповіді на запитання до них.

«*Цікаві факти*» — у цій рубриці ви знайдете чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних зі змістом того, про що йдеться в параграфі.

«*Постать в історії*» — під такою рубрикою розташовано інформацію про видатних історичних діячів, яка допоможе вам зрозуміти їхній внесок в історію.

«*Терміни і поняття*» — тут ви знайдете тлумачення наведених у тексті понять і термінів.

«*Розгляньте малюнок і складіть розповідь*» — ця рубрика містить завдання, спрямовані на формування образу матеріалу, що вивчається.

«*Закріпимо знання*» — наведені тут запитання допоможуть вам здійснити самоперевірку, переконатися в тому, що ви запам'ятали з тексту параграфа, дозволять усвідомити прочитане.

«*Інформаційні ресурси*» — тут, після кожного параграфа, ви знайдете посилання на додаткові інформаційні ресурси, які допоможуть вам краще опанувати навчальний матеріал.

«*Практична робота*» — цей структурний елемент підручника містить необхідні матеріали для організації практичних робіт, передбачених програмою.

«*Завдання для узагальнення*» — під такою рубрикою вміщено систему завдань, історичних задач і запитань, які дозволять узагальнити набуті знання. Ці завдання виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання.

«*Завдання для тематичного оцінювання*» — у цій рубриці міститься необхідний набір завдань для проведення тематичного оцінювання знань.

ВИСНОВКИ

Людам необхідно вивчати історію, оскільки без знання свого минулого вони не зможуть зрозуміти сучасність і спрогнозувати майбутнє. Історія України містить чимало цінного для розуміння сьогодення.

В Україні в минулому відбувалися процеси, схожі на ті, що й в інших частинах Європи та світу. Тому історію України, як і всесвітню історію, поділяють на стародавній, середньовічний, новий і новітній періоди.

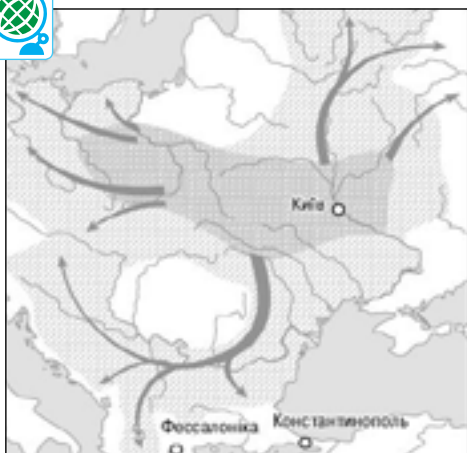
Основну частину середньовічної історії України складає історія Київської Русі та її спадкоємців.

Довідатися про різні події минулого можна лише поєднуючи інформацію, отриману з різних історичних джерел.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Що вивчає середньовічна історія України?
2. На які періоди поділяється історія України?
3. За якими типами історичних джерел вивчають середньовічну історію України?
4. Яким є походження назви Русь?

§ 2. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ — ПРЕДКИ УКРАЇНЦІВ У VI–IX СТ.

? Які регіони заселили слов'яни в результаті Великого переселення (розселення)?

1. Слов'яни під час Великого переселення народів

Велике переселення народів спричинило великі зміни на карті Європи. Його складовою у VI–VII ст. було Велике переселення (розселення) слов'ян.

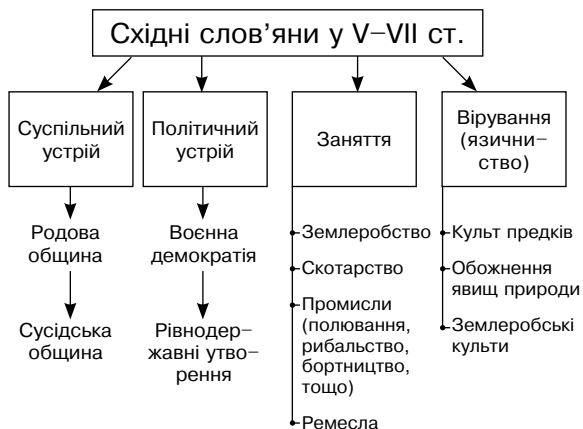
У той період слов'янські племена антів і склавінів зі своєї прабатьківщини у межах річки Дніпра і Вісли рушили до Подунав'я, наблизившись до володінь Східної Римської імперії (Візантії). Кордони імперії не стали серйозною перешкодою для подальшого розселення слов'ян. У результаті Балканських війн слов'яни станом на кінець VII ст. майже повністю оволоділи Балканським півостровом.

Велике переселення (розселення) слов'ян — розселення слов'янських племен із їхньої прабатьківщини, розташованої між Дніпром і Віслою, на сусідні землі впродовж V–VII ст. Опанування ними просторів Центральної, Південно-Східної та Східної Європи.

? Як озброєні слов'янські воїни? Використовуючи знання з історії стародавнього світу, визначте, який бойовий стрій використовували слов'яни в бою.

Візантієць Іоанн Ефеський про походи слов'ян на Балкани

«На третьому році по смерті імператора Юстина... рушив проклятий народ слов'ян, який пройшов через усю Елладу і по країні Фессалоніці, і по фракійських провінціях. Здобув багато міст і фортець, спалив, пограбував і підкорив країну, сів на ній владно і без страху, як у своїй власній... Вони... захопили всі імперські табуни й інше, вони живуть, сидять і грабують у римських провінціях без турбот і страху, убиваючи і спалюючи; вони стали багатими, мають золото і срібло, табуни коней і багато зброї. Вони навчилися вести війну краще за римлян, [і все ж вони] люди прості, які не сміли з'явитися з лісів і степів і не знали, що таке зброя, за винятком двох або трьох дротиків».

- ?** 1. Які факти про походи слов'ян на Балкани наведено в документі? 2. Як автор ставиться до подій, про які розповідає? Чому у вас склалося таке враження? 3. Чи можна довіряти авторові документа? Чію позицію він представляє? 4. Визначте за документом, який вплив мали балканські війни на розвиток слов'янського суспільства.

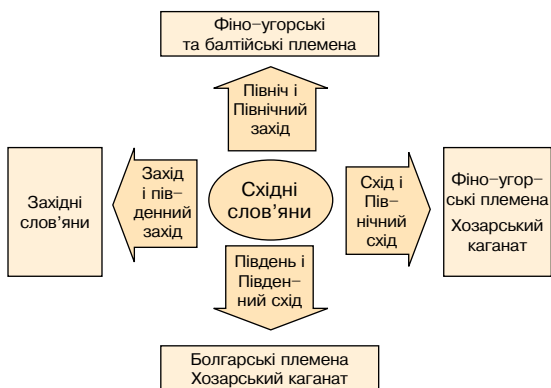
На зламі VI—VII ст. слов'яни також активно просувалися на північ і північний схід, заселяючи землі, що належали балтійським та угро-фінським племенам.

Результатом Великого розселення слов'ян стало формування нових територіальних об'єднань слов'ян, що їх прийнято поділяти на східних, західних і південних.

- ?** Які терени опанували слов'яни в результаті Великого розселення?

2. Сусіди східних слов'ян

Східні слов'яни жили не ізольовано від інших племен, на їхній розвиток впливали сусіди. У VIII—X ст. найбільший вплив на

- ?** Прослідкуйте по карті, якими річками, озерами, морями пролягав зображений торговельний шлях «із Варягів у греки». Якою була його роль у становленні держави?

Нормани беруть данину від слов'ян

Варяги продають хозарським купцям раба

Хозарська кіннота під час набігу на слов'янські племена

? Якими товарами торгували (обмінювалися), брали данину нормани і хозари зі слов'янами?

розвиток слов'ян і на становлення їхньої державності справили нормани і хозари.

Нормани («північні люди») — це предки сучасних данців, шведів, норвежців. У VIII–X ст. їхні загони вмілих і безстрашних воїнів — **вікінгів** тримали у страху всю Європу, здійснюючи на своїх кораблях (**дракарах**) грабіжницькі набіги на узбережжя, а іноді пливучи річками, вони навіть заходили далеко углиб континенту. Слов'яни називали вікінгів **варягами**. У «Повісті минулих літ...» Нестора-літописця згадується, що варяги брали данину з ільменських словен і кривичів. Просуваючись углиб слов'янського світу і засновуючи свої купецькі поселення — **факторії**, варяги проклали річками та озерами торговельний шлях «**із варягів у греки**», тобто шлях з Балтійського моря в Чорне до столиці Візантійської імперії Константинополя.

У той же час з півдня на слов'ян величезний вплив мав **Хозарський каганат** — одна з наймогутніших тогочасних держав. Каганат було засновано тюркськими кочовими племенами у степах між Волгою та Дніпром. Поступово їхня верхівка налагодила активні торговельні зв'язки з Візантійською імперією та Арабським халіфатом. Більша її частина прийняла іудаїзм, що сприяло тісним стосункам із єврейським купецтвом.

Каганат процвітав за рахунок торгівлі товарами, що їх перевозили Великим шовковим шляхом, і работоргівлі. За повідомленням Нестора-літописця, хозари вчиняли грабіжницькі набіги на слов'ян, обклавши «даниною кров'ю» племена полян, сіверян, радимичів і в'ятичів. Ця да-

нина передбачала віддавання у рабство кожної десятої дитини.

? Які племена були сусідами східних слов'ян?

Які сусідні народи справили найбільший вплив на розвиток східних слов'ян?

3. Розселення племінних союзів східних слов'ян на території України. Літописні легенди про заснування Києва

У VIII ст. у східних слов'ян формуються союзи племен. З літопису «Повість минулих літ» відомо, що територію сучасної України заселяли сім союзів племен — деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни, волиняни (дуліби) та білі хорвати. Саме вони вважаються предками українців. На землях, які зараз входять до складу Білорусі, жили дреговичі й полочани, Росії — кривичі, радимичі, словени й в'ятичі. Археологічні дані підтверджують повідомлення літописця щодо розселення східних слов'ян.

Особливу увагу серед інших східнослов'янських союзів племен літопис приділяє полянам. Саме із полян походили перші київські князі-брати Кий, Щек і Хорив, за яких почалося будівництво Києва. Це місто назвали на честь старшого з братів — Кия.

На чолі кожного союзу племен стояв **князь** (каган). Найважливіші питання

? Які союзи слов'янських племен проживали на території України?

Пам'ятник засновникам Києва

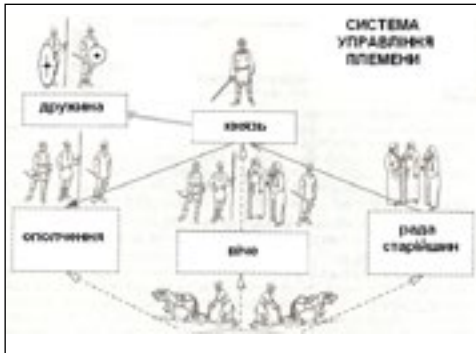
Розповідь Нестора-літописця про заснування Києва

Поляни ж жили в ті часи окремо й володіли своїми родами... і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоревцею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужні мудрі та тямущі, і називались вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві.

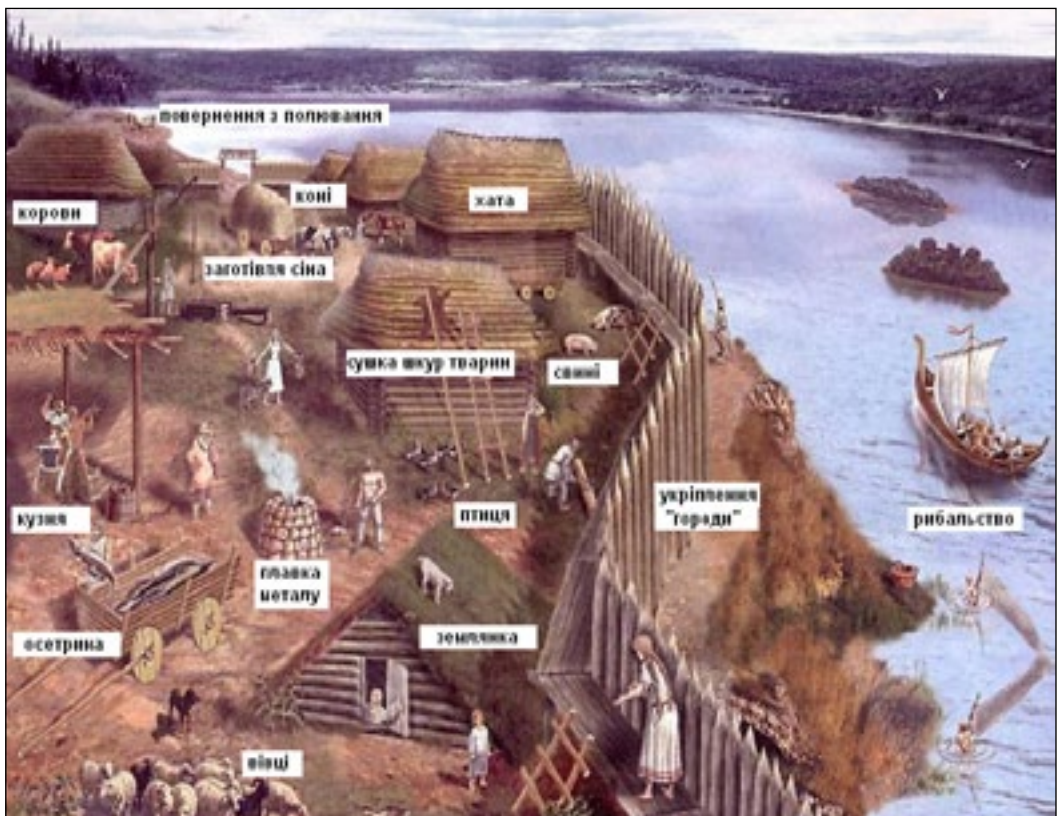
? 1. Як, за повідомленням Нестора, виник Київ? 2. Які ще легенди про заснування Києва Вам відомі?

*Панорама київських гір,
де виникло місто (сучасний вигляд).*

життя союзу або племені обговорювалися **радою старійшин** і ухвалювалися на **народних зборах (віче)**. У віче могли брати участь лише чоловіки, здатні носити зброю. Крім племінного ополчення князь для здійснення воєнних експедицій

? Які заняття слов'ян зображені на малюнку? Що на малюнку є свідченням існування землеробства? Чому поселення обнесено огорожею?

мав у своєму розпорядженні постійну **дружину** професійних воїнів. Такий лад називають **воєнною демократією**.

? Що таке «воєнна демократія»?

4. Господарство і спосіб життя слов'ян

Основним заняттям слов'ян було землеробство. Найдавнішим способом вирощування зернових культур у лісовій зоні було підсічно-вогневе землеробство. Селяни спалювали повалені вітром на окремих ділянках лісу сухі дерева і таким чином готували землю під посіви. Згодом — спалювали дерева, спеціально зрубані сокирою. Нерідко перед вирубуванням лісу дерева підсікали, щоб вони швидше висихали у вертикальному стані. Тоді – валили і спалювали. Попіл був добривом, він же розпушував ґрунт. По трьох роках використання виснажену землю залишали та освоювали нову ділянку.

У лісостеповій зоні слов'яни мали постійні місця проживання. Селилися вони на берегах річок, де були гарні луки і добрі ґрунти для обробітку. Ранні слов'яни використовували тут перелогову систему обробітку ґрунтів. Поле оброблялося і засівалося до того часу, поки ці землі давали добрі врожаї. Коли ж врожаї падали, поле залишалося для «відпочинку», а використовувалося інше. У той час вільних земель було багато, тож слов'яни завжди мали добрі врожаї. Вирощували пшеницю, просо та ячмінь. Археологічні знахідки того часу засвідчують, що слов'яни користувалися досить добрими знаряддями праці, зокрема, в них уже були залізний серп, мотики, кістяні й дерев'яні сохи з металевими наконечниками.

Слов'яни займалися також скотарством. Вони вирощували велику рогату худобу, коней, свиней. Слов'яни полювали на хутрових звірів, хутра були цінним товаром. А ще вони займалися рибальством, бортництвом (примітивним бджолярством), у лісах збирали гриби та ягоди.

У слов'ян було розвинене ремесло. Найбільшого поширення набули ковальство, залізоробне ремесло, гончарство, прядіння, чинбарство і ткацтво.

Свої житла слов'яни споруджували в основному з дерева, заглиблювали їх напо-

ловину в землю. Такі будинки були більш надійними й теплими. Посередині хати розташовувалися печі – для обігрівання житла і приготування їжі. Печі були без димарів, палили «по-чорному», дим виходив крізь отвори у даху. Печі у житлах відрізняють слов'янські поселення від їхніх північних сусідів – угро-фінів і південних степових кочовиків. У них посеред житла було відкрите вогнище, над яким підвішували казан. Недалеко від будинку обов'язково споруджувалася яма-льох, де слов'яни зберігали зерно та інші продукти.

Слов'яни жили первісною сусідською общиною. Існували великі патріархальні сім'ї, в яких жили родичі декількох поколінь. Вони вели спільне господарство, володіли окремими господарськими будівлями, житлами, навіть невеликими поселеннями. Общини родичів жили в близьких поселеннях, що називалися «гніздами». Група таких «гнізд» об'єднувалася у плем'я. Племена об'єднуються в союзи племен.

5. Вірування слов'ян

Релігійні вірування слов'ян прийнято називати язичництвом. Слов'яни обожнювали сили природи. Вони мали свій поховальний обряд, в основу якого було покладено віру в потойбічне життя. Померлих спалювали і ховали у спеціальних ямах. У могили клали речі померлого, знаряддя праці, посуд, їжу, інколи зброю.

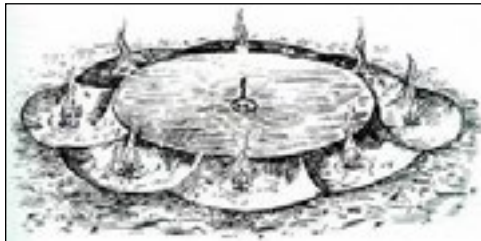
Крім того, у давніх слов'ян існувала віра у різних духів.

Найдавніші писемні повідомлення про вірування слов'ян належать візантійському історику VI ст. Прокопію Кесарійському. Він писав, що слов'яни вважають «володарем усього» одного з богів – творця блискавок (Перуна). Йому приносять у жертву биків та інших тварин. Слов'яни поклоняються також рікам, німфам та іншим божествам, складають їм жертви і під час жертвоприношень ворожать. Німфи в античній міфології – духи природи (джерел, гір та ін.). Отже, слов'яни, окрім вищих богів, які уособлювали сили природи (грим, блискавку, вітер та ін.), поклонялись і духам (німфам). Крім Перуна, до нас дійшли такі назви слов'янських богів: Велес, Даждбог,

Стрибог, Род, Маког та ін. Місця поклоніння богам називаються *капищами*, де встановлювались ідоли певних богів. (До наших днів зберігся Збручанський ідол).

Збручанський ідол

Реконструкція язичницького капища

ВИСНОВКИ

Унаслідок розселення слов'ян у VI—VII ст. на великій території Східної Європи сформувалися три групи слов'янських племен: східна, західна і південна.

Східнослов'янські союзи племен деревлян, полян, уличів, тиверців, сіверян, волинян (дулібів) та білих хорватів, що заселяли територію сучасної України, вважаються предками українців.

В етнічному розвитку східних слов'ян визначальною залишалася спільна спадщина історичної прабатьківщини.

Оснoву господарства слов'ян ставало землеробство і промисли. Розвиненими були скотарство і ремесло.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян? Які його результати?
2. Яким було оточення східних слов'ян? Як воно вплинуло на їхній розвиток?
3. На землях яких племен виник Київ?
4. Які основні заняття слов'ян? Складіть розповідь про життя слов'янського городища.

§ 3. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

? Визначте за картою розташування Куявії та Славії. Під впливом яких народів вони перебували?

На таких норманських кораблях-дракарах, що їх на Русі називали лодіями, дружини руських князів здійснювали свої морські походи.

1. Перші державні утворення

У VIII—IX ст. у східних слов'ян набирають сил державотворчі процеси. Внаслідок об'єднання окремих союзів племен виникають нові утворення — племінні княжіння. Кожне з них мало власну територію. Сучасна наука вважає, що ці об'єднання мали елементи державності.

За свідченням арабських авторів, на східнослов'янських землях існували три об'єднання: **Куявія** (землі полян із Києвом), **Славія** (землі ільменських словенів) і **Артанія** (історики не можуть визначити, де вона була розташована).

Уважається, що племінне княжіння полян у Середньому Подніпров'ї, відоме арабам як Куявія, стало осередком, довкола якого розбудовувалася східнослов'янська державність.

2. Київське князівство Аскольда

На основі полянського племінного княжіння в Середньому Подніпров'ї близько середини IX ст. сформувалося Київське князівство. За своєю територією воно було досить невеликим й охоплювало, головним чином, полянські землі навколо Києва. У літописі це князівство називають «**Руською землею**», а його правителями — князів **Аскольда та Діра**, яких вважають представниками династії **Києвичів**, що походила від легендарного Кия. Арабські автори стверджували, що Дір княжив перед Аскольдом, був «першим зі слов'янських царів». Проте в літопису Аскольда і Діра завжди згадують разом. Князі звільнили полян від сплати данини хозарам і

? Розгляньте малюнок і складіть розповідь про похід князя Аскольда на Константинополь.

прагнули поширити свою владу на інші слов'янські племена: сіверян, деревлян, уличів, полочан, кривичів.

Князь (каган) Аскольд (? — 882) уславився своїми воєнними походами проти Візантії у 860, 866 та 874 рр. Справжнім жахом для візантійців став світанок 18 червня **860 р.**, коли вони побачили 200 лодій руського флоту князя Аскольда під мурами Константинополя. Русичі взяли місто в облогу, візантійський імператор був змушений погодитися на укладання з ними угоди і сплату данини. Так уперше Київське князівство сповістило середньовічний світ про своє існування, розпочавши боротьбу з Візантією за першість на Чорному морі та перетворення його на «Руське море».

Із князем Аскольдом пов'язана перша спроба хрещення Русі. За повідомленнями візантійських авторів, ймовірно

Убивство Аскольда та утвердження Олега в Києві. (мініатюра із літопису)

Аскольдова могила (Київ, сучасний вигляд)

Візантійський імператор Константин VII Багрянородний про збирання данини на Русі

«Коли настає листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що йменується кружлянням, а саме — у Славинії (союзи племен) деревлян, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є данниками росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, знову повертаються до Києва. Зібравши данину, варяги плвли до Константинополя продавати зібране.

? На підставі документа і схеми поясніть, чому збирання данини називали «кружлянням».

но **862 р.** він хрестився сам і спробував охрестити своїх підданих. Існує думка, що це викликало невдоволення язичницької знаті, і вона почала готувати змову, щоб усунути Аскольда від влади.

? Які здобутки правління князя Аскольда?

? Коли утворилась Київська Русь? Хто був її першим князем?

3. Утворення Київської Русі. Утвердження династії Рюриковичів

У той час, коли в Середньому Подніпров'ї розвивалось і міцніло Київське князівство, у Славії, за свідченням Нестора-літописця, у 862 р. ільменські словени і кривичі запросили варязького вождя Рюрика з дружиною княжити і володіти ними.

Після смерті Рюрика у 879 р. залишився його малолітній син Ігор, яким опікувався, тобто став регентом, воєвода Олег. У **882 р.**, зібравши велике військо, Олег вирушив у похід на Київ. Існує думка, що його запросила туди місцева знать, невдоволена розпочатою князем Аскольдом християнізацією. Прибувши до Києва, повідомляє літописець, Олег заховав більшість своїх воїнів, а решті наказав удавати купців, які плвуть до Константинополя. Приставши до берега, вони запропонували показати свої товари князе-

ві. Коли до них вийшов Аскольд, варяги вбили його. Після цього Олег, імовірно, за допомоги невдоволеної Аскольдом знаті, захопив владу в Києві.

Унаслідок цих подій династія Києвичів припинила своє існування утворилася нова династія Рюриковичів. Відбулося об'єднання східнослов'янських людей півночі й півдня, розпочалося перетворення Київського князівства на об'єднану державу — **Київську Русь**. Своїм стоїльним градом, «матір'ю містам руським» Олег оголосив Київ.

4. Правління Олега

Князь Олег (? — бл. 912), імовірно, правив у 882—912 рр. У літописах його називають як повновладним київським князем, так і лише воєводою Ігоря. Послідовно та наполегливо він підкорював східнослов'янські племінні союзи, розширюючи межі Київської Русі. За повідомленням літописця, у 885 р. він обклав даниною полян, деревлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями та уличами продовжував воювати. При цьому сіверян і радимичів він звільнив перед цим від сплати данини хозарам.

Князь Олег правив Київською Руссю одноосібно, зосередивши всю владу в своїх руках. Він спирався на допомогу варязької дружини, яка виконувала

Розгляньте малюнок і складіть розповідь про збирання князем данини з підвладних племен.

Похід Олега на Константинополь у 907 р. (мініатюра з літопису)

Олег прибиває свій щит на воротах Константинополя

Прощання князя Олега з конем. (художник. В. Васнецов)

доручення князя, чинила суд на місцях і збирала данину. Варяги збирали данину в найпримітивнішій і насильницькій формі полюддя.

3. Походи князя Олега

Князь Олег проводив активну зовнішню політику.

Він здійснив успішні походи на Візантію в 907 та 911 рр. Необхідність здійснювати воєнні походи проти візантійців для нього, як і для інших руських князів, обумовлювалася тим, що Константинополь був для них головним центром збуту зібраної з підкорених племен данини.

Розповідаючи про похід Олега на Константинополь (або Царгород, як його називали русичі), Нестор-літописець стверджує, що в ньому брали участь 80 тис. воїнів на двох тисячах човнів. Діставшись околиць Константинополя, Олег наказав прикріпити до лодій колеса. Коли повіяв погожий вітер, човни суходолом рушили до мурів міста з того боку, де їх ніхто не чекав. Приголомшені такою воєнною хитрістю русичів, візантійці запропонували їм укласти мирну угоду, згідно з якою Візантія мала гарантувати руським купцям сприятливі умови для торгівлі, сплачувала викуп, обіцяла сплачувати щорічну данину Києву та іншим руським містам. На знак перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя.

У 911 р. Олег знову послав своїх воїнів до мурів Царгорода, оскільки візантійці порушували укладену раніше угоду. За новою угодою сторони несли рівнозначну відповідальність за вчинені злочини (убивства, бійки, крадіжки),

зобов'язувалися повертати полонених і втікачів та надавати допомогу торговельним суднам.

Також Олег здійснював походи на узбережжя Каспійського моря, грабуючи багаті каравани купців.

Обставини смерті Олега остаточно не з'ясовані. За однією з версій, яка вказується в літопису, він помер від укусу гадюки, за іншою — загинув у поході на Каспій, а ще за іншою — помер на батьківщині.

? Які результати походів князя Олега на Константинополь?

ВИСНОВКИ

У VIII—IX ст. в результаті розгортання об'єднавчих процесів у східних слов'ян з'являються племінні князівства.

За правління Аскольда Київське князівство досягло розквіту і міжнародного визнання, перетворилося на осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася єдина східнослов'янська державність.

Князь Олег об'єднав Північну Русь із Південною в єдину державу, здійснював збирання східнослов'янських земель навколо Києва.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Як було утворено Київська Русь?
2. Як перші князі здійснювали свою владу? Що таке полюддя?
3. Про які легенди щодо правління князя Олега ви дізналися?

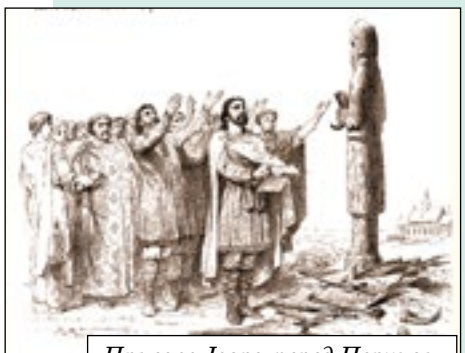
§ 4. КНЯЗЮВАННЯ ІГОРЯ ТА ОЛЬГИ

Збір полюддя

Знищення флоту Ігоря
«грецьким вогнем»

Присяга Ігоря перед Перуном

? Чому похід Ігоря 941 р.
завершився невдало?

? Чому загинув князь Ігор?

1. Правління князя Ігоря

Після смерті Олега князювати на Русі почав син Рюрика — Ігор. **Князь Ігор** (? — 945) продовжував справу свого попередника, наполегливо згуртовуючи східних слов'ян у єдину державу. Розпочав своє правління боротьбою з деревлянами та уличами, які вийшли з покори Києву. Ігор наклав на них значно більшу данину, ніж раніше. Після цього уличі залишили Середнє Подніпров'я і переселилися в межиріччя Дністра і Південного Бугу.

У 915 р. біля кордонів Київської Русі вперше з'явилися нові кочовики — *печеніги*. Ігорю вдалося укласти з ними мирну угоду. Згодом її було порушено через те, що печенігів до нападів на Русь підштовхувала Візантія.

Ігор, як і його попередники, воював із Візантією. У 941 р. він організував грандіозний похід проти неї, залучивши близько 10 тис. лодій. Проте цей похід завершився поразкою: візантійці спалили флот русичів «грецьким вогнем».

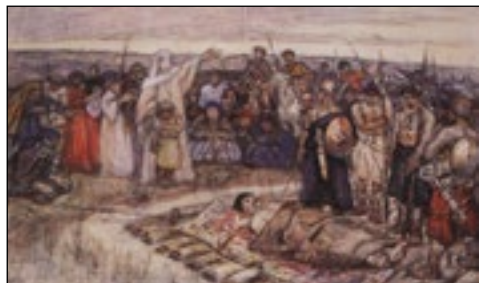
По трьох роках, зібравши ще більші сили, Ігор повторив похід, але цього разу битися не довелося. Візантійці відкупилися даниною, більшою за ту, яку отримав від них раніше князь Олег, та уклали нову угоду, яка підтверджувала основні торговельні інтереси руських купців на ринках Візантії. Хоча умови угоди були дещо гіршими, ніж з Олегом.

У 944 р. Ігор також здійснив похід на Закавказзя проти войовничих горців, які були союзниками візантійців. Унаслідок перемоги русичам поталанило оволодіти багатими містами Дербент, Шарван і Бердаа та з великою здобиччю повернутися додому.

«Грецький вогонь» — таємна зброя візантійців. Це була палаюча суміш, яку під тиском викидали з бронзових труб або наливали в мушлі й кидали їх із катапулт на ворожі судна. Склад цієї суміші настільки ретельно приховувався, що всі її складники дотепер не відомі. Імовірно, вона містила смолу, сірку, селітру і нафту. «Грецький вогонь» не можна було загасити, він горів навіть на воді.

Утримання великої дружини і здійснення далеких походів потребували значних коштів. Мабуть, саме це спонукало Ігоря спробувати, всупереч традиції, вдруге додатково зібрати данину з деревлян. Унаслідок цього спалахнуло повстання. Очолювані князем Малом деревляни восени 945 р. розгромили дружину Ігоря і вбили самого князя. *«Якщо внадиться вовк до овець,— пояснювали вони свій учинок, — то виносить по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить»*. Смерть Ігоря знаменувала завершення початкового етапу становлення Київської Русі.

Княгиня Ольга зустрічає тіло князя Ігоря (художник В. Суриков. ескіз)

? Що призвело до загибелі князя Ігоря?

2. Помста княгині Ольги

Після загибелі князя Ігоря правителем мав стати його син Святослав, та оскільки той був іще хлопчиком, до його змушніння київський престол (до 964 р.) посідала його дружина Ольга. **Княгиню Ольгу** (бл. 910—969) літописець називав *«мудрішою за всіх людей»*, характеризував як вродливу, розумну, енергійну жінку а, водночас — як далекоглядну, холоднокровну та досить жорстоку правительку. Де й коли народилася майбутня київська княгиня, невідомо. Літопис повідомляє лише про те, що *«привели Ігореві дружину зі Пскова на ім'я Ольга»*.

Своє правління Ольга розпочала з придушення деревлянського повстання і помсти вбивцям свого чоловіка. У ті часи кривава помста була неписаним законом. Той, хто не помстився вбивцям своїх близьких, навіки вважався зганьбленим. Описані в літопису чотири помсти княгині Ольги вбивцям свого чоловіка фактично спричинили знищення деревлянського княжіння.

Розповідь Нестора-літописця про події після вбивства князя Ігоря можна зрозуміти так, що деревляни сприйняли його як власну перемогу й вирішили захопити владу над Києвом. Двадцять деревлянських послів приїхали до Киє-

? Розгляньте малюнки з літопису. Які сюжети помсти деревлянам княгиною відображені, а які —ні?

ва та запропонували Ользі вийти заміж за їхнього князя Мала. Княгиня розправилася з ними суто жіночою хитрістю. Вона вдала, нібито приймає послів із надзвичайними почестями, та оголосила, що на знак особливої поваги кияни понесуть їх у човні на руках. А потім гордих такими почестями послів кинули до великої ями, викопаної у дворі палацу, і закопали живцем.

Розправившись зі сватами, Ольга попросила деревлян підслати для переговорів із нею найбільш знатних мужів князівського роду, бояр та купців. Коли ті прибули до Києва, княгиня запропонувала їм відпочити після довгої дороги і попаритися в лазні, яку потім зачинили й запалили разом із послами.

Третя помста своєю жорстокістю перевершила попередні. Ольга сповістила, що бажає здійснити поминки за своїм чоловіком, тож наказала деревлянам варити мед і готуватися до них. Після цього княгиня пообіцяла вийти заміж за деревлянського князя Мала. Поблизу Іскоростеня — деревлянської столиці — за її наказом насипали величезний курган. Під час ритуальної трапези на ньому Ольга дочекалася, поки деревляни понапиваються, і звеліла всіх перебити. Загинули, як пише літописець, п'ять тисяч людей.

Наступного року Ольга збрала військо та разом із малолітнім сином Святославом рушила на підкорення деревлянської землі. Битву було виграно, але деревляни зачинилися у своїй столиці. Облога тривала рік, і виснажені деревляни запропонували Ользі мед і хутро. Проте вона відмовилася від такої великої данини, повідомивши, що їй вистачить по три горобці й три голуби

від кожного двору. Деревляни дали княгині те, чого вона вимагала. До лап кожного птаха Ольга наказала прив'язати запалені трути і, коли посутеніє, відпустити на волю. Птахи полетіли під стріхи будинків Іскоростеня, і місто спалахнуло з усіх боків. І побігли деревляни з міста, Ольжині люди їх ловили... Старійшин княгиня наказала стратити або віддати в рабство, а на решту наклала тяжку данину.

Деревлянський князь Мал закінчив своє життя в київському полоні. Згадкою про нього залишилося місто Малин, його спадкове володіння в деревлянській землі, що й досі має цю назву. Існує цілком вірогідна версія, що донька деревлянського князя Малуша, яку Ольга зробила своєю ключницею, стала коханкою князя Святослава й народила від нього майбутнього князя Володимира Святославовича.

? Яку мету переслідувала помста Ольги? Чому Ольга так жорстоко помстилася деревлянам?

3. Реформи княгині Ольги

Загибель Ігоря гостро поставила питання реформи системи державного управління на Русі та, зокрема, порядку стягування данини.

Ольга впорядкувала полюддя. Було чітко окреслено землі, з яких через певні проміжки часу стягувалася визначена данина. За княжою скарбницею було закріплено «ловища» — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Установлювалися «уроки» та «оброки», які повинні були виконувати підлегли в розмірах, що не позбавляли їх засобів існування. Запровадженням «уставів» було, ймовірно, впорядковано адміністративні й судові дії на місцях княжих дружинників. Улаштовувалися також «становища» і княжі «погости» — місця зберігання зібраної данини та осередки центральної влади.

Спалення Іскоростеня

Княгиня Ольга із сином Святославом

*Купальня княгині Ольги
на р. Кам'янка (Житомир)*

Реформи — перетворення, зміни, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя.

За князювання Ольги розбудовувався і прикрашався її столий град. У Києві з'явилася нова князівська резиденція — Ольжин двір із «теремом кам'яним». Археологічні розкопки свідчать, що це був, імовірно, двоповерховий, укритий червоним шифером кам'яний палац, прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

? Які реформи провела княгиня Ольга?

3. Зовнішньополітична діяльність княгині Ольги

Княгиня Ольга проводила активну зовнішню політику. Проте, на відміну від своїх попередників, вона віддавала перевагу дипломатії, а не війні.

У 946 р. (за іншими даними — 957 р.) Ольга відвідала Константинополь. Княгиня, ймовірно, прагнула відновити давні привілеї для руських купців і сплату візантійцями данини Києву.

За повідомленням літописця, у Константинополі Ольга прийняла християнство. Було досягнуто домовленості, що руські дружини служитимуть імператорові, а Візантія за це сплачуватиме данину Русі. На її виконання Ольга надіслала руських воїнів, допомагала Візантії у війні з арабами 961 р., у боротьбі з норманами і болгарами.

Хрещення Ольги (мініатюра з літопису)

Купель для хрещення з собору Св. Софії в Константинополі

Також княгиня Ольга здійснила першу спробу встановити дипломатичні зв'язки із Західною Європою. У 949 р. вона надіслала своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I — наймогутнішого правителя тогочасної Європи з проханням надати єпископа для хрещення Русі. По деяким часі після цього до Києва прибула християнська місія, очолювана ченцем Адальбертом. Вона діяла на Русі протягом 961–962 рр., але через протидію язичницької знаті, під загрозою фізичної розправи змушена була рятуватися втечею. Оскільки язичницькі настрої були досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією.

Ймовірно, цей неуспіх послабив позиції Ольги, і влада перейшла до її сина Святослава, який був прихильником язичництва.

? Розгляньте малюнок «Княгиня Ольга входить до Собору Св. Софії в Константинополі» і складіть розповідь про відвідини княгинєю Ольгою Константинополя.

ВИСНОВКИ

Князь Ігор намагався зміцнювати владу Києва над східнослов'янськими княжіннями. При цьому для подальшого розвитку держави виникла потреба впорядкувати питання щодо розмірів і порядку збирання данини.

Внутрішньополітичні заходи княгині Ольги сприяли тіснішому об'єднанню колишніх окремих східнослов'янських племінних володінь у єдиний державний організм. У зовнішньополітичній діяльності княгиня Ольга визначила нові підходи, надаючи перевагу мирним засобам над воєнними.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які кочові племена з'явилися на кордоні Русі за правління князя Ігоря?
2. Що призвело до конфлікту князя Ігоря з деревлянами?
3. Які реформи здійснила на Русі княгиня Ольга?
4. Коли відбувся перший в історії дипломатичний візит до Константинополя очільника Київської держави?

§ 5. КНЯЗЮВАННЯ СВЯТОСЛАВА

1. Князь Святослав

Святослав (бл. 931—972), син Ігоря та Ольги, посів київський престол досить пізно — у 964 р., у віці близько 30 років.

Князь Святослав уславився, як відважний воїн і талановитий полководець. Ставши самостійним правителем, він здійснив декілька походів із метою зміцнення Київської Русі та змусив сусідні держави рахуватися з її інтересами. Нестор-літописець із великою любов'ю розповідав про князя, порівнюючи його за хоробрість із гепардом. Войовничість Святослава відповідала духові епохи, коли середньовічні правителі силою зброї формували території своїх держав. За роки правління він пройшов походами від Середнього Поволжя до Каспію та далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до візантійських володінь на Балканах, подолавши щонайменше 8000—8500 км.

На відміну від Ольги Святослав був язичником. Намовляння матері охреститися категорично відкидав, пояснюючи це тим, що з цього буде сміятися вся князівська дружина.

Перебуваючи у постійних походах, він зміцнював княжу владу і продовжив адміністративні реформи, за-

Знак князя Святослава

Князь Святослав (реконструкція портрета за словесним описом у письмових джерелах)

Візантійський історик Лев Діакон, який сам бачив Святослава, про зовнішність князя:

«На вигляд він був таким: середній на зріст, ні надто високий, ні надто малий, із густими бровами, із блакитними очима, з рівним носом, із голоною головою і густим довгим волоссям, що висіло на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, і лише на одному її боці висіло пасмо волосся, що означало знатність роду, і шия товста, плечі широкі й весь стан досить стрункий. Він виглядав похмурим і суворим. В одному вусі висіла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами з рубіном, уставленим між ними. Одяг на ньому був білим, який нічим, окрім чистоти, не відрізнявся від одягу інших».

початковані Ольгою, зі зменшення впливу родової знаті.

? Чим найбільш уславився князь Святослав?

2. Похід проти Хозарського каганату

Першочерговим своїм завданням Святослав уважав усунення хозарської загрози. У 964—966 рр. він здійснив вдалий похід проти Хозарського каганату.

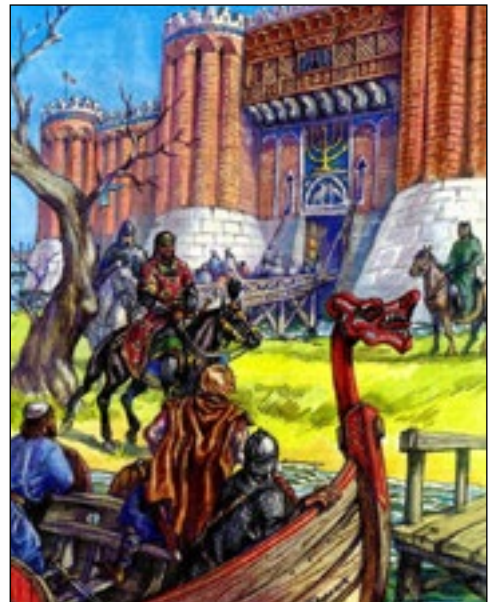
Під час походу, Святослав спершу підкорив східнослов'янський племінний союз в'ятичів, які мешкали на річці Ока і сплачували данину хозарам. Також звільнив від хозарської залежності й примусив сплачувати данину Києву неслов'янські племена мерю, мурому, мешчеру, черемисів, мордву, буртасів і волзьких булгар. Після цього війська князя спустилися Волгою до її гирла, де розташовувався центр Хозарського каганату і, завдавши поразки хозарам, оволоділи їхньою столицею містом Ітіль. Далі, рушивши на Північний Кавказ, Святослав також підкорив та обклав даниною племена аланів, або ясів (предків осетин), і адигів, або касогів (предків адигейців і черкесів), приєднав місто Таматарха на Таманському півострові (дістало нову назву — Тмутаракань) і хозарську фортецю Саркел (дістала назву Біла Вежа).

Головним результатом боротьби Святослава з хозарами в 964—966 рр. було послаблення і занепад Хозарського каганату. Це сприяло ліквідації хозарської загрози для Київської Русі та водночас відкрило шлях до її кордонів новим кочовикам зі Сходу, насамперед печенігам.

? Чому, на вашу думку, Святославу вдалося перемогти Хозарський каганат?

Дружинники

Хозарська столиця Ітіль

«Повість минулих літ» про князя Святослава і його боротьбу з хозарами

У рік 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були.

І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти». І пішов він на Оку-ріку і на Волгу, і знайшов в'ятичів, і сказав їм: «Кому ви данину даєте?» Вони ж одказали: «Хозарам. По шелягу од рала даєм».

У рік 965. Рушив Святослав на хозар. Почувши ж про це, хозари вийшли наспроти з князем своїм... і зступилися війська битися, і стала битва межи ними, і одолів Святослав хозар і город їхній столицю Ітиль, і город Білу Вежу взяв, і ясів переміг він, і касогів, і прийшов до Києва.

У рік 966. Переміг Святослав в'ятичів і данину на них наклав.

- ?** 1. Які факти, названі літописцем, свідчать про невибагливість і хоробрість Святослава? 2. Знайдіть на карті наведені Нестором назви народів, країн, міст тощо і прослідкуйте напрями воєнних походів Святослава в 964—966 рр.

? Розгляньте малюнок. Які слова літописця він ілюструє?

Балканські походи Святослава

3. Балканські походи

Використати військову потугу і талант Святослава вирішили візантійці, звернувшись до нього по допомогу у придушенні повстання болгар. У 968 р. князь із 60-тисячним військом вирушив у свій перший Балканський похід до Болгарії. Він розбив під Доростолом сильне болгарське військо, захопив 80 міст і сів, князюючи тут, у місті Переяславці. Налякані відмовою Святослава залишити завойовану Болгарію та

його намірами перенести до Подунав'я столицю своєї держави, візантійці підбурили до нападу на Київ печенігів.

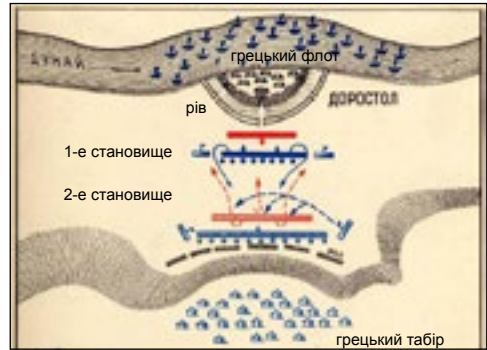
У 968 р. печенізька орда взяла в облогу Київ. Кияни відправили до князя гінця, дорікаючи, що, чужої землі шукаючи, він полишив свою. Святослав спішно повернувся додому й відігнав печенігів від свого столярного граду.

Щоб зміцнити князівську владу на час своєї відсутності, Святослав залишив своїм намісником у Києві старшого сина Ярополка, у деревлянській землі — Олега, а правити Новгородом послав свого позашлюбного сина від деревлянської княгині Малуші Володимира.

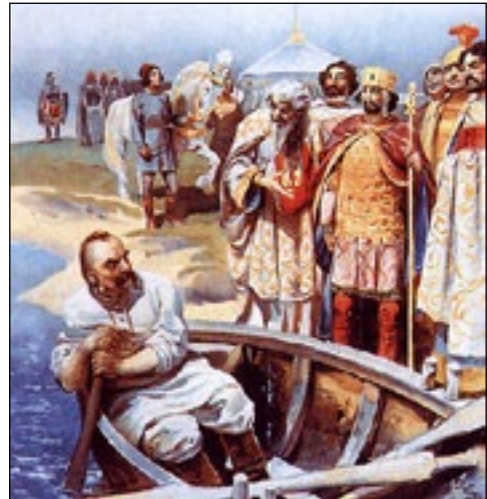
У 969 р. Святослав вирушив у другий та останній похід до Болгарії. Цей похід не мав таких успіхів, як попередній. Князеві довелося воювати не лише з болгарами, а й з візантійцями.

У 971 р. сили візантійців, які значно переважали, обложили Святослава з його військом у болгарському місті Доростол. Але візантійці на спромоглися здобути місто. Русичі неодноразово виходили з Доростола та біля його мурів билися з ворогом. Тож візантійцям довелося погодитися на укладення мирної угоди зі Святославом. За її умовами візантійці випускали військо князя з Доростола зі зброєю і навіть забезпечували його харчами на зворотній шлях. Проте Святославу довелося дати зобов'язання стати союзником візантійців і не претендувати на візантійські володіння в Криму та на Дунаї.

Підписавши мир із візантійцями, Святослав вирушив на Русь. Проте навіть переможений руський князь-воївник залишався небезпечним. Візантійці підкупили печенігів, щоби ті вбили Святослава. Навесні 972 р., коли русичі поверталися до Києва, біля дніпровських порогів вони потрапили в засідку, улаштовану печенізьким ханом Курею. Святослав загинув у бою. За переказами, хан наказав зробити з його черепа чашу, окувавши золотом. На ній начебто був напис: «Чужого бажаючи, своє втратив».

Картосхема битви під Доростолом

Зустріч київського князя Святослава з візантійським імператором Цимісієм

Ймовірно меч Святослава, знайдений на о. Хортиця

- ?** Розгляньте малюнок. За фрагментом діорами складіть розповідь про останній бій князя Святослава.

ВИСНОВКИ

У своїй державотворчій діяльності князь Святослав надавав перевагу активній зовнішній політиці, яка мала переважно завойовницьку спрямованість. Талант полководця не завжди доповнювався політичною далекоглядністю. Численні війни Святослава виснажили Русь; було втрачено дипломатичні зв'язки з провідними християнськими державами, налагоджені Ольгою.

Зі смертю Святослава в історії Київської Русі завершилася доба далеких воєнних походів. Наступники князя-воїна зосередилися на освоєнні раніше завойованих земель і розбудові держави.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Назвіть племена й народи, що їх підкорив князь Святослав і примусив сплачувати данину.
2. Чому Балканські походи Святослава не мали успіху?
3. Український історик Михайло Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясніть, як ви розумієте наведені характеристики.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №1: «КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ ТА ЙОГО ПОХОДИ».

ХІД РОБОТИ

1. Ознайомитись із запропонованими матеріалом

2. Робота в групах.

- 1) Доберіть до карт відповідні цитати з історичних джерел, які ілюструють зображені події.
- 2) Розставте запропоновані цитати у хронологічній послідовності.

3. Зробити висновок відповідно до мети роботи

Варіант I

Варіант II

Історичні джерела

- 1) «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, я я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».
- 2) «Прийшов [князь] у Переяславець. І послав до греків послів, говорячи: «Хочу йти на вас»... І пішов до Царграда, розоряючи міста. І дали йому данину... І повернувся він у Переяславець...»

- 3) «Вважаю, що ти не забув про поразку батька твого..., який, порушивши клятвений договір, приплив до столиці нашої з величезним військом на 10 тисячах кораблів, а до Кіммерійського Боспору повернувся лише з десятком човнів, сам став передвісником своєї біди. Не згадую я вже про його жалюгідну долю...»
- 4) «...Рушив... (він) на Дунай на болгар, і в битві переміг... (він) болгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків...»
- 5) «Дружина господаря Русі, який колись приводив флот проти ромеїв... по смерті свого чоловіка прибула в Константинополь. Хрестилася... вона була гідно вшанована».
- 6) «І хоча послали болгарі вість цісареві, що йде русь на Царьград, вони прийшли і стали пустошити землю. І грабували вони по узбережжю Понту, багато ж і святих церков вони вогневі оддали, і майна немало взяли...»
- 7) «Хозари вийшли супроти нього з каганом, князем своїм. І зступилися війська битися, і сталася битва межі ними, і одолів він хозар і город їхній столицю Ігіль, і город Білу Вежу взяв. І ясів він переміг, і касогів, і прийшов до Києва».
- 8) «Якщо не укладемо мир і дізнаються, що нас мало, то прийдуть і обложать нас в місті. А Руська земля далеко, печеніги з нами воюють, і хто нам тоді допоможе? Укладемо ж мир, адже вони вже взяли на себе зобов'язання платити нам данину — цього з нас і вистачить. Якщо ж перестануть платити нам данину, то знову, зібравши безліч воїнів, підемо з Русі на Царгород».
- 9) «...Імператор [візантійський] згодився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Істра в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Князь переїздив через ріку в скіфському човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці...»

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ: «ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

1. Поясніть значення понять і термінів: «Велике розселення слов'ян», «князь», «дружина», «літопис», «Русь», «імперія», «полюддя», «данина».
2. Заповніть схему: «Внутрішня і зовнішня політика княгині Ольги». Зробіть відповідні висновки.

<i>Внутрішня</i>	<i>Зовнішня</i>

3. Виконайте завдання за історичною картою:

1. Знайдіть на карті території розселення східнослов'янських племінних союзів та їхніх сусідів у VIII—IX ст.
2. Покажіть територію Київської Русі за князювання Олега і Святослава
3. Покажіть на карті напрямки походів перших київських князів.
4. Підготуйте презентацію на тему: «Господарство та спосіб життя східних слов'ян».
5. Висловіть власне ставлення до різних версій походження назви «Русь».
6. Які фактори найбільше вплинули на становлення Київської Русі?
7. Яка роль Києва у становленні Київської Русі? Чому саме Київ став центром державотворення східних слов'ян?
8. Підготуйте на вибір історичний портрет Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

1. Складіть перелік подій з історії Київської Русі IX—X ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів «Велике розселення слов'ян», «князь», «дружина», «Русь», «імперія», «союзи племен», «літопис», «полюддя», «данина», «реформи», «Балканські походи», «дружинна держава».
3. Яку роль відіграло створення власної держави Київської Русі в історії східних слов'ян?
4. Визначте значення «Повісті минулих літ» Нестора-літописця як історичного джерела про життя східних слов'ян у IX—X ст. Наведіть приклади того, що можна вважати літописними легендами та історичними фактами. Яка роль легенд для реконструкції історії Русі IX—X ст.?

5. Виконайте завдання за історичною картою:
  - 1) прослідкуйте, як змінювалася територія Київської держави від перших князів до завершення князювання Святослава;
  - 2) порівняйте територію розселення східних слов'ян із кордонами Київської Русі в 972 р.;
  - 3) назвіть території та союзи східнослов'янських племен, які були приєднані й підкорені київськими князями;
- 4) покажіть на карті основні походи київських князів у IX—X ст.
6. Чому, на вашу думку, саме Київ відіграв роль центру об'єднання східних слов'ян у єдину державу і став її столицею?
7. Установіть хронологічну послідовність правління київських князів і назвіть роки їх правління.
8. Порівняйте внутрішню і зовнішню політику князів Київської Русі в IX—X ст. Визначте її значення і наслідки.
9. Яким, на вашу думку, був головний внесок кожного з великих київських князів у розбудову державності Київської Русі?
10. Назвіть факти, які свідчать про зростання могутності й міжнародного авторитету Київської Русі в IX—X ст.
11. Як розвивалися взаємини Русі з сусідами? Відносини з якою країною були пріоритетними?
12. Яка роль торговельного шляху «із варягів у греки» у становленні Київської Русі?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ №1 «ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ»

1. Якого союзу племен був центром Київ?

А полян	Б сіверян
В деревлян	Г дулібів
2. Щорічний похід князя з метою збирання данини з підвладних племен називався:

А полюддям.	Б уроком.
В становищем.	Г вічем.
3. Теорія, згідно з якою державність на Русь було принесено варягами, називається:

А слов'янофільською.	Б норманською.
В хозарською.	Г дунайською.
4. У якому році відбулось об'єднання північних і південних руських земель князем Олегом?

А 860 р.	Б 882 р.
В 911 р.	Г 988 р.

5. Що стало приводом для повстання деревлян у 945 р.?
  - А повторне збирання данини київським князем Ігорем.
  - Б усунення від влади Святославом княгині Ольги.
  - В насильницьке збирання війська київським князем для походу на Константинополь.
  - Г встановлення у Києві влади династії Рюриковичів.
6. До кого з такими словами звернулась княгиня Ольга: *«Більше вже не хочу мститися – хочу тільки взяти з вас невелику данину. Дайте мені від кожного двору по три голуби і по три горобці»*?
  - А полян.
  - Б деревлян.
  - В волинян.
  - Г сіверян.
7. Зображений середньовічний малюнок можна використати як ілюстрацію до літописної розповіді про поразку походу на Константинополь київського князя

- А Аскольда.
  - Б Олега.
  - В Ігоря.
  - Г Святослава.
8. Походи київського князя Святослава в Болгарію призвели до конфлікту Русі з:
  - А Хозарським каганатом.
  - Б Візантійською імперією.
  - В кочовими племенами половців.
  - Г Священною Римською імперією.
9. Що стало одним із результатів посольства великої княгині Ольги до Константинополя, про яке повідомляє літописець?
  - А прийняття княгинею християнства
  - Б повернення Ольгою під владу Києва деревлян
  - В розпуск княгинею варязьких дружин
  - Г оголошення Ольгою війни Хозарському каганату

10. Прочитайте уривок джерела і виконайте завдання. *«Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведе́ться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, а я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».*

Цю промову князь Святослав проголосив перед битвою з:

А болгарами.	Б хозарами.
В візантійцями.	Г печенігами.

11. Установіть послідовність подій становлення Київської Русі.

- А** «...Рушив... (він) на Дунай на болгар, і в битві переміг... (він) болгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків...»
- Б** «Дружина господаря Русі, який колись приводив флот проти ромеїв... по смерті свого чоловіка прибула в Константинополь. Хрестилася... вона була гідно вшанована.»
- В** «...І великий князь наш Ігор, і князі, і бояри його, і всі руські послали нас до Романа, і до Константина, і до Степана, до великих царів грецьких, утвердити дружбу з самими царями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на весь час, доки сяє сонце і весь світ стоїть...»
- Г** «...ми, [мужі] від народу руського... послані від Олега, великого князя руського... до вас, Лева, і Олександра і Костянтина, великих за волею Божою самодержців, цесарів грецьких...»

12. Установіть відповідність між іменами князів та їхніми здобутками.

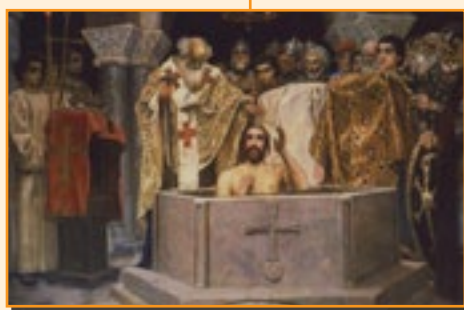
1 Аскольд	А приборкання повстання деревлян
2 Олег	Б об'єднання північних і південних руських земель
3 Ольга	В створення перших писаних законів Київської Русі
4 Святослав	Г укладення першого відомого договору Русі з Візантією
	Д розгром Хозарського каганату

РОЗДІЛ 2

Держава Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.

У цьому розділі Ви дізнаєтесь про:

- Князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого
- Становлення феодальних відносин в Київській Русі, політичний устрій, соціальну структуру, господарство Київської Русі
- Культуру Київської Русі

§ 6. КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

1. Початок правління князя Володимира. Внутрішньополітичні перетворення

Князь Володимир (? — 1015) увійшов в історію як видатний політик, адміністратор і реформатор. Найголовнішою заслугою князя Володимира вважається запровадження на Русі християнства.

Він став єдиновладним правителем Русі у 980 р. після запеклої боротьби зі своїми братами. Володимир розпочав своє князювання з того, що відправив варягів, які допомогли йому здобути владу, до Константинополя служити візантійському імператору, а своїх дружинників посадив намісниками в багатьох містах Русі.

Він продовжував політику попередників щодо підпорядкування Києву східнослов'янських земель, які не ввійшли до складу Русі або відпали в попередні роки. У 981 р. Володимир відвоював у поляків територію Червонських міст (Волинь, Червень, Белз і Перемишль). До Русі було приєднано землі в басейні Західного Бугу. Незабаром тут було збудовано фортецю Берестя, а на Волині засновано нове місто Володимир. Упродовж 981—982 рр. князь двічі приборкував в'ятичів, а пізніше — радимичів та білих хорватів.

Щоб остаточно підкорити ці землі, близько 988 р. Володимир здійснив адміністративну реформу. Князь позбавив влади місцеву племінну знать і посадив у княжіннях намісниками своїх десятых синів. Відтоді в життєво важливих осередках Русі перебували провідники волі Великого князя Київського.

*«Змієві вали» під Переяславом
(сучасний вигляд)*

*Внутрішня будова «Змієвих валів».
(реконструкція)*

«Змієвими валами» називали оборонні лінії, які захищали Київ із півдня, сходу й заходу, простягаючись майже на тисячу кілометрів уздовж проток Дніпра. Назва походила від легенди про богатирів, які боролися з велетенським змієм, що нападав на слов'янські землі. Вони, начебто, запрягали змія в плуг та орали ним, полишаючи за собою гігантські борозни, доки той не сконав.

Археологи, дослідивши залишки «Змієвих валів», установили, що переважну більшість із них збудовано за князювання Володимира. Висота валів сягала 10 м, їх доповнювали дерев'яні фортеці з вежами та стінами, але ті не збереглися.

У фортецях постійно перебували загони дружинників. Роз'їзди дозорців чи богатирів, як їх називали в билинах, несли в степу «заставу богатирську» і попереджали гарнізони фортець про появу ворога. Для того щоб дійти до Києва, печенігам необхідно було здолати чотири бар'єри, розташовані на річках Сула, Трубіж, Остер, Десна та Стугна. Між Києвом та останньою оборонною лінією на Стугні було збудовано місто-табір Білгород, де зосереджувалися резервні сили. Фортеці на оборонних лініях стояли на відстані 15–20 км одна від одної. Про наближення ворога сусідів повідомляли за допомогою диму або вогню із сигнальних веж.

Князь провів також судову реформу, запровадивши «Устав земляний» — нове зведення норм усного звичаєвого права, що базувалося на давніх звичаях і традиціях східних слов'ян.

Майже безперервна боротьба Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь, обумовила необхідність здійснення воєнної реформи. Замість найманців-варягів князю стали служити «мужі кращі» зі східнослов'янських союзів племен, а південні кордони було зміцнено величезною за розмірами системою укріплень, відомою як «Змієві вали».

Багато уваги Володимир приділяв розбудові свого столяного міста Києва. На початку його князювання розпочалося будівництво нової міської фортеці «міста Володимира» площею близько 10 га. Центральну частину міста, або Гору, оточили

Богатирі. (художник В. Васнецов)

Язичницьке капище у Києві (сучасний вигляд)

Київ наприкінці X ст. Макет.

*Взяття князем Володимиром міста
Корсунь (Херсонес)*

високі земляні вали з дерев'яними вежами. До нього прилягали укріплені передмістя, найбільшим із яких був Поділ.

На початку свого правління Володимир здійснив першу релігійну реформу. Він спробував реформувати язичництво, проголосивши Перуна верховним богом країни. Проте стара віра не відповідала новим відносинам у суспільстві. До того ж у тогочасному християнському світі східних слов'ян часто називали принизливим прізвиськом «варвари». Ймовірно, усе це спонукало князя Володимира охрестити Київську Русь.

? Які реформи здійснив князь Володимир?

3. Запровадження князем Володимиром християнства на Русі

Вирішивши охрестити населення держави, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка. Здійсненню задумів посприяв збіг обставин. Візантійський імператор Василій II звернувся до Володимира з проханням про військову допомогу для придушення бунту. Київський князь погодився за умови, якщо сестра імператора Анна стане

Володимир ставить ідолів (мініатюра з літопису)

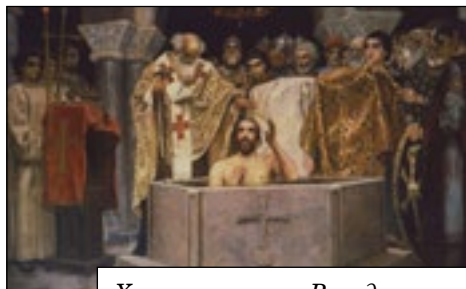

його дружиною. Василій II прийняв таку пропозицію, хоча за традицією візантійські принцеси виходили заміж лише за рівних собі осіб. Однак після того, як військо київського князя допомогло імператору придушити заколот, Василій II відмовився віддати свою сестру за Володимира. Щоб примусити імператора виконати обіцянку, князь Володимир у 988 р. захопив місто Херсонес (Корсунь) — оплот візантійського панування на Кримському півострові. Василій II був змушений виконати умови угоди, але зобов'язав Володимира перед шлюбом з Анною охреститися, оскільки християнка не може стати дружиною язичника. Князь пристав на це.

Після охрещення Володимира візантійськими священниками в Херсонесі він узяв шлюб з Анною. Ця подія започаткувала процес хрещення Київської Русі. Повернувшись до Києва, Володимир організував хрещення населення своєї столиці.

Згодом почали здійснювати хрещення населення інших земель Київської Русі. Іноді доводилося застосовувати силу. Так, воєвода Володимир Путятя хрестив Новгород «вогнем і мечем».

За наказом князя Володимира у Києві протягом 989—996 рр. було збудовано церкву Богородиці. Це був перший на Русі кам'яний храм, збудований руськими та візантійськими майстрами. На утримання церкви князь віддавав десятку частину власних прибутків, тому її назвали Десятинною. Десятина стала першим постійним податком на Русі. Ікони, хрести і церковний посуд для храму Володимир привіз із Херсонеса. У Десятинній церкві, за рішенням князя Володимира, у кам'я-

Хрещення князя Володимира

Скинення Перуна

Хрещення киян

*Заснування Десятинної церкви
(худовжник В. Верещагін)*

Розгляньте картини і складіть розповідь про процес християнізації Русі за Володимира Великого

Розповідь Нестора-літописця в «Повісті минулих літ» про хрещення киян

«І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів поставив бити його палицями...

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення...

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде»... А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а попи стоячи молитви творили».

? 1. Як, за повідомленням літописця, відбулося хрещення киян? 2. Як, на вашу думку, хотів вплинути на киян і схилити їх до хрещення князь Володимир тим, що наказав бити палицями статую Перуна? 3. Яким є ставлення Нестора до подій, про які він розповів? Чому ви так вважаєте?

«Златник» і «срібник» князя Володимира (лицьовий бік).

ному шиферному саркофазі було перепоховано останки княгині Ольги. Згодом тут також було поховано самого Володимира і його дружину — візантійську принцесу Анну. Десятинну церкву було зруйновано під час монголо-татарської навали.

Однак русичі неохоче відмовлялися від віри батьків і дідів, тому християнізація Київської Русі розтяглася на кілька століть. Прийняття християнства мало важливе історичне значення для подальшого розвитку Київської Русі.

Християнство сприяло руйнації залишків родових відносин у східних слов'ян, зміцненню князівської влади, визнанню її права на панування. Водночас воно стверджувало рівність усіх перед Богом.

Прийняття християнства долучило Київську Русь до кола цивілізованих держав свого часу. Зміцнило міжнародний авторитет, відкрило перед князями можливості для встановлення рівноправних зв'язків із європейськими країнами.

Християнство спричинило поступові докорінні зміни у світорозумінні східних слов'ян, стало підґрунтям формування якісно нових підвалин у культурі, на яких розвивалися писемність, освіта, література, мистецтво тощо.

Саме для того, аби світ дізнався, що Київська Русь стала новою християнською державою, уперше розпочалося карбування власних золотих і срібних монет. На цих «златниках» і «срібниках» було зображено князя Володимира з атрибутами влади (у короні, сидячи на троні) та з хрестом у руці. На зворотному боці монет карбували «тризуб» — герб князя.

? Якими були наслідки прийняття християнства?

4. Зовнішня політика князя Володимира

Князь Володимир був сильним і войовничим правителем, який провадив активну зовнішню політику. У відносинах із сусідніми державами він використовував як військову силу, так і дипломатичні контакти.

Князь відвоював у Польщі загарбані нею Червенські міста. Він також завоював землі ятвягів — дикого, але мужнього литовського племені, яке жило в лісах між Польщею та Литвою. За свідченням ісландського літописця, Володимир у сплячували данину всі племена, що населяли території від Німану до Фінської затоки.

Київ за князювання Володимира підтримував зв'язки із Заходом. Двічі відвідували київського князя (у 988 та 991 рр.) послы Папи Римського. А 994 р. і 1000 р. споряджалися посольства Володимира до Рима. Підтримувалися відносини зі Священною Римською імперією.

Для протидії воєнним походам печенігів князь уклав мир з болгарам.

У своїх відносинах із Візантією князь Володимир прагнув налагодити добросусідські взаємини і ставлення до русичів як до рівних.

Володимир добре розумів важливість традиційної для того часу практики «шлюбної» дипломатії та активно її застосовував для підтримання стабільних відносин з іншими країнами. Кожен шлюб із представниками правлячих династій європейських країн був своєрідною печаткою, яка закріплювала укладений київським князем політичний союз. Старший син Святополк був одружений із донькою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослав став зятем шведського короля Олафа. Одна дочка Премислава вийшла заміж за угорського короля Владислава Лисого, а друга — за чеського короля Болеслава Рудого.

? З якими державами Володимир підтримував зв'язки?

ВИСНОВКИ

В історію Київської Русі князь Володимир увійшов як енергійний реформатор, діяльність якого сприяла зміцненню країни. Свідченням визнання його заслуг на Русі стало звеличення князя народом у билинах як «Володимира Красне Сонечко» і прилучення його православною церквою до лику святих. На Заході Володимира з повагою називали «повелителем русів, могутнім завдяки своєму королівству та багатству».

Територія Київської Русі станом на кінець князювання Володимира досягла 800 тис. км² і в цілому відповідала межам розселення східнослов'янської спільноти. Фактично це була імперія, подібна до імперії Карла Великого.

Запровадження Володимиром християнства як державної релігії Київської Русі мало значення епохального перевороту, що визначив її подальший розвиток. Завдяки введенню християнства Київська Русь змогла увійти до кола християнських держав світу і підтримувати рівноправні відносини з Візантією, Німеччиною та іншими державами.

Наприкінці X — на початку XI ст. Київська Русь досягла небаченої могутності, зміцнилося її внутрішнє становище та зріс міжнародний авторитет.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які внутрішньополітичні перетворення здійснив князь Володимир? Чи сприяли вони зміцненню Київської Русі?
2. Розкрийте передумови та історичне значення запровадження християнства як державної релігії Київської Русі. Чому хрещення було прийнято саме з Візантії?
3. Частина істориків називає Київську Русь імперією. Наведіть аргументи «за» і «проти».
4. Що таке «шлюбна» дипломатія?

§ 7. КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

1. Прихід до влади

Як і Володимир, Ярослав доступився до влади в результаті міжусобної боротьби з братами.

Першими жертвами боротьби стали улюблені сини Володимира Борис і Гліб. Вони були проголошені церквою першими святыми на Русі, які загинули за християнську віру. Згодом загинув Святослав.

Літописець стверджує, що братів було вбито за наказом пасинка Володимира Святополка. Проти вбивці своїх зведених братів, який захопив владу в Києві, виступив Ярослав, що княжив тоді в Новгороді. Ярослава підтримували новгородці й варяги, а Святополка — печеніги.

Позбувшись Святополка 1019 р., Ярослав зіткнувся у боротьбі за владу з старшим братом Мстиславом. Унаслідок Лиственської битви, яка сталася 1024 р. між Ярославом і Мстиславом біля Чернігова, брати домовилися поділити територію Південної Русі навпіл по Дніпру і правити разом. Київ із Правобережжям залишився за Ярославом, а Чернігів із Лівобережжям — за Мстиславом. Відтоді брати жили в злагоді. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав правив одноосібно і став, за словами літописця, «самовладцем Руської землі».

? Як і коли Ярослав став одноосібним правителем Русі?

2. Внутрішньополітична діяльність князя Ярослава

Доба правління князя **Ярослава** (978—1054), названого пізніше Мудрим, стала періодом розквіту і найвищого піднесення Київської Русі. У державотворчій діяльності він став гідним продовжувачем свого батька — князя Володимира.

Ікона із зображенням Бориса і Гліба — перших руських святих

«Повість минулих літ» про битву князя Ярослава з печенігами біля Києва

А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій.

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні.

? 1. Як князь Ярослав розташував свої війська? 2. Де відбулася битва? 3. Яким був результат битви?

Поєдинок між руським богатирем і печенізьким воїном (мініатюра з літопису)

На початку свого князювання Ярославу довелося докласти чимало зусиль для захисту Київської Русі від нападів печенігів. Продовжуючи справу батька, він зміцнював південні кордони своєї держави і «ставив міста по Росі». Проте печенізькі орди змогли подолати ці укріплення і 1036 р., як розповідає літописець, прорвалися до Києва, але були розбиті під мурами міста.

Унаслідок здобутої перемоги Ярослав назавжди відігнав печенігів від кордонів Русі. На місці битви було збудовано Софійський собор (назва походить від грец. слова «софія» — мудрість), присвячений мудрості Господній.

Лавра — назва великого і впливового православного чоловічого монастиря, у своїй діяльності підпорядкованого безпосередньо вищій церковній владі.

Митрополія — церковно-адміністративний округ, яким завідує митрополит.

За князювання Ярослава було укладено перше писемне зведення правових норм на Русі, що дістало назву «Найдавніша правда, або Правда Ярослава». Вона містила 18 статей і ввійшла до складу «Руської правди» — першого писаного зведення норм давньоруського права.

«Правда Ярослава» захищала людське життя, установлювала штрафи за вбивства і приниження людської гідності. При цьому смертної кари вона не передбачала, але звичай кровної помсти продовжував діяти, як і раніше.

Князь Ярослав, як і його попередники, сприяв зміцненню центральної влади. Опорою князя були бояри, а в головних містах Київської Русі він посадив своїх синів.

Чимало зусиль докладав Ярослав для створення нових і розбудови існуючих міст. Чимало коштів він витрачав на будівництво в Києві, намагаючись перетворити його на суперника Константинополю. Князь укріпив Київ, звівши «місто Ярослава» — систему укріплень із ровами і земляними валами заввишки 14 м із міцними дубовими стінами та вежами, яка простяглася на 3,5 км. Могутність цих укріплень не мала рівних на Русі. Територія «міста Ярослава» у сім разів перевищувала площу «міста Володимира».

За зразком візантійської столиці було зведено Золоті ворота — головний парадний в'їзд до Києва, збудовано Софійський собор, закладено Георгіївський та Ірининський монастирі. Ймовірно, близь-

Читання народу «Руської правди» (худ. О. Ківшенко)

Суд за часів «Руської правди» (худ. Білібін)

Розгром печенігів дружиною князя Ярослава Мудрого (мініатюра із літопису)

Розгляньте малюнки і складіть розповідь про «Руську правду».

*Київ часів Ярослава Мудрого
(реконструкція)*

*Софійський собор у Києві
(реконструкція і сучасний вигляд)*

ко 1051 р. чернець Антоній на схилах Дніпра поблизу Києва заснував чоловічий монастир — Києво-Печерську лавру. Із часом цей монастир перетворився на провідний осередок культурного життя і взірець для наслідування при заснуванні інших монастирів Київської Русі.

З ім'ям Ярослава пов'язаний розквіт культурного життя, насамперед книжності. Літописець пише, що сам князь читав книжки вдень та вночі, організовував переклад творів із «гречизни слов'янською мовою». За Ярослава було створено перший літописний звід 1037–1039 рр. Князь власноручно переклав багато книжок і зібрав велику бібліотеку, яка зберігалася при Софійському соборі. Щоправда, доля цієї бібліотеки залишається невідомою.

Князь Ярослав намагався перетворити церкву на могутню опору своєї влади. Після хрещення на Русі було засновано Київську митрополію, яка підпорядковувалася константинопольському патріархові. Митрополитом ставав єпископ, якого призначали з Константинополя.

У 1051 р. за наполяганням князя Ярослава собор руських єпископів уперше обрав, без погодження з константинопольським патріархом, загальноруським митрополитом русича Іларіона. На жаль, його подальша доля невідома, а в 1054 р. Київську митрополію знову очолив грек, якого прислав константинопольський патріарх.

? Якими були здобутки внутрішньої політики Ярослава Мудрого?

Єпископ — вищий духовний сан у християнській церкві.

Митрополит — вище звання православних єпископів.

3. Зовнішня політика князя Ярослава

Значну увагу Ярослав приділяв зовнішній політиці. Skorиставшись міжусобицями в Польщі, він у 1030—1031 рр. остаточно відвоював у поляків Червенські міста. На північному заході князь розширив кордони держави до Фінської затоки і заснував на завойованих землях місто Юр'їв (його назва походить від християнського імені князя).

За Ярослава провідним напрямом зовнішньої політики Русі залишався південний. Протягом майже всього періоду його правління відносини з Візантією залишалися дружніми. Руські дружини воювали разом із візантійцями за тисячі кілометрів від Батьківщини. Зокрема, у 1038—1041 рр. завдяки допомозі руського війська візантійці змогли втримати острів Сицилія, який намагалися захопити араби. Але 1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, спричинена погіршенням відносин візантійців із руськими купцями і недружнім поведженням візантійського імператора з Ярославом. Хоча морський похід русичів на Константинополь закінчився поразкою, по деякім часі візантійці змушені були шукати примирення з київським князем, оскільки потребували його допомоги в боротьбі з печенігами.

Важливе місце в зовнішній політиці Ярослава посіла «шлюбна» дипломатія. Його навіть називали «тестем Європи». Зокрема, він віддав за польського короля Казимира свою сестру Марію-Доброгневу, а свого сина Ізяслава одру-

Зображення Ярослава Мудрого та його сім'ї (фреска Софійського собору в Києві)

Анна Ярославна

Сватання Анни Ярославни

жив із сестрою Казимира. Цей союз закріпив за київським князем Червенські міста.

Володимир, старший син Ярослава, був одружений із Гідою, донькою англійського короля Гарольда, переможеного Вільгельмом Завойовником. Русько-візантійську угоду 1046 р. було незабаром скріплено шлюбом сина Ярослава Всеволода з Марією, дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха. Шлюб його сина Святослава з онукою німецького імператора Генріха II сприяв зміцненню відносин Київської Русі зі Священною Римською імперією. За європейських правителів вийшли заміж три доньки князя: Анна — за французького короля Генріха I, Анастасія — за угорського короля Андрія I, Єлизавета — за норвезького короля Гаральда III.

Укладання вигідних союзів завдяки шлюбом із членами родин правителів різних країн сприяли зміцненню авторитету Київської Русі та були свідченням далекоглядності Ярослава.

Які були здобутки зовнішньої політики Ярослава Мудрого?

ВИСНОВКИ

Князювання Ярослава Мудрого стало періодом подальшого піднесення Київської Русі. У цей час завершилося становлення її державності: стабілізувалися кордони, було вдосконалено систему управління, упорядковано правові норми, розвивалися культура, освіта і церковне життя.

Київська Русь сягнула зеніту свого розквіту, ставши в один ряд із провідними країнами середньовічної Європи: Візантійською та Священною Римською імперіями.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які заходи внутрішньої політики сприяли зміцненню центральної влади?
2. Що таке «Руська правда»?
3. Яким був внесок князя Ярослава в культурно-освітнє і церковне життя Київської Русі?
4. Чому Ярослава Мудрого називали «тестем Європи»?
5. Якими були особливості зовнішньої політики князя Ярослава?

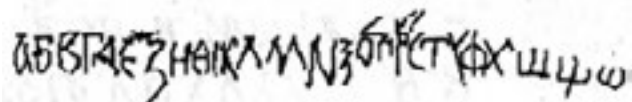
§ 8. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. Виникнення східнослов'янської писемності та розвиток української мови. Школи

Поява власної писемності мала надзвичайно важливе значення для розвитку східнослов'янської спільноти. Збереглися свідчення про те, що в IX—X ст. слов'яни користувалися для письма власними «чертами і резами» та «руськими письменами».

Після запровадження християнства на Русі поширилася для письма винайдена учнями братів-просвітиків Кирила і Мефодія абетка — **кирилиця**. Водночас з'явилася церковнослов'янська (або старослов'янська (староболгарська)) мова, яка стає офіційною, книжною.

Численні археологічні знахідки свідчать про широке поширення писемності серед різних верств населення Русі. Понад 400 написів знайдено на стінах Софійського собору в Києві. На одній зі стін собору вирізьблено абетку з 27 літер: 23 грецьких і чотирьох слов'янських — б, ж, ш, щ.

Найважливішою характеристикою становлення будь-якого народу є формування власної мови. На думку українських мовознавців, наприкінці III ст. до н. е.— на початку I ст. н. е. у слов'янському середовищі відбувалося поступове формування західнослов'янської та східнослов'янської мовних територій. У I—V ст. на східнослов'янській мовній території з'являються ознаки, притаманні майбутнім східнослов'янським мовам.

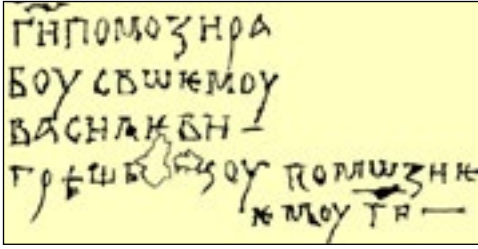
Існує думка, що спершу східнослов'янський мовний масив розпався на дві групи: північну і південну, що відповідали землям ільменських словенів і полян. Північ була, завдяки своєму розташуванню, сприятливою для впливів із західнофінського світу та Прибалтики. На Півдні в VI—VII ст. почали увиразнюва-

*Просвітики Кирило і Мефодій
(фреска)*

*Берестянські грамоти. Писала
(воскова дошка)*

Графіті з Софійського собору

тися ознаки майбутньої української мови. Зокрема, тут стали використовувати в мові «м'який» г.

У писемних пам'ятках Київської Русі, створених в XI ст., дослідники прослідковують формування елементів, притаманних українській мові. Наприклад, досить часто переписувачі книг плутали літери ъ (ять) та і, ѣ та и. У «Повісті минулих літ»

літописець часто використовує українські слова «жито», «рілля», «сочевиця», «зоря», «подружжя», «наймит», «орати», «вабити», «мед», «страва».

Кирилиця — слов'янська абетка. Названа за ім'ям слов'янського просвітителя Кирила, який разом із братом створив першу слов'янську абетку з 38 літер (глаголицю), а його учні вдосконалили її та назвали кирилицею. Вона складалася з 43 літер (але була й коротша абетка — із 27—32 літер).

Завершальний період формування української мови, на думку вчених, розпочався в XI ст. і тривав до кінця XIII ст.

За часів князювання Володимира в Києві для князівських і боярських дітей було відкрито першу школу. За повідомленням літописця, князь Ярослав Мудрий заснував школу, де навчалосся 300 дітей старост і священників. Основу освіти становили богослов'я, філософія, риторика і граматики. Вивчали на Русі й іноземні мови. Кількома мовами володів Ярослав Мудрий, а його син Всеволод удома опанував п'ять іноземних мов.

Осередками освіти на Русі були церкви і монастирі, які також сприяли розвитку літератури та мистецтва.

? Що найбільш вплинуло на поширення писемності на Русі?

2. Усна народна та музична творчість

Усна народна творчість доби Київської Русі надзвичайно різноманітна: билини, перекази, пісні, загадки, прислів'я, приказки, казки.

Билина — староруська епічна пісня-сказання про знаменні події з життя народу і героїчні подвиги богатирів.

У билинах оспівувалися воєнні перемоги київських князів та їхніх дружин. До найдавніших належить група билин про князя Володимира Красне Сонечко, який разом із богатырями Іллею Муромцем, Альошою Поповичем та Добринею Микитичем захищає Київську Русь від ворогів.

Витязь на роздоріжжі (худ. В. Васнецов)

Найдавнішими серед східнослов'янських народних пісень є обрядові, які виникли ще в дохристиянські часи. Вони були пов'язані зі святкуванням настання весни і нового року, відзначенням свят урожаю і сонця, обрядами весілля і похорону.

Загадки, прислів'я і приказки у стислій і дотепній формі відображають життєвий досвід і мудрість народу.

До доби Київської Русі належить виникнення відомих усім казок про Бабу-Ягу, Змія Горинича, Кирила Кожум'яку, Вернигору, Котигорошка та багато інших. У них русичі висловлювали свої погляди на добро і зло, правду і кривду.

Баба Яга

Народні казки можуть бути джерелом інформації про справжні історичні події. Зокрема, в сюжеті казки «Летючий корабель» є багато спільного з наведеною в «Повісті минулих літ» розповіддю про помсту княгині Ольги деревлянам за вбивство свого чоловіка.

Змій Горинич

Імена героїв казок часто допомагають зрозуміти, якими були їхні вчинки в уявленні русичів. Зокрема, ім'я відомого казкового персонажа Коцця Безсмертного походить від руського слова «кощій», яке на Русі було синонімом слова «кочовик».

Існує чимало свідчень про те, що на Русі була для свого часу добре розвинена музична творчість. Згадки про неї є в літописах, на малюнках Софійського собору в Києві.

Коццій Безсмертний

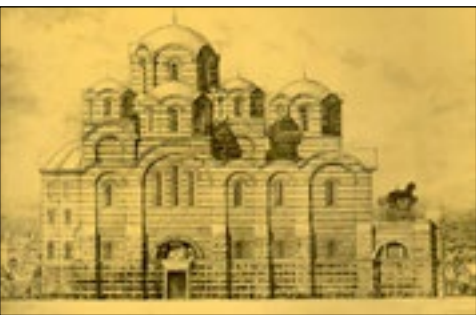
Зображення музик і танцюристів на фресках Софійського собору в Києві та музичні інструменти часів Київської Русі

Танці скоморохів (мініатюра з літопису)

Гусярі (худ. В. Васнецов)

Десятинна церква (реконструкція північного боку)

Відомо, що на Русі були поширені пісні, танці, гра на музичних інструментах. На міських площах і в князівських палацах виступали скоморохи.

Скоморохи виступали з танцями, водили дресированих ведмедів та інших тварин. Писемні джерела та археологічні знахідки говорять нам, якими були тогочасні музичні інструменти. Це — гуслі, сопілки, гудки та бубни. На одній зі стін Софійського собору в Києві зображено цілий ансамбль із семи виконавців.

Після прийняття християнства церква стала засуджувати й переслідувати скоморохів за їхні «сатанинські» забави.

Православна церква сприяла поширенню на Русі хорového співу, стала відома нотна система. Навчання співу стало одним з обов'язкових предметів, що вивчався в тогочасній школі.

? Які жанри народної творчості були поширені за часів Київської Русі?

3. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва

Археологічні та літописні знахідки свідчать про високий рівень розвитку архітектури Київської Русі.

Зокрема, кожен із великих руських «градів» мав досить складну як на той час систему оборонних укріплень. Вони склалися з валів, насипаних на дерев'яні кліті, й оточених глибоким ровом. На валах споруджувалися дерев'яні стіни з оборонними вежами.

Аналіз літописних свідчень дозволив дослідникам зробити висновок, що першою кам'яною світською спорудою в Києві був імовірно, палац княгині Ольги. Першою кам'яною церковною спо-

рудю Київської Русі, як ви вже знаєте, уважається Десятинна церква, збудована на Старокиївській горі наприкінці X ст. Вона стала кращою будівлею «міста Володимира». Завдяки археологічним розкопкам ми знаємо, що то був великий храм, внутрішній простір якого перекривався зводами у формі хреста, а літопис повідомляє, що він мав багато куполів. Підлогу було прикрашено мозаїкою з кольорового мармуру надзвичайної краси, а стіни розписано фресками.

У Києві археологи також виявили залишки двох князівських палаців із повздовжніми фасадними галереями, збудованих наприкінці X — на початку XI ст.

Справжнім шедевром архітектури Київської Русі вважається Софійський собор у Києві. Закладаючи собор, князь Ярослав залишив йому центральне і найвище місце в «місті Ярослава». Тому хоч би кризь які ворота мандрівник не входив у Київ, йому перш за все було видно багатокупольну споруду Софійського собору. Зовні собор вирізнявся винятковою красою. Він був збудований з **цегли-плінфи**. Це був величний хрестово-купольний храм,

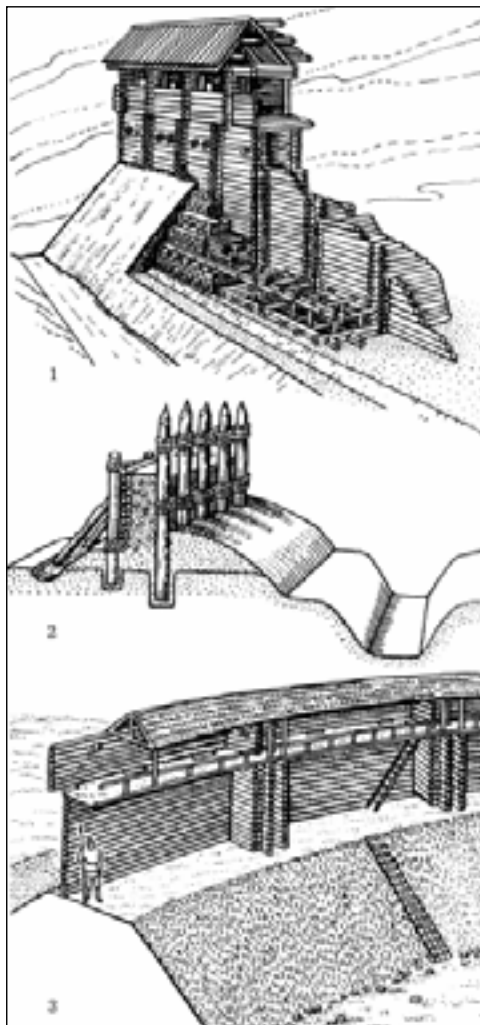

Схема оборонних укріплень

Скоморохи — мандрівні середньовічні актори і музиканти на Русі.

Архітектура — мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будівель; будівельне мистецтво.

Фреска — картина, написана фарбами (водяними або на вапняному мо-лоці) на свіжій вогкій штукатурці.

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на спеціальному розчині різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Іконопис — мистецтво малювання ікон.

Ікона — у православ'ї та католицизмі живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Христа, Богородиці, святих і подій зі Святого Письма, якому поклоняються віряни. Батьківщина ікон — Візантія. На Русі ікони писалися на дошках.

внутрішній простір якого складався з п'яти нефів — повздовжніх просторів між рядами стовпів. Із півночі, заходу й півдня його оточував подвійний ряд галерей, а зверху він був увінчаний тринадцятьма куполами.

Вражають різноманітністю образів мозаїки і фрески Софійського собору. На чільних місцях у храмі розташоване мозаїки Христа-Пантократора (Вседержителя) і Марії-Оранти (Богоматері-Заступниці). У мозаїках Софійського собору руські майстри використали смальту (кольорове скло) 177 відтінків. Близько

Розгляньте малюнок і складіть розповідь-екскурсію «місто Володимир».

3000 м² у соборі займали фрески. Особливістю Софійського собору стало те, що його прикрашають водночас мозаїки і фрески: за візантійською традицією їх не поєднували в одному храмі.

Довкола Софійського собору на честь святих захисників князя Ярослава Мудрого і його дружини Інґігерди було засновано монастирі з храмами Георгія та Ірини. Археологічні розкопки виявили, що вони були схожі на Софійський собор, але мали менші розміри. Крім Києва, в першій половині XI ст. за прикладом Софії Київської було зведено однойменні собори в Полоцьку та Новгороді.

У X — на початку XI ст. у храмобудівництві Київської Русі дотримувалися візантійських традицій. Їх можна помітити в будівлях Десятинної церкви в Києві та Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1031—1036). Зведення Софійського собору стало своєрідною перехідною межею та унаочнило появу нових слов'янських традицій в архітектурі Київської Русі.

До яскравих і неповторних явищ образотворчого мистецтва Київської Русі, крім мозаїк і фресок, належить іконопис.

Спочатку ікони завозилися з Візантії та Болгарії, але невдовзі на Русі сформувалися місцеві традиції іконопису. Руські майстри завжди дотримувалися візантійського канону (твердо встановленого правила, що слугувало взірцем) іконопису, який оберігався православною церквою, але ніколи не копіювали візантійських ікон.

Найдавніша з ікон, що збереглася з часів Київської Русі, — це Холмська ікона Божої Матері (XI ст.), ймовірно, привезена з Візантії в дар князю Володимирі Великому.

Кольори, які використовуються в іконописі, мають певне значення. Найвище місце за своїм значенням займає золотий або жовтий, який символізує Царство Небесне. Що ближче до золотого був розташований на іконі інший колір, то він уважався вагомим. Білий колір означає Преображення Господнє — той

Внутрішній вигляд Софійського собору в Києві

Мозаїка Марії-Оранти в Софійському соборі в Києві

Мозаїка Христа-Пантократора в Софійському соборі в Києві

Софійський собор у Новгороді (сучасний вигляд)

стан, коли земна людська природа перетворюється на вищу, духовну. Синій символізує небеса, а блакитний і зелений — усе земне. Пурпурний колір використовують для зображення царської влади. Червоний мав два значення: божественної енергії, життєдайної сили і перемоги, а також зображення святих мучеників, які пролили свою кров за віру Христову. Єдиним кольором, що мав негативне значення, вважався чорний. Він символізував скорботу або пекло. На іконах його намагалися використовувати дуже рідко.

? Яка культура мала найбільший вплив на розвиток архітектури і мистецтва часів Київської Русі?

ВИСНОВКИ

Писемність у східних слов'ян виникла задовго до прийняття християнства. Після охрещення Русі князем Володимиром тогочасна система письма почала витіснятися кирилицею.

Дослідження загального ходу мовного розвитку на землях, заселених східними слов'янами, дозволили вченим визначити явища, які свідчать про формування української мови.

До вагомих здобутків культури Русі належить її усна народна та музична творчість. У них вбачають витoki сучасного українського фольклору.

Високого рівня розвитку досягли архітектура та образотворче мистецтво Київської Русі. Руські будівничі та художники використовували у своїй творчості надбання візантійських майстрів, розвиваючи і вдосконалюючи їхні творчі засоби.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. До якого століття належать перші повідомлення про наявність власної писемності у східних слов'ян?
2. За правління якого князя на Русі було відкрито першу школу для князівських і боярських дітей?
3. Про що оповідалося в руських билинах?
4. Кого на Русі називали скоморохами?
5. Який храм був головною окрасою Києва?
6. Що таке мозаїка, фреска?
7. Чю традицію наслідувало іконописання часів Київської Русі?

§ 9. СУСПІЛЬНИЙ, ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

1. Політичний устрій

Наприкінці X — у першій половині XI ст. формою державного правління Київської Русі стала централізована монархія.

Монархія на Русі існувала в цей час майже виключно у формі одноосібної влади **великого київського князя**. Лише деякий час після міжусобної боротьби між синами Володимира князь Ярослав спільно правив державою зі своїм братом Мстиславом. Великий князь Київський на той час уже став повноправним правителем країни.

Він був головним носієм державної влади, представником Русі на міжнародній арені. Зовнішні відносини з іншими державами були його винятковим правом. Князь зосереджував у своїх руках законодавчо-судову, виконавчу і військову владу. Ним установлювалися правові норми, що регулювали різні питання суспільного життя. Ви вже знаєте про «Устав земляний» князя Володимира і «Найдавнішу правду Ярослава».

Він був головним воєначальником, безпосередньо вирішував питання оборони країни, брав особисту участь у військових кампаніях.

Князь забезпечував нормальну діяльність усіх органів управління і вважався символом державної стабільності. Влада князя була необмеженою, залежала від його авторитету й реальної сили, на яку він спирався. Військову підтримку діяльності князя забезпечувала дружина, що перебувала у васальній залежності від нього. Вона поділялася на старших дружинників, що одержували від князя за свою службу землі, і молодших, які отримували платню або частину здобичі.

Князь і княгиня

Дружинники

При князі існувала **князівська рада**, до складу якої входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства.

Князівська рада своїми порадами і рекомендаціями мала можливість впливати на рішення князя. Із радістю князь обговорював найважливіші питання державного життя: оголошення війни, укладання мирних угод, династичних шлюбів, установлення нових правових норм, вирішення важливих судових справ тощо.

Певне місце в системі державного правління посідало **віче**.

Цей орган влади продовжував слов'янську традицію племінних зборів. Волевиявлення віча мало на меті довести думку народних мас до Великого Князя

Централізована монархія — форма правління, за якої найвищу державну владу зосереджено в руках однієї особи — монарха, що управляє країною з одного центру.

Князівська рада — дорадчий орган при великому князі київському, що походить від східнослов'янських племінних рад старійшин.

Розгляньте малюнок і складіть розповідь про народне віче.

київського або його намісників. Проте роль віча за доби існування на Русі централізованої монархії була досить незначною.

? Кому належала вища влада на Русі? Яка роль віче в системі влади Київської Русі?

Віче — народні збори всього дорослого вільного населення, що приймало рішення з важливих громадських і державних справ.

2. Становлення феодальних відносин. Основні верстви населення

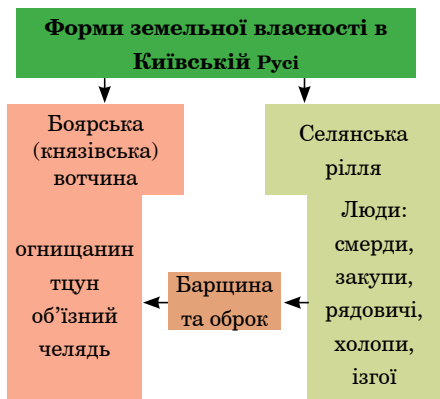
У країнах Центральної та Західної Європи Середньовіччя, як ви вже знаєте, стало періодом становлення феодальних відносин. За часів Київської Русі феодальне суспільство сформувалося також у східних слов'ян. Його становлення відбувалося тривалий час і пройшло декілька етапів.

Феодалізм у східних слов'ян формувався на основі розкладу родоплеменних відносин. Спершу вільні селяни-общинники віддавали певну кількість вироблених ними продуктів як натуральну повинність своїй родоплеменній знаті. У IX ст. право збирання данини з усього вільного населення східнослов'янських земель перейшло до київського князя і його дружини. Збирання данини називалося *полюддям*.

На наступному етапі, у X ст., київські князі захопили і привласнили общинні землі. За Великим князем Київським визнавалося право на верховне володіння всією землею Київської Русі. Наприкінці X ст. розпочалося формування доменіальних володінь удільних князів.

Мешканець міста і боярин

Домен — особисте земельне володіння середньовічного феодала.

Уділ — у Київській Русі так називали адміністративно-територіальну одиницю, якою управляв князь, залежний від великого київського князя.

У дворі князя (боярина)

? Розгляньте малюнок і складіть розповідь

Цьому сприяла адміністративна реформа князя Володимира, у результаті якої він позбавив права управляти землями племінних князів і передав їх своїм синам. Спершу ці володіння були умовними, і великий київський князь у будь-який час міг їх відібрати.

Подальшим кроком у становленні феодальних відносин стала поява в XI ст. земельної власності, верхівки служилої знаті (бояр) та православної церкви. У X—XI ст. на Русі стали формуватися васальні відносини: за вірну службу князь надавав своїм боярам і дружинникам право «кормління» — права залишати собі податки, що їх сплачувало населення певної території.

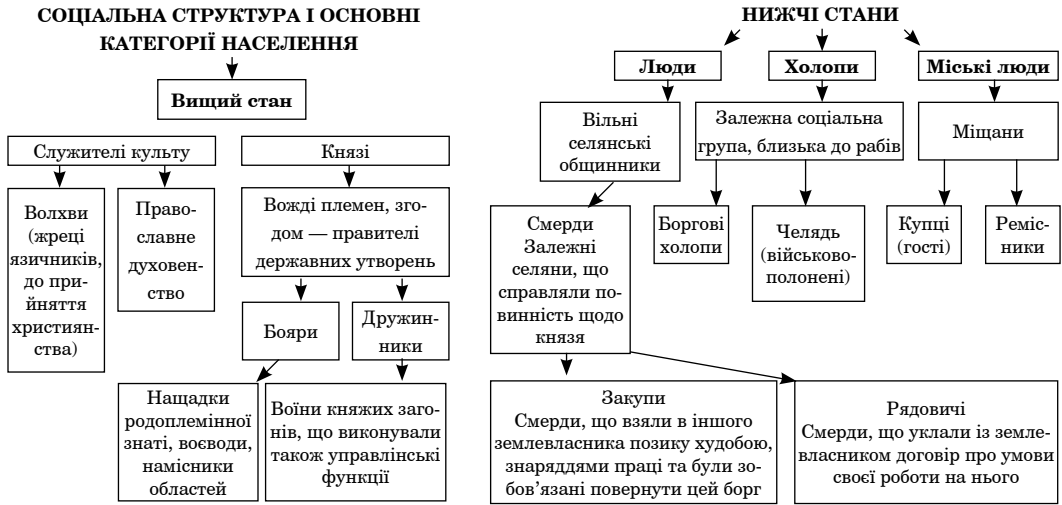
Деяко пізніше, імовірно, наприкінці XI ст. з'являються боярські вотчини, власники яких могли передавати їх своїм нащадкам у спадок. Джерелом їхнього

Вотчина — феодальна земельна власність, яку можна було вільно передавати у спадок, продавати, дарувати тощо.

Помістя — феодальна земельна власність, що надавалася за службу у війську чи при дворі, яку не можна було заповідати, продавати тощо.

Соціальна верства — велика група людей, становище якої в суспільстві визначається певним спільним обсягом прав і обов'язків.

Сюзерен — за часів феодалізму великий феодал-сеньйор, що був господарем над васалами.

виникнення могли бути землі, з яких стягувалися податки (для дружинної верхівки), або землі родової спільноти (для родоплемінної знаті).

Помісна форма землеволодіння, коли князь надавав землі боярам або дружинникам не в повну власність, а за умови несення служби, на думку деяких дослідників, виникла на Русі у XII ст. Вона не передбачала для господаря помістя можливості передання землі у спадок, продаж, дарування тощо без згоди князя.

Становлення феодальних відносин вплинуло на соціальну структуру Київської Русі. Сформувалася своєрідна соціальна піраміда, що визначала становище представників різних верств населення.

Особливістю формування феодальних відносин на Русі стало те, що, на відміну від Західної та Центральної Європи, тут не сформувалося розгалуженої системи стосунків між сеньйорами і васалами у вигляді «феодальної драбини». Верховним сеньйором, або сюзереном, що мав право надавати землю, був великий київський князь. Усі інші удільні князі, бо-

Застібка для плаща (фібула) і меч X–XI ст. (музейна експозиція)

Селянин і ремісник

яри і дружинники були його васалами. Роздавати землі удільні князі та бояри права не мали.

Суспільство Київської Русі поділялося на панівні та залежні верстви населення. До панівної верстви належали князі, бояри і дружинники, до залежної — міщани, вільні та залежні селяни, дворова челядь (холопи). Руське духовенство, яке сформувалося після прийняття християнства, також входило до панівної верстви. Воно поділялося на вище духовенство (митрополит, єпископи та ін.) і рядових священнослужителів.

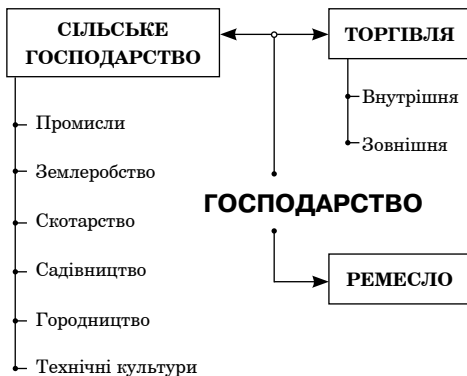
Найбільшу частину населення становили *смерди* — особисто вільні селяни-общинники, що мали власне господарство, земельні наділи і сплачували данину князю. Тимчасово залежними селянами були *закупи* і *рядовичі*. *Закупами* називали тих селян, які через різні

обставини втратили своє господарство і змушені були працювати на землевласника за грошову позичку («купу»). Тих селян, які уклали із землевласником договір (ряд) про найм і відповідно до нього працювали в його господарстві, називали *рядовичами*. Цілковито безправними були дворова *челядь* і *холопи*. До челяді належали особи, які втратили своє господарство і працювали на феодала. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. Холопами ставали переважно військовополонені. Їхнє становище нагадувало становище рабів, яких господар міг навіть безкарно вбити.

Серед стану міщан переважну більшість складали вільні ремісники і купці, які сплачували податки і виконували повинності на користь міст. В XI ст. міські ремісники і купецтво почали об'єднуватися в артілі та спілки за фаховими ознаками.

? Хто належав до панівних верств населення Русі?

? Хто належав до залежних верств населення Русі?

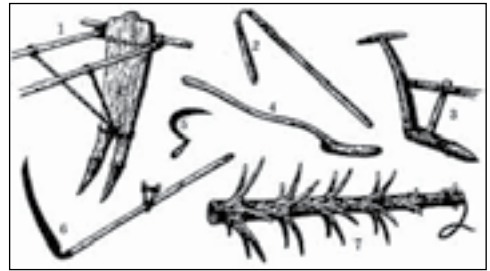
3. Розвиток господарства

Наприкінці X — у першій половині XI ст. провідною галуззю господарства Київської Русі залишалося, як і раніше, сільське господарство. Особливо великого розвитку досягло землеробство. Селяни вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Для обробітки землі, залежно від ґрунтів, використовували плуг, рало або соху. Землю обробляли за

допомоги тяглової сили — коней та волів. У лісових районах Русі поширеною була підсічна система землеробства, а в лісостепових — парова система з двопільною і трипільною сівозмінами. У першій половині XI ст. з'явилися перші млини.

З овочів садили капусту, огірки, ріпу, часник, цибулю. У садах вирощували вишні, сливи, яблука та груші. Успішно розвивалося присадибне тваринництво: на Правобережжі розводили переважно велику рогату худобу, на Лівобережжі — свиней.

Сільськогосподарські знаряддя праці.
1 – соха, 2 – ціп, 3 – дерев'яний плуг із залізним лемешем, 4 – молотило, 5 – серп, 6 – коса, 7 – борона

Серед промислів найпоширенішими були мисливство, рибальство та бджільництво (бортництво). Продукти мисливства, особливо хутро, вивозилися до інших країн. Русичі здавна вживали в їжу мед і виготовляли з нього напої. Із воску робили свічки. Продукти бджільництва також вивозилися для торгівлі за кордон.

Ремесло розвивалося як у сільській місцевості, так і в містах. У Київській Русі існувало понад 60 видів ремесел. Найбільших успіхів руські майстри досягли в металургії та обробці заліза. За даними археологічних досліджень, із заліза в той період виготовляли близько 150 видів різноманітних виробів. Далеко за межа-

ОБРОБІТОК ЗЕМЛІ

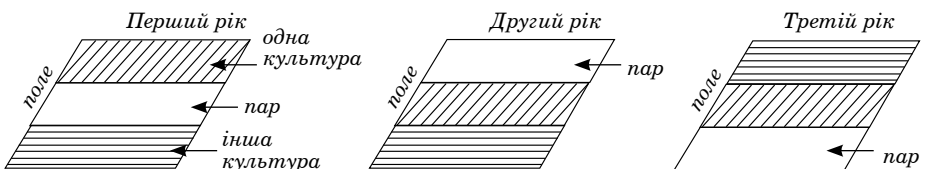
→ Способи обробіткуземлі

Спосіб	Регіон поширення
Орне землеробство	Лісостеп
Підсічно-вогневий	Лісова зона

→ Двопільна система

→ Трипільна система

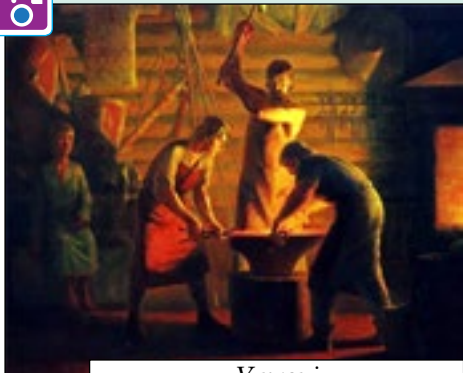

Форми для плавлення

Сережки

У кузні

Гончар за роботою

? Розгляньте малюнки і складіть розповідь «У майстерні ремісника».

ми Київської Русі цінувалися виготовлені руськими ковалями мечі. Хорезмський учений Аль-Біруні писав, що вони є «дивними і винятковими».

Німецький чернець Теофіл в XI ст. називав Київську Русь країною, майстри якої відкрили мистецтво черні та перегородчастої емалі. Мистецтвом черні русичі оволоділи в X ст. Так називали чорні й темно-сірі зображення, нанесені на метал за допомоги гравірування й подальшого заповнення штрихів особливим сплавом. У техніці черні виготовлялися срібні колти (підвіски), медальйони, перстні, хрести, браслети тощо.

Техніку перегородчастої емалі руські майстри запозичили в X—XI ст. у візантійців. Вона полягала в напаяванні тонких дротинки на поверхню золота або срібла, що складали контур майбутнього малюнка. Вони утворювали перегородки, простір між якими заповнювався емаллю — різнокольоровою склоподібною масою. Потім виріб клали на жаровню, де емаль плавилася, а потім застигала. Емалями прикрашали князівські діадеми, медальйони, хрести, оклади церковних книг. Залишки майстерень, де виробляли емалі, виявлено археологами під час розкопів центральної частини стародавнього Києва та на території Києво-Печерського монастиря.

Іntenсивно розвивалося гончарство. Найбільше продукції на ринок постачали саме гончарі. Це були горщики, глечики, світильники, підсвічники, керамічні кахлі, іграшки тощо. На зламі X—XI ст. руські майстри оволоділи технікою виготовлення полив'яних керамічних виробів: столового посуду й декоративних

плиток, призначених для оздоблення храмів і палаців.

Високого рівня розвитку досягло також виробництво скла. Його секретами руські майстри оволоділи наприкінці X — у першій половині XI ст. У майстернях виготовляли віконне скло, посуд, браслети, намисто, персні та інші речі. На Русі були також розвинені ремесла з обробки шкури, дерева, кістки, каменю, виготовлення взуття, кравецтва, виробництво цегли і вапна.

Велику роль у господарському розвитку Київської Русі відігравала торгівля. Цьому сприяло те, що через її територію пролягала декілька важливих міжнародних торговельних шляхів. «Грецький» шлях («із варягів у греки») поєднував Русь із балтійськими та чорноморськими ринками. «Соляним» шляхом підтримувалися зв'язки з країнами Центральної та Західної Європи, «залозним» — із країнами Кавказу та Арабського Сходу.

Основними товарами, що їх руські купці вивозили за кордон, були хутро, мед, віск, шкури, ювелірні прикраси, ремісничі вироби (мечі, кольчуги, замки тощо), льон, сільськогосподарська продукція. Із Візантії на Русь привозили золото, посуд, шовкові тканини, прикраси, вина, ікони, хрести. Із країн Сходу — прянощі, зброю, тканини, прикраси. Із країн Північної та Західної Європи — оселедці, напої, предмети озброєння, дорогий посуд, срібло, вовняні тканини, тонке полотно.

Розвиток торгівлі зумовив пожвавлення грошового обігу. Використовували арабські, візантійські та західноєвропейські монети.

Торг у Києві на Подолі

? Розгляньте малюнок. Які товари пропонуються? Купців із яких країн представлено на малюнку?

Монети часів князя Володимира

Срібні гривні

Першим карбувати власні монети, як ви вже знаєте, почав князь Володимир після прийняття християнства. Проте до початку XI ст. у грошовому обігу Київської Русі переважали арабські срібні монети — *диргеми*. Поряд із ними, на думку багатьох дослідників, як засіб обміну використовували хутро дикого звіра — куниці, вивірки тощо. Від тривалого використання диргеми зношувалися, а інколи їхній край обрізали шахраї. Тому на початку XI ст. з них уже виготовляли срібні зливки — *гривні*. Київська гривня мала шестикутну форму і масу близько 160 г. Назва «гривня» використовується в усіх давньоруських джерелах.

У населених пунктах Київської Русі були спеціальні місця, де відбувалася торгівля. Зокрема, німецький вояк Тітмар Магдзевурзький повідомляє, що в 1018 р. в Києві було вісім торжищ, а руські літописці називають два — Бабин торжок на Горі й Торговище на Подолі.

? Яка галузь господарства була провідною на Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.? Які види ремесла були найпоширенішими на Русі? Які основні товари вивозилися руськими купцями за кордон?

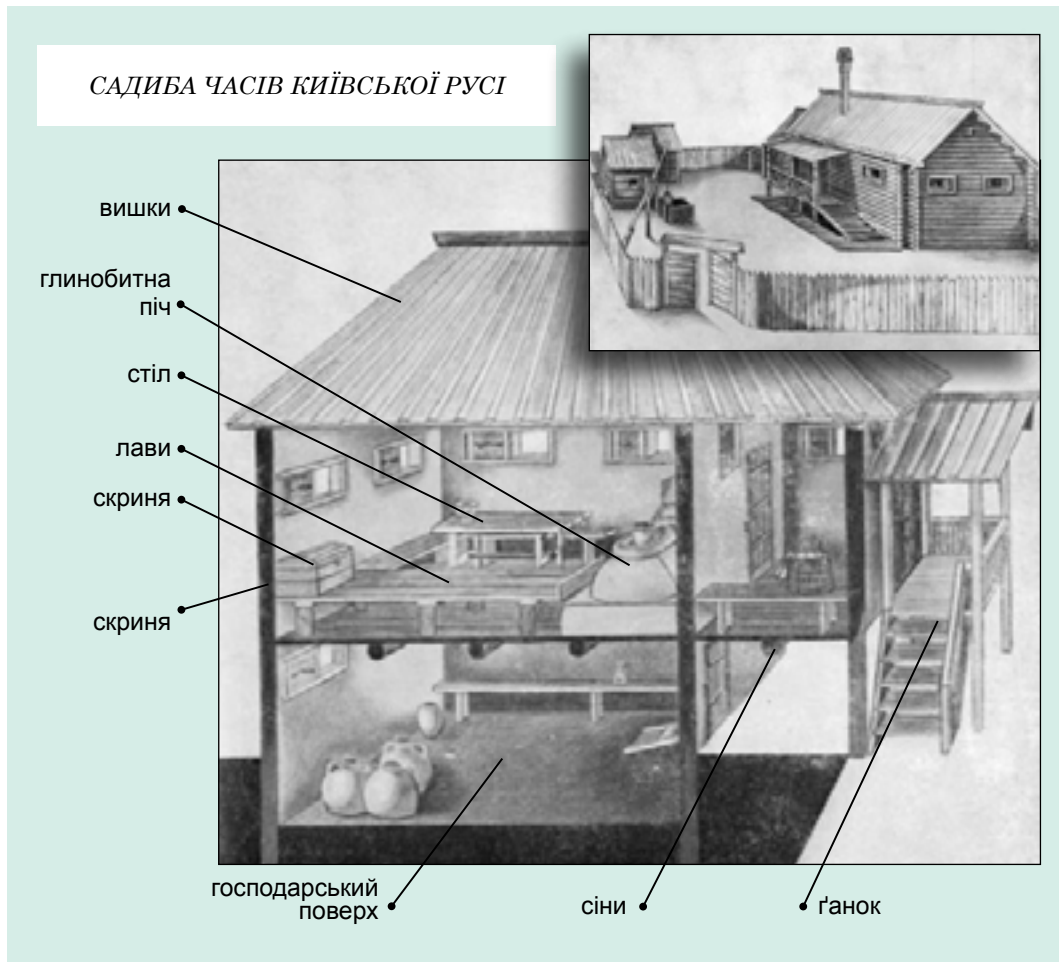
4. Повсякденне життя різних верств населення

Найчастіше русичі оселялися поблизу річок, поряд із лісом. У лісі вони полювали, збирали гриби та ягоди, ховалися від нападників у разі небезпеки. Велика кількість поселень того часу складалася з однієї хатини у глибині лісу. Поряд зі своєю оселею люди будували господарські споруди, улаштовували поле, пасовисько, сіножать, ліс. Були також поселення з двох-трьох хатинок. Із часом деякі з них перетворювалися на хутори з десятком та більше хатин.

Селянська родина складалася з 12—15 осіб і вела самостійне господарство. Праця була надзвичайно тяжкою і виснажливою. Унаслідок тяжкої праці одна сім'я мала близько 3,2 тонни озимого зерна і могла частину його продати.

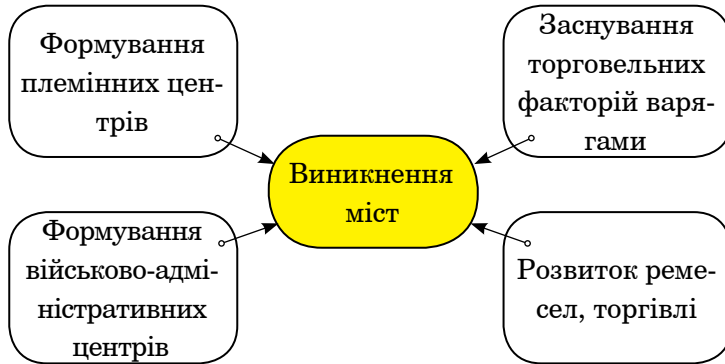
Міста в Київській Русі виникали з різних причин. Одні об'єднувалися навколо княжих дворів (Київ, Чернігів), інші засновувалися князями, як, наприклад, Юр'їв. Чимало невеликих міст у Пороссі виникло зі сторожових фортець. Деякі, як, наприклад, деревлянський Іскоростень, — із центрів племінних князів.

Центром міста на Русі був добре укріплений замок (дитинець). Навколо розташовувався торговельно-ремісничий посад. У разі небезпеки його мешканці шукали захисту в дитинці. У княжому місті всі вулиці вели до дитинця, в інших містах — на дороги, що вели до сусідніх міст і на пристань. Доріг було тоді дуже мало, користувалися переважно річковими шляхами. У більшості міст Русі великі площі були зайняті городами і садами, залишалися також незабудовані простори — болота, луки, пустирі. Відсутність браку місця, як у західноєвропейських містах, зумовлювала невелику висоту будинків. Рідко які князівські споруди сягали трьох поверхів.

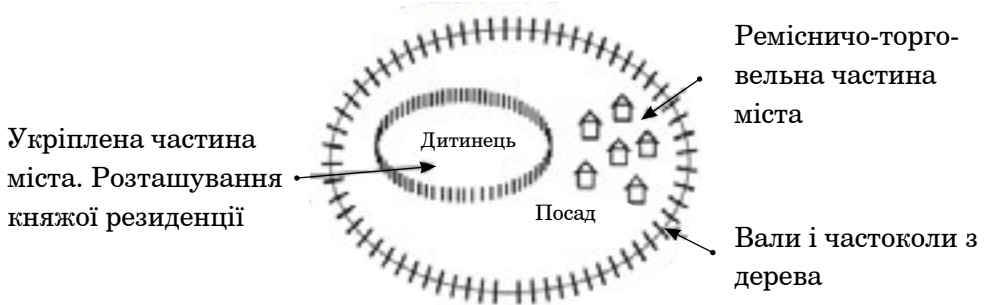

Оселями незаможних містян найчастіше були напівземлянки. У IX—X ст. у Києві й навколо нього, а в XI ст.— далі на південь із північних районів Русі почали поширюватися наземні зрубні будинки із соснової або ялинової деревини. Переважну кількість будівель у містах зводили з дерева, а кам'яні споруди були великою рідкістю. Багаті будівлі мали сіни — відкриту терасу на другому поверсі й терем — немовби вежу, де розташовувалися кімнати. Існувала також кліть — окрема кімната, де зберігалися речі. Із меблів були поширені лави, стіл і скрині. Заможні містяни мали стільці й ліжка, а прості спали на скринях або просто на підлозі, на рогожі й накривалися звичайним простирадлом. У заможних будинках ліжко було вишуканішим: його вкривали шовкові покривала й подушки, соболині ковдри, перини з пуху і пір'я. Лави вкривали килимами, а столи — скатертинами. У кожному будинку були ікони. Прості люди освітлювали оселю скіпою (дерев'яними трісками), а заможні — восковими свічками. У торговельно-ремісничих посадах майже в кожному будинку була ремісничка майстерня або торгова лавка.

□ Причини виникнення міст

□ Структура давньоруського міста

Заможного та бідного русича завжди було можна розрізнити за вбранням. Селяни носили плетені личаки (лапті), бідні містяни — черевики (взуття, зшите з черев'я — м'якої шкіри з черева тварин). Досить часто бідні та заможні містяни носили чоботи (тоді їх називали по-тюркськи «сапоги», слово «чоботи» з'явилося набагато пізніше). Чоботи-сапоги бували прості з оздобленої шитвом і перлинами кольорової сап'янової шкіри.

Одяг прості містяни самі кроїли і шили з лляної та вовняної домотканої тканини, а заможні замовляли собі вбрання з дорогих іноземних тканин у кравців. Переважна більшість незаможних русичів носила полотняні сорочки, підперезані поясами, і вузькі штани. Зверху вдягали свитку. У прохолодну погоду і містяни, і селяни носили поверх свити плащ із грубого полотна, а взимку одягали кожух.

Знать убиралася в каптани, що сягали нижче колін, розшивалися багатим шитвом та обшивалися хутром на рукавах і подолі. Він одягався також на сорочку з тонкого полотна і вузькі штани. Кафтан підперізували поясом, а зверху накидали довгий плащ без рукавів, прикріплений пряжкою на правому плечі. Характерною рисою вбрання всіх містян були різнокольорові тканини, тому існувало чимало майстерень красильників. Жінки і дівчата поверх довгої сорочки

вдягали запаску з грубої тканини, а на них — довгі каптани з широкими рукавами і підперізували їх поясом. Волосся зав'язували тонкою хусткою, зверху надягали шапку або прикрасу — діадему.

Більшість русичів були невибагливими в їжі. Вони вживали багато дичини та риби, яку смажили, пекли, варили. Дещо пізніше стали їсти м'ясо домашньої худоби. Проте прості люди не мали можливості вживати його часто. Варили різноманітні каші. У багатих сім'ях випікали пшеничний і житній хліб, у бідних — ячмінний. Пили коров'яче й овече молоко та робили з нього сир. Пісні страви змащували рослинною олією, про вершкове масло згадок немає. Споживали чимало овочів: ріпу, горох, огірки, часник, цибулю тощо. Із напоїв найпоширенішими були різноманітні киселі, меду й пиво. Для заможних людей із Візантії привозили вино.

Жіночий одяг

? Яким було повсякденне життя різних верств населення Київської Русі?

? Розгляньте малюнок і складіть розповідь про трапезу знатних русичів.

ВИСНОВКИ

За формою державного правління наприкінці X — у першій половині XI ст. Київська Русь була централізованою монархією з одноосібною владою великого київського князя.

У X—XI ст. на Русі сформувалися феодальні відносини й відповідно утворилася соціальна піраміда. Проте феодалізм на Русі мав певні особливості, які відрізняли його від тих феодальних порядків, що встановилися в західноєвропейських країнах.

Господарство Київської Русі досягло високого рівня розвитку. Основним заняттям населення Русі було сільське господарство.

Повсякденне життя русичів обумовлювалося їхньою належністю до певної суспільної верстви, особливостями природних умов та існуючими культурними традиціями.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чим централізована монархія відрізняється від «дружинної» держави як форми державного правління?
2. Які факти дозволяють зробити висновок, що Великий князь Київський наприкінці X — у першій половині XI ст. був головною фігурою системи державної влади?
3. Чим відрізняється помісна форма землеволодіння від вотчинної?
4. Які фактори позитивно впливали на розвиток господарства Київської Русі?
5. Охарактеризуйте становище основних верств населення Київської Русі.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №2: «ХРИСТИЯНСЬКА РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ЖИТТІ РУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

ХІД РОБОТИ

1. Ознайомитися з запропонованим матеріалом.

2. Робота в групах.

Доберіть з ілюстративного ряду §§ 6–9 свідчення проникнення християнства у життя суспільства. Прокоментуйте відібрані ілюстрації.

3. Колективна робота. Навчальна бесіда.

- 1) Чому для утвердження християнства знадобилося не одне століття?
- 2) Які верстви суспільства швидше піддавалися християнізації, а які повільніше? Чим це можна пояснити?

4. Зробити висновок відповідно до мети роботи

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.»

1. Складіть перелік подій з історії Київської Русі кінця X — першої половини XI ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «християнство», «священик», «митрополит», «монастир», «чернець», «графіті», «мозаїка», «верстви», «бояри», «церковнослов'янська мова», «книжкові мініатюри», «Змієві вали», «шлюбна» дипломатія, «Руська правда», «соціальна верства», «фреска», «ікона».
3. Яку роль відіграло для Київської Русі запровадження християнства?
4. За розвитком Київської Русі кінця X — першої половини XI ст. розкрийте роль князівської влади в державному житті.
5. Якими, на вашу думку, є підстави для того, аби стверджувати, що культура Київської Русі досягла високого рівня розвитку?
6. Виконайте завдання за історичною картою:
  - Як змінилася територія Київської Русі наприкінці X — у першій половині XI ст. порівняно з попереднім періодом її розвитку?
  - Назвіть території, приєднані до Київської Русі за князювання Володимира та Ярослава.
  - Покажіть на карті основні походи Володимира та Ярослава.
7. Назвіть роки правління князів Володимира та Ярослава. Порівняйте їхню внутрішню та зовнішню політику. Визначте її значення та наслідки.
8. Складіть характеристики Володимира та Ярослава як особистостей та історичних діячів.

9. Яка мініатюра з літопису ілюструє період правління князя Володимира Великого?

А

Б

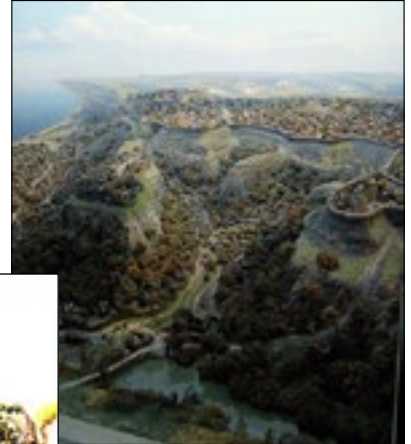

В

Г

10. Наведіть факти, які підтверджують думку, що за князювання Володимира та Ярослава Київська Русь досягла свого розквіту.
11. Чому Володимиру Великому та Ярославу Мудрому, щоби ступити на престол довелося вести тривалу боротьбу?
12. Використовуючи ілюстрації та схему міста складіть екскурсійний маршрут по Києву часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Київ в XI—XII ст.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «КИЇВСЬКА РУСЬ НА- ПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.»

Варіант I

- Що було спільним у зовнішній політиці Володимира Великого і Ярослава Мудрого?
А походи на Константинополь   Б боротьба за Червенські міста
В запрошення місіонерів із Рима   Г відсіч агресії варягів
- Які кочові племена вчиняли напади на південні кордони Київської Русі за часів правління князя Володимира Великого?
А хозари   Б печеніги
В половці   Г монголи
- Хто з київських князів запровадив систему престолонаслідування, що передбачала передання влади за старшинством?
А Святослав Хоробрий.   Б Володимир Великий.
В Ярослав Мудрий.   Г Володимир Мономах.
- Територія яких племінних союзів слов'ян увійшла до складу Київської Русі за часів князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого?
А тиверців і уличів   Б волинян та білих хорватів
В сіверян і деревлян   Г полян і в'ятичів
- Що завадило Ярославу Мудрому сісти на стіл Великого князя Київського відразу після смерті батька?
А відсутність його імені в заповіті батька.
Б початок масових набігів печенігів на Русь.
В війна з варягами за контроль над торговельним шляхом «із варягів у греки».
Г боротьба з братами за київський стіл.
- За великого князя Ярослава Мудрого було запроваджено:
А християнство як державну релігію Київської Русі.
Б писаний збірник давньоруських законів.
В систему збирання данини з підвладних племен – полюддя.
Г традицію скликання з'їздів (снемів) руських князів.
- Зовнішньополітичну діяльність яких князів можна характеризувати за допомогою зображеної карти?

8. Завдяки яким обставинам великий київський князь Ярослав Мудрий у 1036 р. *«став єдиновладним володарем Руської землі»?*
 А успадкування земель Мстислава Володимировича.
 Б створення збірника законів «Руська правда».
 В заснування Києво-Печерського монастиря.
 Г перемоги над печенігами у битві під Києвом.
9. *«Батько мій помер, а Святополк сидить у Києві, убиваючи братів своїх...»* – уривок джерела виправдовує вступ у міжусобну боротьбу за київський стіл князя:
 А Володимира Великого.
 Б Ярослава Мудрого.
 В Володимира Мономаха.
 Г Святослава Ігоровича.
10. Доньці якого київського князя писав такого листа Папа Римський Микола II: *«Чутка про ваші чесноти, чудова діво, дійшла до наших вух, і з великою радістю чуємо ми, що ви виконуєте в цій дуже християнській державі [Франції] свої королівські обов'язки з похвальним завзяттям і чудовим розумом»?*
 А Святослава.
 Б Володимира Великого.
 В Ярослава Мудрого.
 Г Володимира Мономаха.
11. Установіть відповідність між подіями та їхніми наслідками:
1 приєднання князями Володимиром і Ярославом Червонських міст;	А поширення влади київського князя на плем'я в'ятичів, утворення Тмутараканського князівства.
2 перший Балканський похід князя Святослава;	Б поширення влади київського князя на племена волинян та білих хорватів
3 розгром князем Святославом Хозарського каганату;	В поширення влади київського князя на племена уличів і тиверців.
4 похід новгородського князя Олега на Київ.	Г об'єднання Північної та Південної Русі (Славії та Куявії). Д об'єднання полян, деревлян і сіверян під владою київського князя.
12. Установіть послідовність подій.
 А *«Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, то передали йому віру християнську, кажучи так: «Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи: «Вірую во єдиного Бога Отця Вседержителя, Творця неба і землі»».*
 Б *«І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і Макош. І приносили їм люди жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували їх цим бісам, і оскверняли землю требами своїми».*

- В** «Коли ж побачив, що церкву завершено, він помолився Богу, говорячи: «Осе даю церкві сій, святій Богородиці, од маєтності своєї десятю частину. Якщо се одмінить хто, – хай буде проклят...».
- Г** «Вийшов Володимир з священиками... на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж не відходили від берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а священики, стоячи, молитви творили...»

Варіант II

1. Яким набором термінів можна охарактеризувати розвиток Київської Русі в період правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого?
А криза, змова, нашестя.
Б занепад, дестабілізація, воєнні втрати.
В анархія, корупція, міжусобиця.
Г зростання, централізація, реформи.
2. Цьому князю літописець приділяв багато уваги. Він був героєм народних билин. Від свого батька він отримав в уділ Новгород, де допомагав йому княжити його дядько Добриня. Київський стіл він відвоював у свого старшого брата, і це вважають першою міжусобицею на Русі.
А Святослав Ігорович.   **Б** Володимир Великий.
В Ярослав Мудрий.   **Г** Володимир Мономах.
3. Донька Ярослава Мудрого Анастасія вийшла заміж за короля ...
А Франції.   **Б** Норвегії.
В Швеції.   **Г** Угорщини.
4. Який з князів у зовнішній політиці покладався на укладення династичних зв'язків з правителями європейських держав?
А Олег.   **Б** Ігор.
В Святослав.   **Г** Володимир.
5. Київські князі Святослав Ігорович, Володимир Великий та Ярослав Мудрий...
А розширювали кордони Русі.
Б поширювали християнство.
В укладали писемні закони.
Г здійснювали «шлюбну» дипломатію.
6. У творі «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона йде мова про діяльність князів:
А Олега та Ігоря.
Б Ольгу та Святослава.
В Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
Г Ярослава Осмомисла та Володимира Мономаха.

7. На карті жирною лінією позначено кордони Київської Русі за часів князювання...

А Ігоря Рюриковича.
 Б Святослава Ігоревича.
 В Володимира Великого.
 Г Ярослава Мудрого.

8. З якими новими кочівниками довелося зіткнутися Ярославичам і вести з ними боротьбу з перемінним успіхом?

А печенігами.
 Б хозарами.
 В половцями.
 Г монголами.

9. Прочитайте уривок джерела і виконайте завдання.

«Якщо уб'ють огнищанина, то з убивці стягується 80 гривень. За князівського старосту – 12 гривень, а за князівського рядовича – 5 гривень».

«Якщо смерд умре без дітей, то спадщина його передається князю. А якщо боярин чи з боярської дружини, то князю спадщина не йде».

У якому документі було закріплено такі норми права:

А «Руська правда».
 Б «Слово про закон і благодать».
 В «Повчання дітям».
 Г «Ізборник Святослава».

10. Про якого князя йдеться в уривку джерела?

«Він був кульгавим; але розум у нього був добрий, і на раті він був хоробрим: додана ще одна гарна риса, він був християнином і сам книги читав. У його княжіння християнство і грамотність повинні були поширюватися. Зібрав багато писців; вони перекладали книги з грецької на слов'янську і переписали багато книг, багато він і купив їх. Князь будував церкви по городах і містах неогороджених, ставив при них священників, яким давав утримання для із власного майна, наказував їм учити дітей...»

А Святослава.
 Б Володимира Великого.
 В Ярослава Мудрого.
 Г Володимира Мономаха.

11. Установіть відповідність між іменами князів та періодами їхнього правління.

1 Володимир Великий	А 882–912 рр.
2 Олег	Б 912–945 рр.
3 Святослав	В 964–972 рр.
4 Ярослав Мудрий	Г 980–1015 рр.
	Д 1019–1054 рр.

12. Установіть послідовність подій.

- А** *«І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Макош. І приносили їм люди жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували їх цим бісам, і оскверняли землю требами своїми».*
- Б** *«Увійшла сама княгиня зі своїми родичами й вибраними служницями; вона йдучи поперед інших жінок, а ті в порядку йдучи одна за другою... Після них увійшли послы й представники князів руських... Сів імператор з імператрицею зі своїми дітьми й покликано було княгиню із зали й, за запрошенням імператора сівши, говорили з ним про що хотіла».*
- В** *«А було ж печенігів без числа. Виступив тоді він із города, приготував до бою дружину. Зійшлися вони на місці, де ото нині свята Софія стоїть, митрополія руська. І сталася січа люта, і ледве одолів він печенігів під вечір».*
- Г** *«...Рушив... (він) на Дунай на булгар, і в битві переміг... (він) булгар. І взяв він вісімдесят міст по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у Переяславці, беручи данину з греків...».*

РОЗДІЛ 3

Держава Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.

У цьому розділі Ви дізнаєтесь про:

- Правління Ярославичів
- Феодальну роздробленість і князівські міжусобиці
- Правління Володимира Мономаха
- Культуру Київської Русі часів феодальної роздробленості

§ 10. ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВИЧІВ

1. Заповіт Ярослава Мудрого

Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. Передчуваючи наближення смерті, він усвідомлював неминучість подальшої боротьби за владу між своїми синами й спробував цьому запобігти. Ярослав Мудрий склав заповіт, у якому закликав

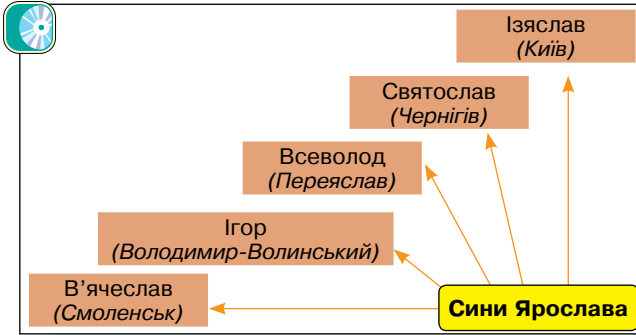

Саркофаг Ярослава Мудрого у Софійському соборі

синів жити в мирі та злагоді й установив систему успадкування князівських престолів. В основу запропонованої Ярославом Мудрим системи управління та успадкування князівств було покладено принцип сеньйорату, тобто влади найстаршого в роді. Територія Київської держави поділялася на окремі володіння — *уділи*. Сини Ярослава повинні були князувати в них за принципом родового старшинства, передаючи владу від старшого брата до наступного за віком, що спричиняло переміщення всіх князів з одного володіння до іншого. Унаслідок цього, за задумом Ярослава, кожен князь мав

можливість із часом стати Великим князем київським у мирний спосіб. Ще за свого життя Ярослав заповідав київські землі старшому синові Ізяславу, чернігівські — Святославі, переяславські — Всеволодові, володимирсько-волинські — Ігореві, смоленські — В'ячеславі.

Ця форма державного правління повинна була зберегти єдність Київської Русі та мирний спосіб передавання влади.

? Яку мету ставив Ярослав Мудрий, запроваджуючи систему престолонаслідування?

? Яку мету переслідував Ярослав Мудрий своїм заповітом?

2. Київська держава за синів Ярослава Мудрого.

За заповітом Ярослава Мудрого Великим київським князем мав стати його старший син Ізяслав. Однак після смерті батька брати Святослав і Всеволод не визнали Ізяслава верховним володарем Київської держави. Міста і землі, що заповів їм батько, Ярославичі вважали своїми особистими спадковими володіннями.

ми — вотчинами. Мабуть, саме тому Ізяславові довелося погодитися на спільне з братами правління державою. Період 1054—1073 рр. в історії Київської Русі називають добою тріумвірату — співправління Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Усі найважливіші державні справи тріумвіри вирішували разом. Молодших братів Ігоря та В'ячеслава вони усунули від державних справ і привласнили після смерті останніх їхні володіння. Це викликало обурення серед молодших Ярославичів й заклало підґрунтя майбутніх усобиць. Позбавлені влади князі на Русі дістали назву ізгоїв. Саме вони стали вагомим чинником подальшої міжусобної боротьби.

У період правління старших Ярославичів починається новий етап боротьби з кочовиками на південних кордонах Русі. У 1060 р. тріумвіри здійснили спільний похід проти орди кочовиків-торків, яка з'явилася на південних кордонах Русі, і розгромили її. Однак цей успіх було затьмарено подальшими подіями.

Перша сутичка між старшими Ярославичами та обділеними ними родичами сталася 1064 р. Захоплені цією боротьбою тріумвіри не могли своєчасно організувати відсіч новим ордам кочовиків – *половцям* (*кипчакам*). Уперше про появу половців на кордонах Русі в літописі згадується під 1055 р. Половці, здійснюючи свої набіги, мали відмінну від своїх попередників тактику. Вони намагалися уникати прямих сутичок. Їхньою головною метою було захоплення невільників, яких потім продавали до країн Близького та Середнього Сходу. Половці нападали зненацька і, захопивши полонених, швидко зникали в степу.

Половці беруть полон

Половецькі баби — кам'яні статуї, що встановлювалися над похованнями — курганами половецької знаті

Битва на р. Альта 1068 р.

На початку вересня 1068 р. половці напали на Переяславську землю. Битва військових дружин тріумвірів із половцями сталася на річці Альта й завершилася перемогою останніх. Князі з рештою війська втекли під захист своїх фортець.

Князь Святослав Ярославич з родиною. (мініатюра з «Ізборника...»)

Загибель князя Ізяслава

Бій руської дружини з половцями.
(малюнок з літопису)

Обурені кияни вимагали від Ізяслава видати зброю, щоб помститися половцям. Відмова князя спричинила повстання киян, які не любили свого князя за здирицтво. Ізяслав змушений був рятуватися втечею. За півроку за допомоги польського війська він повернув собі престол. Київське повстання довело слабкість влади тріумвірів.

По деякім час між тріумвірами спалахнув черговий конфлікт, унаслідок якого Святослав зі Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Упродовж 1073—1076 рр. київським князем був **Святослав**. Із метою зміцнення влади над удільними князями він перерозподілив між ними володіння. Крім Києва Святослав залишив за собою Чернігів, а в інших містах посадив намісниками своїх синів і племінників.

У своїх діях він користувався підтримкою брата Всеволода. І хоча великим київським князем був Святослав, історики вважають, що фактично існував *дуумвірат* — співправління двох князів — Святослава і Всеволода.

Після смерті Святослава великокнязівський престол повернув собі Ізяслав. Він позбавив влади синів Святослава і віддав, згідно з існуючими правилами престолонаслідування, Чернігів Всеволодові. Але проти Всеволода виступив Олег Святославич, який вважав Чернігів своєю спадщиною, до того ж привів із собою половецькі орди. Так половці на довгі роки стали вагомим чинником у міжусобній боротьбі князів. На допомогу Всеволоду прийшов Ізяслав. Вирішальна битва сталася 3 жовтня 1078 р. на Нежатиній Ниві. І хоча в цій битві перемогли старші Ярославичі, у ній загинув Ізяслав.

По загибелі Ізяслава влада перейшла до **Всеволода**, який князював у Києві впродовж 1078—1093 рр. У цей час на Русі відновилася одноосібна монархія, але вона значно поступалася владі київських князів за часів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого.

Всеволод вів запеклу боротьбу з обділеними родичами, які домагалися своїх уділів, але врешті-решт пішов на поступки й надав їм князівства. Унаслідок цього центральна влада та єдність держави значно послабли. В умовах постійних нападів половців на руські землі спалахи усобиць були дуже небезпечними. Ймовірно, саме тому син Всеволода Володимир Мономах після смерті батька поступився престолом синові **Ізяслава Святополку** (1093—1113).

Необхідність подолати незгоди та об'єднати сили для боротьби підштовхувала до зближення князів. Велику роль в організації сил для боротьби з половцями відіграли князівські з'їзди. Результатом цього став розгром половецьких орд об'єднаними силами руських князів на чолі з Володимиром Мономахом у березні 1111 р. біля міста Сугрова на Дону. Ця перемога спричинила зростання авторитету Володимира Мономаха, майбутнього київського князя.

? Які князі утворювали триумвірат? Які нові кочові племена у другій половині XI ст. стали головною загрозою для Русі?

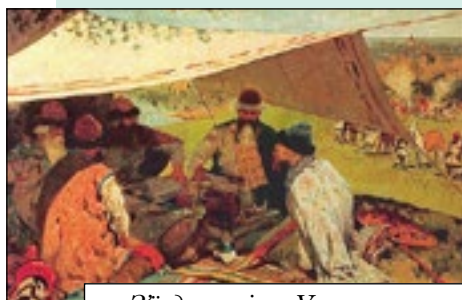
3. Князівські з'їзди (снеми)

Послаблення центральної влади на Русі викликало появу періодичних з'їздів князів — «снемів». На них намагалися вирішити питання, важливі для всіх руських земель. Першим із відомих за літописом є князівський з'їзд 1072 р. у Вишгороді. Триумвіри Ізяслав, Святослав і Всеволод зібралися там із нагоди перенесення мощей святих Бориса і Гліба до нещодавно збудованої церкви на їхню честь. На Вишгородському з'їзді також було прийнято новий збірник законів «Правда Ярославичів», що доповнив «Руську правду».

Найвідомішим серед «снемів» руських князів є з'їзд 1097 р. в Любечі. На ньому князі домовилися про запровадження засад спадкового володіння князівствами («Кожен хай держить вотчину свою») та вирішили розглядати захоплення чужої вотчини як злочин і разом виступати проти того, хто спробує це вчинити.

*З'їзд руських князів.
(худ. А. Андрусів)*

*З'їзд князів в Уветичах.
(худ. С. Іванов)*

? Чим було зумовлено появу такої форми вирішення державних питань, як з'їзд князів?

Долобський з'їзд. Мономах і Святوپолк. Худ. А. Кившенко

Тепер влада в кожному уділі мала передаватися від батька до сина. Порядок, запроваджений Ярославом Мудрим, скасовувався. Князі також ухвалили рішення про спільні дії проти половців: «Відтепер з'єднаймося в одне серце й захистимо Руську землю». Однак ці рішення не було втілено в життя. Одразу після з'їзду спалахнула кривава війна, яка тривала три роки. Припинив її князівський з'їзд 1100 р. в селі Витичеві (Уветичах).

Про необхідність спільних дій проти половецьких нападів ішлося на з'їзді князів у Золотчі 1001 р. Вирішальним в організації боротьби з половцями став з'їзд навесні 1103 р. біля Долобського озера поблизу Києва. За повідомленням літописця, дружинники Святуполка київського відмовлялися йти навесні в похід проти половців, оскільки це завдасть збитків смердам (селянам) та їхнім посівам і коням. Вирішальну роль у прийнятті рішення про спільний похід відіграла відповідь Володимира Мономаха: «Дивуюсь я, дружино, що коней шкодуєте, на яких орють. А чому не помислите про те, що ось почне орати смерд і, приїхавши, половець застрелить його з лука, а коня його забере, а в село його приїхавши, забере жінку його й дітей його, все майно його?! Так коня вам шкода, а самого смерда хіба не жаль?» Похід 1103 р. започаткував низку переможних походів Русі проти половців у 1103—1116 рр.

Князівські з'їзди відіграли важливу роль в організації відсічі нападам половців на руські землі.

? Який з'їзд започаткував нову систему престолонаслідування? На якому з'їзді остаточно ухвалено рішення про спільні походи князів проти половців?

ВИСНОВКИ

Під час правління Ярославичів розпочався поступовий процес розпаду Київської Русі й занепаду влади великого князя. У нього не було тієї влади і сили, що у попередніх великих київських князів. Сини Ярослава, не бажаючи поступитися власними амбіціями, знехтували заповіт батька, натомість примушуючи інших його дотримуватися.

За часів правління Ярославичів над Руссю нависла нова загроза зі степу. Напади половецьких орд були спустошливими для Південної Русі. Кочовики вдало користувалися міжкнязівськими чварами, вчиняючи нові набіги.

ВИСНОВКИ

Міжкнязівські чвари і набіги степовиків негативно впливали на розвиток Київської Русі. Це розуміли і сучасники подій. Щоб узгоджувати інтереси князів та організувати відсіч нападам, найвпливовіші князі збиралися на з'їзди, завдяки яким поталанило припиняти міжусобиці, організовувати спільні походи проти степовиків. Важливим для подальшої долі Русі стало прийняття нового принципу престолонаслідування.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Який порядок престолонаслідування було запроваджено Ярославом Мудрим?
2. Чи втілили в життя сини Ярослава Мудрого заповіт батька?
3. Дайте визначення понять і термінів «тріумвірат», «дуумвірат», «князь-ізгой», «снем», «уділ».
4. Які нові кочові орди загрожували південним кордонам Русі від середини XI ст.?
5. Які причини частих успіхів половців у набігах на землі Русі?
6. Які головні питання вирішувалися на з'їздах князів?

§ 11. ПОСИЛЕННЯ ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ ЗА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ТА МСТИСЛАВА ВЕЛИКОГО

1. Володимир Мономах

Велике значення для історії Русі мало правління онука Ярослава Мудрого **Володимира Мономаха** (1053—1125). Його називали так за родовим ім'ям матері. Існує також легенда, що Константин IX Мономах відправив йому символи царської влади — барми і корону, так звану шапку Мономаха, якою згодом коронувалися московські великі князі й царі. Хоча насправді шапку Мономаха було виготовлено значно пізніше.

Своє дитинство Володимир провів при дворі батька в Переяславі. Коли Всеволод Ярославич у 1078 р. став Великим князем Київським, Володимир отримав в уділ Чернігів, де правив шістнадцять років (1078—1094 рр.). Це був період

Уділ Володимира Мономаха

На печенегські степи. (худ. А. Жаский)

розквіту Чернігівської землі, зростання міст та будівництва храмів. Після смерті батька в 1094 р. Володимир добровільно поступився чернігівським уділом на користь Олега Святославича, який мав переважні права на ці землі, а сам повернувся до Переяслава. Володимир також не намагався захопити київський престол, хоча мав можливість це зробити, уступивши його своєму братові в перших Святополкові Ізяславичу, який за тогочасними законами заміщення князівських престолів мав переважні права на Київ. Історики вважають, що, поступаючись чернігівським і київським уділами на користь своїх родичів, Володимир

керувався повагою до законів, установлених його дідом Ярославом Мудрим, і небажанням розпочинати нову хвилю міжкнязівських чвар.

Переяславський період життя Володимира Мономаха (1094—1113 рр.) пов'язаний із постійною боротьбою князя проти нападів половців на руські землі. Він зумів

організувати ряд спільних походів руських князів проти кочовиків — у 1103, 1109, 1110, 1111 рр.

Наприкінці XI — на початку XII ст. Володимир Мономах був однією з найбільш шановних постатей. Це спричиняло, насамперед, те, що він був єдиним серед руських князів, хто зумів організувати дієву відсіч набігам половців й постійно перемагав їх. Талант полководця поєднувався у Володимира з неабиякою особистою хоробрістю, яка сформувалася в дитячі роки. Із його ім'ям пов'язана перша серйозна перемога руських дружин над великою половецькою ордою в 1094 р. за річкою Сула.

«Змійовик» Володимира Мономаха

Зі звернення бояр і купців до Володимира Мономаха

«Іди, князю, у Київ, а як не підеш, то знай, що багато лиха вчиниться, це не тільки двір чи соцьких... пограбують, а ще й нападуть... і на бояр, і на монастирі, і будеш ти відповідати, князю, коли пограбують і монастирі».

? 1. Чим аргументували своє звернення до князя бояри і купці? 2. Чому кияни звернулися саме до Володимира Мономаха.

Хлопчиком Володимир разом із батьком, князем Всеволодом, брав участь у небезпечних полюднях на дикого звіра. Змалку він також звик виконувати складні, недитячі доручення. У свій перший похід на чолі невеликої дружини до далекого Ростова батько відправив Володимира у 13-річному віці.

Тогочасні літописці не згадують про жодну поразку Володимира Мономаха. Сам князь наприкінці життя твердив, що лише великих походів проти половців, у яких брав участь, пам'ятає 83. «Я уклав з половцями 19 мирних угод, — писав Мономах у «Повчанні дітям», — взяв у полон понад 100 кращих їхніх князів і відпустив їх, а понад 200 стратив і втопив у річках».

Історики вважають, що Володимир Мономах першим серед руських князів зрозумів переваги використання в боротьбі з кочовиками блискавичних атак

Благословення Володимира Мономаха перед боєм із половцями

важкоозброєної кінноти. Руське рицарство, як і західноєвропейське, відіграло вирішальну роль у битвах. Воно збивало на землю, затоптувало й долало легкоозброєних половців. Спираючись на бойову дружину, Володимир майже щорічно здійснював походи і врешті-решт змусив половців майже на сорок років залишити південноруські степи.

У 1111 р. Мономах організував військовий похід проти половців за зразком того, як західноєвропейські володарі спрямували у Святу землю.

Перед вступом до половецького степу на річці Ворскла духовенство встановило на пагорбі великий дерев'яний хрест, прикрашений золотом та сріблом. Князі цілували його на очах усієї дружини, а руські рицарі, отримавши благословення, рухалися вперед. Перед штурмом половецького міста Шарукань духовенство, на прохання Мономаха, знову освятило руські дружини.

Похід завершився перемогою русичів. Близько десяти тисяч половців загинуло у вирішальній битві на річці Сольниці. Решта половецьких орд переселилися на схід, за Волгу.

Повідомлення про хрестовий похід русичів до половецького степу були надіслані у Візантію, Польщу, Чехію, Угорщину, Рим. Так на початку XII ст. боротьба руських князів із половцями стала складовою наступу європейського християнського світу на Схід.

? У яких уділах довелося правити Володимирі до 1113 р.? Завдяки чому Володимир Мономах вирізнявся з-поміж інших князів? Чим примітний похід руських полків проти половців у 1111 р.?

2. Київське повстання 1113 р.

Коли навесні 1113 р. помер великий князь Святополк II Ізяславич, його побожна дружина, за давньою традицією, влаштувала роздачу добра князя з княжої скарбниці. Вони виявилися досить щедрими: удова намагалася якось залагодити досить неприємну історію із сіллю, якою князь спекулював у змові з лихварями. Утім, щедрість мала протилежний результат. Кияни розцінили

Повстання в Києві 1113 р.

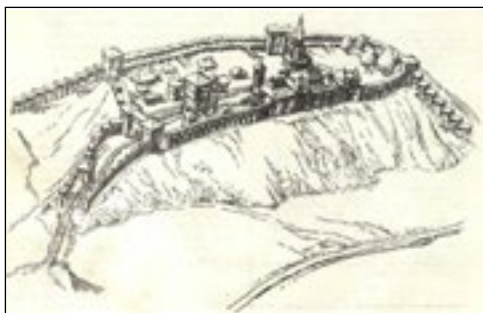
це як слабкість влади і, зібравшись на віче, вирішили запросити на київський престол Володимира Мономаха. Але той відмовився, пославшись на рішення Любецького з'їзду. Тим часом озброєні кияни зупинили погром двору Святополкового тисяцького Путяти, а потім почали нищити квартали іноземців, особливо єврейських купців і лихварів. Налякані подіями, бояри і купці вдруге звернулися до Володимира Мономаха із проханням.

? Який результат повстання киян 1113 р.?

3. Володимир Мономах — Великий князь Київський

Великим князем Мономах став у 1113 р., коли йому вже виповнилося 60 років. На початку правління він зініціював прийняття нового збірника законів «Статуту Володимира Всеволодовича», який доповнив «Руську Правду». У «Статуті» було здійснено спробу вирішити найболючіші проблеми суспільного розвитку — обмеження лихварства, скасування перетворення вільних людей на холопів за борги тощо. Уперше було визначено права та обов'язки селян, які потрапляли в кабалу через невідпрацьований борг (закупи).

Упродовж 12 років свого князювання, незважаючи на поважний вік, Володимир зберігав енергійність, гострий розум і здатність до рішучих дій. Він зміг приборкати міжкнязівські чвари, зміцнити одноосібну владу й відновити єдність Русі. Володимир востаннє об'єднав під своєю владою більшу частину Русі — Київську, Переяславську, Смоленську, Волинську, Турово-Пінську, Мінську, Новгородську, Ростово-Суздальську землі. Верховну владу київського князя визнавали навіть чернігівські та галицькі князі.

Замок Володимира Мономаха в Любечі

У перші роки свого правління Володимир завершив розгром половців і відігнав їх від кордонів Русі. У 1116 р. руські полки під проводом його сина Мстислава здійснили успішний похід місцями зимових стоянок половців на Дону, відігнали їх углиб степів і захопили велику здобич. Цей удар був настільки відчутним для половців, що 1120 р., коли руські дружини знову рушили в степ, половців вони вже не знайшли. У подальші роки половці не турбували Русі.

Успіхи політики Володимира Мономаха позитивно вплинули на внутрішній розвиток Русі. Пожвавилися існуючі та виникли нові торговельні й господарські зв'язки. Величними будовами прикрасилися міста. Під Києвом було споруджено дерев'яний міст через Дніпро.

Ставши великим князем, Володимир Мономах розгорнув активну і зовнішньополітичну діяльність. Як і внутрішня діяльність, вона була спрямована на зміцнення його особистої влади.

У 1116 р. Володимир втрутився в боротьбу різних придворних угруповань за імператорський трон Візантії. Це призвело до конфлікту, і руські полки рушили на Дунай. Суперечку пощастило владнати мирним способом. У наступні роки відносини з Візантією покращилися, і в 1122 р. онука Володимира вийшла заміж за імператора Візантії. Підтримувалися династичні зв'язки і з іншими правителями Європи: Угорщини, Швеції, Польщі, Данії, Норвегії. Ці зв'язки мали засвідчити, що на Русі немає рівних цій родині, тому їй повинна належати одноосібна влада.

? Чому Володимир Всеволодович дістав прізвисько Мономах? Які здобутки правління Володимира Мономаха?

4. «Повчання» Володимира Мономаха.

Володимир Мономах залишив по собі пам'ять не лише як талановитий полководець і далекоглядний державний діяч, а й як видатний письменник свого часу. Його перу належить високохудожній літературно-публіцистичний твір «Повчання».

Під однією назвою в «Повчанні» об'єднано чотири окремі літературні твори: «Повчання дітям» Мономаха, його життєпис, лист до князя Олега Святославича (Гориславича) та молитва. Але останній, як нещодавно з'ясували історики, не належить перу Мономаха.

Найцікавішим у зібранні є «Повчання дітям». У цьому творі старий князь пригадує минулі роки, описує військові походи та не приховує при цьому помилок, яких припустився на довгому життєвому шляху. Твір написаний у дещо скорботному тоні. Це, ймовірно, можна пояснити тим, що Мономах відчував не досяжність того морального й політичного ідеалу, до якого прагнув. Тогочасні реалії примушували князя брати участь у міжкнязівських усобицях, поступати-

ся своїми принципами. Однак Мономах намагався застерегти нащадків від повторення його помилок.

Розуміючи, що синам доведеться управляти князівствами, він намагався дати цінні поради, які, на його думку, допомогли б їм уникнути серйозних прорахунків. Насамперед він радив їм дотримуватися християнських чеснот: «Не давайте сильним погубити людину». Він хотів бачити синів добрими, співчутливи-

Володимир Мономах після полювання

ми до людського горя, привітними, людяними. Закликав проявляти милосердя та особливо цінувати людське життя.

Володимир застерігав синів від порушення клятви, брехні, пияцтва і розпусти, учив шанувати старших і духовенство, кохати дружину, але при цьому не дозволяти їй керувати чоловіком.

У його повчаннях синам важливим було піклуватися про рідну землю та підданих, не завдавати їм прикрощів. Як мудра людина Володимир Мономах прагнув переконати синів у важливості навчання: «А коли добре щось умієш — того не забувайте, а чого не вмієте — то того навчайтеся... Лінощі ж — усьому (лихому) мати: що (людина) вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не навчиться».

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха

«...А се — мізерного слабого ума мойого поучення. Послухайте мене, якщо не все прийміте, то хоч половину. ...Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте й подавайте сироті, і за вдовицю вступитесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте (і) не повелівайте вбити його; якщо хто і буде достоїн (навіть) смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

...Паче всього — гордості не майте в серці і в умі.

...Старих шануй, як отця, а молодих — як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться... На війну вийшовши не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню.

...Бережися брехні, і пияцтва, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

...недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо.

І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте».

- ?** 1. З якою метою написано цей твір? 2. Чого навчав своїх дітей Володимир Мономах? 3. Чому саме такими хотів бачити своїх дітей Володимир? 4. Які думки князя є актуальними й зараз?

5. Правління Мстислава Великого

Перед смертю Мономах поділив землі Русі між своїми синами, які успадкували провідні міста Русі: Новгород, Смоленськ, Переяслав, Туров, Володимир та Ростов. Коли Володимир помер, великокнязівський престол перейшов до його старшого сина Мстислава (1125—1132 рр.). Новий великий київський князь швидко домігся підпорядкування своїй владі всіх руських князів. Усі Мономаховичі під його твердою рукою діяли разом і згуртовано. За межами родини були лише Чернігів, Полоцьк та дрібні волості майбутньої Галицької землі. Але місцеві князі не наважувалися чинити опір Мономаховичам. Мстислав продовжу-

*Бойові обладунки
дружинника. (експозиція
музею)*

*Княжий знак Мстислава
Великого*

Мстислав Великий

вав політику батька щодо збереження єдності Русі. Він приборкав полоцьких князів, яких відправив як заручників до Константинополя.

За часів правління Мстислава у свідомості князів уже настільки укоренилося право на вотчину, що на те чи те княжіння стала швидко зростати кількість претендентів. Між спадкоємцями неодноразово починають спалахувати конфлікти, але завдяки таланту і політичній майстерності Мстислав вправно їх долав, наводячи лад залізною рукою. Його влада справді була загальноруською. Нащадки згадували його за це, називаючи «Великим». Проте він припустився однієї фатальної помилки, яка далася взнаки вже після його смерті. Так, у суперечці за чернігівський престол Мстислав підтримав Ольговичів (нащадків Олега Святославича), які згодом стали головними конкурентами Мономаховичів у боротьбі за владу на Русі.

Успішною була також відсіч князя спробам половців скористатися смертю Володимира Мономаха й повернутися в південноруські степи. Як писав літописець, Мстислав *«багато поту втер за землю Руську»*. У 1129 р. він загнав їх аж за Волгу і далі.

Мстислав також воював із литовськими племенами, накладав данину на чудь, підтримував династичні зв'язки зі Швецією, Норвегією, Польщею, Чехією та Візантією.

Про високий міжнародний авторитет князя свідчить такий випадок. У 1129 р. руські купці, що поверталися з Моравії (Чеське королівство), були пограбовані поляками. Тільки-но про це стало відомо Мстиславу, він негайно відправив посла до польського короля Болеслава з вимогою відшкодувати збитки, завдані купцям. Болеслав негайно дав відповідь, що компенсує всі збитки, а надалі надаватиме руським купцям на території своїх володінь охорону.

Влада Мстислава була настільки міцною, що він, нікого не питаючи, заповів Київ братові Ярополку. Проте його наступник не зміг зберегти єдність держави.

Після смерті Мстислава міжкнязівські усобиці спалахнули з новою силою, і дуже швидко Русь розпалася на півтора десятка земель і князівств, володарі яких безперервно змагалися між собою за першість.

? Чому Мстислав Володимирович отримав прізвисько Великий?

ВИСНОВКИ

Володимир Мономах був одним із найвидатніших правителів часів Київської Русі. Уже з молодих років він проявляв здібності державного діяча. Ставши організатором боротьби проти половецької небезпеки, Володимир Мономах здобув собі славу й авторитет, що згодом дало можливість посісти престол Великого князя Київського. На цей час він набув досвіду політичної боротьби, виявив себе вольовим, розсудливим і рішучим державним діячем, крім того, мав блискучі здібності полководця. Володимир усвідомлював небезпеку розпаду держави й убачав вихід із ситуації в зміцненні одноосібної влади. Уже з перших днів свого князювання він наполегливо йшов до своєї мети, якої, зрештою, й досяг. Він зміг передати владу своєму сину Мстиславу, який продовжив справу батька. Мстислав виявився останнім правителем єдиної Київської Русі.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чим відзначилися молоді роки Володимира Мономаха?
2. Якими були причини повстання киян у 1113 р.?
3. Завдяки чому Володимир Мономах спромігся відновити єдність Київської Русі?
4. Чому Мстислава Великого вважають останнім князем єдиної Київської Русі?
5. Чи можна вважати головною думкою «Повчання» Володимира Мономаха відвернення князівської міжусобиці та збереження єдності Русі? Доведіть чи спростуйте це, спираючись на текст повчання.

§ 12-13. ПРИЧИНИ РОЗДРОБЛЕНОСТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. РОЗВИТОК КИЇВСЬКОГО, ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО І ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО, ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

1. Причини роздробленості Київської Русі

Кінець XI — середина XIII ст. увійшли в історію Київської Русі як період політичної роздробленості. Окремі землі прагнули до самостійного розвитку. Уже у XII ст. на території Русі з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Полоцько-Мінське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське, Чернігово-Сіверське князівства та Новгородська і Псковська землі. Характерною рисою роздробленості був її прогресуючий характер. Так, якщо у XII ст. утворилося 12 князівств (земель), то їхня кількість на початку XIII ст. становила 50, а в XIV ст. — 250 князівств.

Роздроблення дістало в науці назву «феодального», оскільки його визначальними причинами були утвердження й подальший розвиток землеволодіння, вирізнення окремих земель і поява значних політичних центрів, їхнє прагнення до самостійності та незалежності від головного державного центру — Києва.

Політичну роздробленість Київської держави спричинили декілька факторів.

По-перше, великі простори держави, відсутність розгалуженого ефективного апарату управління.

На початок XII ст. Русь займала площу майже 800 тис. км², що, залежно від обставин, могло бути або свідченням державної могутності, або ж джерелом слабкості. Великий князь на той час не володів достатньо міцним, складеним і розгалуженим апаратом влади, фактично не мав розвиненої мережі доріг, швидких видів транспорту чи засобів зв'язку для ефективного здійснення своїх владних повноважень на такій величезній території. Тому в запровадженні своєї полі-

Двір удільного князя. (худ. А. Васнецов)

тики великим князям доводилося покладатися на удільних володарів, яких часто обтяжувала така зверхність. До того ж вони самі були не проти посісти великокняжий престол.

По-друге, етнічна неоднорідність населення.

Не сприяло міцності держави і те, що в Київській Русі поруч зі слов'янами, що становили більшість населення, проживало понад 20 інших народів: на півночі

й північному сході — чудь, весь, меря, мурома, мордва, на півдні — печеніги, половці, турки, каракалпаки, на північному заході — литва і ятвяги. Більшість цих народів силою потрапили під владу київських князів або були ворожі їм.

По-третє, зростання великого землеволодіння.

Мірою розвитку господарства і феодальних відносин зміцнювалось і велике землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, воно посилило владу місцевих князів і бояр, які, своєю чергою, прагнули економічної самостійності та політичної відокремленості.

Велике землеволодіння утворювалося різними способами: захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель та їхньою купівлею. Наприкінці XI — у XII ст. набуває поширення практи-

*Князівська усабиця.
(мініатюра з літопису)*

тика роздавання земель боярам і дружинникам у спадкове володіння (вотчину) в нагороду за службу князю. За підрахунками фахівців, вотчинних володінь усіх рангів у Київській Русі було понад три тисячі. Спершу це сприяло зміцненню центральної влади, адже майже кожен із нових землевласників, стверджуючись у власній вотчині, як правило, спирався на авторитет великого князя. Але цілком опанувавши підвладні землі, створивши свій апарат управління, дружину, місцева верхівка дедалі більше відчуває її потяг до економічної самостійності та політичної відокремленості земель.

По-четверте, відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади.

Спочатку на Русі домінував «горизонтальний» принцип спадкоємності князівської влади (від старшого до молодшого, а після смерті представників старшого покоління — від сина старшого брата до сина наступного за віком). Помітне збільшення кількості нащадків Володимира Святославича та Ярослава Мудрого зумовило той факт, що вже наприкінці XI ст. деякі з них, виходячи з власних інтересів, почали енергійно виступати за «вотчинний», або «вертикальний», принцип (від батьків до сина). Паралельне існування, зміщення та накладання цих двох принципів, невизначеність і нерегульованість питання престолонаслідування досить суттєво розхитувало Київську державу, складала основний зміст міжу-

Удільні князі

*Київська Русь
наприкінці XII — на
початку XIII ст.*

собних війн, у центрі яких здебільша перебував Київ, що на той час був не тільки символом, а й засобом влади.

По-п'яте, змінилася ситуація в торгівлі. Так, наприкінці XI ст. половецькі кочовища фактично перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, серйозного удару по транзитній торгівлі Київської Русі було нанесено двома подіями світового значення: по-перше, Візантія в 1082 р. за допомогу у війні з Сицилією дала дозвіл Венеції торгувати без мита і мати порти на своїй території, по-друге, хрестові походи відкрили для італійських, французьких і німецьких міст морський шлях на Схід, безпосередньо з'єднали Західну Європу з Малою Азією, Візантією. До того ж у 1204 р. Константинополь, який був ключовим пунктом торговельного шляху «із варягів у греки», став жертвою четвертого хрестового походу. Унаслідок цього Київ залишився поза основними торговельними шляхами. Такий стан речей зумовив певний занепад Києва як центру торгівлі. З'являються нові центри торгівлі й торговельні шляхи. Дедалі серйозніше про себе починають заявляти Чернігів, Галич, Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Смоленськ, Полоцьк. Слід підкреслити, що зростаючі на торгівлі міста в цей час ставали джерелом фінансових доходів, опорою політичного впливу місцевих князів.

По-шосте, постійні напади кочовиків і втручання сусідніх держав у внутрішні справи Русі.

Лише половці, за свідченням літописців, здійснили в 1055—1236 рр. 12 великих походів на руські землі, хоча, як вважають дослідники, насправді їх було набагато більше. До того ж половці понад 30 разів брали участь у міжкнязівських усобицях.

Крім того, неодноразово в міжусобній боротьбі брали участь правителі сусідніх держав: Польщі, Угорщини, Литви тощо, які були не проти прихопити і частину земель Русі.

Період політичної роздробленості в історії Київської держави є закономірним етапом, що відображає не особливості розвитку руського суспільства, а загальноєвропейські тенденції.

У період політичної роздробленості на території України існували Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (виокремилася з Чернігівського),

Половецький вершник

Переяславське, Волинське та Галицьке князівства (останні два в 1199 р. були об'єднані в єдине).

Особливістю міжусобної боротьби князів було те, що вона не зводилася до висування територіальних претензій, кордони князівств-земель були непорушними. Зміна кордонів відбувалася лише в разі переходу уділу від одного князя до іншого. Ще однією особливістю було те, що всі удільні князі були між собою родичами і належали до однієї династії — Рюриковичів.

? Які причини роздробленості Київської Русі?

2. Київське князівство

3-поміж земель Південної Русі-України найважливіше місце посідало Київське князівство. Київщина належала до найбільш розвинених в економічному аспекті земель Русі, у літописах згадуються 79 її міст. Головне місто — Київ, населення якого тоді становило близько 50 тис. жителів. Міста були центрами ремесла і торгівлі. Через Київське князівство пролягали Грецький, Соляний і Залозний торговельні шляхи. Основу господарства князівства складало орне землеробство.

Київ залишався релігійним центром Русі, куди прагнули потрапити прочани з усіх куточків держави.

Київська земля, що була давнім політичним і територіальним центром Київської Русі, не перетворилася, на відміну від інших земель, на спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній. Упродовж XII — першої половини XIII ст. до неї ставилися як до власності великокнязівського київського престолу і навіть як до спільної спадщини давньоруського князівського роду. Київське князівство поділялося на ряд удільних князівств: Вишгородське, Білгородське, Васильківське,

Брягінське, Торчеське, Пороське (Михайлівське), Трипільське, Канівське.

Боротьба за Київ завжди набувала загальнодержавного масштабу. Лише за одне століття (1146—1246 рр.) київський престол 46 разів переходив від одного князя до іншого.

У 40-х роках XII ст. розгорнулася жорстока боротьба за київський престол між родами Мономаховичів і Ольговичів, а потім між різними гілками Мономаховичів.

У цій боротьбі князі брали собі за союзників половців, поляків, литовців та угорців. У такій княжій колотнечі фактичними господарями Києва стали бояри. Вони виганяли або труїли небажаних князів, запрошували на престол того князя, який їм подобався.

*Військо Андрія Боголюбського
вдирається до Києва*

Літопис про погром Києва дружиною Андрія Боголюбського (1169 р.)

«І грабували вони два дні увесь город — Поділля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучуючи із мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна без рахунку, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... і всі святині були забрані. Запалений був навіть монастир Печерський... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестанні».

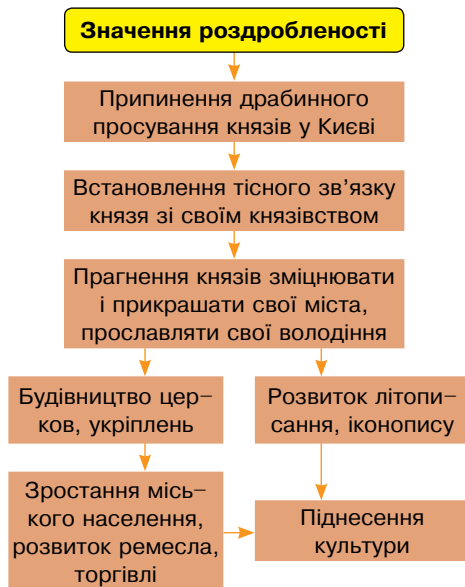
? Із якою метою було здійснено такий погром міста? Чому в церквах було забрано ікони, книги, ризи, дзвони, святині?

Так, зокрема, сталося з володимиро-суздальським князем Юрієм Долгоруким, який тричі захоплював Київ, але в 1157 р. під час застілля його було отруєно, а його дружинників побито й пограбовано.

Водночас Київ страждав від князівської боротьби. В історію ввійшов страшний погром, заподіяний місту в 1169 р. князем Андрієм Боголюбським (син Юрія Долгорукого), який намагався знищити Київ як столицю-суперницю, натомість піднявши роль свого князівства.

Проте місто незабаром відновилося. А повторна спроба Андрія розорити місто в 1174 р. була невдалою.

Зрештою, київські бояри придумали хитру систему одночасного співправління двох князів із різних княжих родів. Ця система в останній чверті XII ст. забезпечила місту відносний спокій і розвиток. Такими співправителями стали Святослав Всеволодович (належав до роду Ольговичів) (1177—1194 рр.) і Рюрик Ростиславич (належав до роду смоленських Ростиславичів) (1180—1202 рр.). У цьому дуумвіраті першість мав Святослав. Саме він організував далекі походи проти половців 1183, 1185, 1187 рр., які змусили останніх відкочувати до пониззя Сіверського Дінця. По смерті князів Київське князівство знову охопив вир міжусобної боротьби.

Після загибелі в битві з монголами на річці Калка в 1223 р. князя Мстислава Романовича політична роль Києва занепала. Київські князі вже не впливали на перебіг подій. Останнім київським князем був Михайло Всеволодович (1235—1239 рр.), який, дізнавшись про наближення монголів, утік із міста в Угорщину. Напередодні страшної навали місто залишилося без князя, і його взяв під свою опіку галицько-волинський князь Данило.

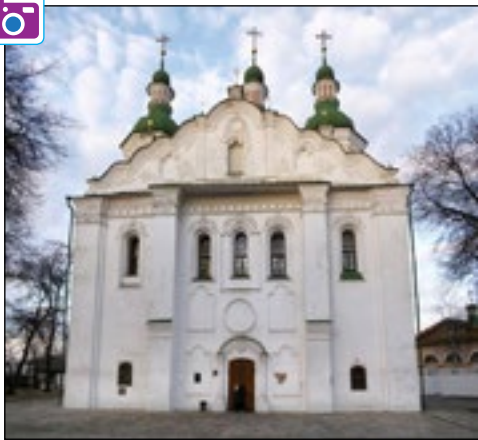
? Чому в роки роздробленості Русі за Київ точилася запекла боротьба між князями? Із якою метою володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський пограбував і попалив Київ?

3. Чернігівське князівство

Формування Чернігівського князівства завершилося в XI ст., коли Ярослав Мудрий, віддавши Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську волость і Тмутаракань (сучасна Тамань), посадив там намісником

*Борисоглібський собор в Чернігові
(сучасний вигляд)*

*Кирилівська церква в Києві (сучасний
вигляд)*

свого сина Святослава. Найбільш розвиненими були землі навколо Чернігова. Більша частина князівства була вкрита лісами. Економічних зв'язків між окремими районами майже не існувало. Серед міст вирізнявся Чернігів — другий після Києва центр Русі. Загалом у князівстві налічувалося більш ніж 40 міст. Князівство поділялося на 16 уділів (найбільший — Новгород-Сіверське князівство).

У період свого розквіту в середині XII ст. князівство справляло великий вплив на сусідні землі та навіть претендувало на роль об'єднувача земель Русі. Ольговичі були одним з найвпливовіших княжих родів. Певний час вони володіли і Києвом. Саме тоді в Києві було збудовано Кирилівську церкву, яка стала усипальницею чернігівських князів. Проте протягом XII — першої половини XIII ст. князівство не знало спокою. Часті зміни князів, облоги, пожежі стали звичними для Чернігова. Але всупереч цьому саме в той час місто швидко зростало і багатіло.

Найвідомішим чернігівським князем був **Михайло Всеволодович** (1224—

1234 рр.). Він намагався вступити в боротьбу за київський престол. Але в 1234 р. Михайло був змушений тікати з Чернігова, що був узятий в облогу військами Данила Галицького. Наступного року він помстився, ставши галицьким князем, а потім останнім перед монгольською навалою — київським. У 1246 р. Михайло був страчений у Золотій Орді за відмову поклонитися язичницьким ідолам. Згодом він був канонізований православною церквою, як і одна з його доньок Феодулія (Євстафія Суздальська). Інша його донька Марія склала життєпис свого батька.

? Яка особливість Чернігівського князівства?

4. «Слово о полку Ігоревім»

Успішна антиполовецька боротьба київського, волинського, галицького, переяславського і смоленського князів на чолі зі Святославом Всеволодовичем викликала заздрість новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, який увесь час ухилився від спільних походів. Дізнавшись про чергову перемогу Святослава, він звернувся до своїх васалів із закликом здійснити самостійний похід: «*Підемо в похід і собі славу здобудемо!*» Але похід 1185 р. обернувся трагедією. Військо Ігоря загинуло в битві на берегах річки Каяли, а сам він потрапив у полон. Ця трагедія, як пише літописець, відкрила «ворота на Руську землю». Половці почали спустошувати землі Переяславщини, Чернігівщини, Київщини. Лише завдяки значним зусиллям ворога спромоглися відбити.

Саме цьому невдалому походу Ігоря Святославича і присвячено твір невідомого автора «Слово о полку Ігоревім». «Слово...» написане яскравою поетичною мовою. Незвично виразним і ліричним є «плач Ярославни», пронизаний народною поезією. Улюбленим образом автора є сокіл. У творі автор різко засудив князівські чвари і закликав до єдності.

Перестали князі невірних воювати,
 Стали один одному казати:
 «Се моє, а се теж моє. Брате!»
 Стали вони діла дрібні
 Вважати за великі,

Бій Ігоря Святославича з половцями (1185 р.). (мініатюра з літопису)

Після побійця. Худ. М. Васнецов

На себе самих підіймати чвари, —
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.

(Переклад Максима Рильського)

Історики висувають безліч гіпотез стосовно того, хто написав цей твір. Деякі навіть стверджують, що це підробка. Відомо лише, що наприкінці XVIII ст. рукопис у списку знайшов О. Мусін-Пушкін, а саме «Слово...» було надруковане 1800 р.

? Які події лягли в основу «Слова о полку Ігоревім»? Яка головна думка твору?

5. Переяславське князівство

Переяславське князівство як один із трьох осередків формування Русі скла-лося ще з його розподілу між синами Ярослава Мудрого. На відміну від інших князівств, у XII — першій половині XIII ст. Переяславське князівство не мало політичної самостійності й було цілком залежним від Києва, а згодом — від Суздаля і Чернігова. У ньому, здебільшого, сиділи князі, які претендували на київський престол, або ті, хто отримував це князівство як компенсацію за відмову від претензій на Київ. Територія князівства була порівняно невеликою. На сході й півдні переяславські землі межували зі степом. Тут розташовувалися опорні пункти оборони від кочовиків: фортеці Воїнь, Лубни, Полтава. Окрім стольного Переяслава, інших великих міст земля не мала.

Попри небезпечне сусідство зі степом, господарство князівства було розви-неним: на родючих землях збиралися великі врожаї, випасалися численні ста-да худоби. Проте згодом часті набіги кочовиків зумовили занепад господарства. Князівство стало отримувати продовольчу допомогу від київських князів.

Найвизначнішим із переяславських князів був **Володимир Глібович** — онук Юрія Долгорукого, який правив у 1169—1187 рр. Його головною турбо-тою була боротьба з половецькими ханами Кобяком і Кончаком. Після невдалого

*Пам'ятник Володимиру Глібовичу
в Переяславі*

походу 1185 р. новгород-сіверського кня-зя Ігоря проти кочовиків Переяславське князівство опинилось у край тяжкому становищі. У 1186 р. половці обступили місто. У такій скруті Володимир зміг розгромити половців під стінами міста, а наступного року разом з іншими кня-зями відігнати їх далеко від Русі. Проте під час походу 1187 р. він застудився і не-вдовзі помер. Саме в оповіді про смерть цього князя літописець ужив стосовно земель Південної Русі назву «Україна»:

«І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато постогнала». Це — найдавніша згадка назви «Україна» в писемних джерелах. Другу згадку про Україну цей же літописець подає під 1213 р., розповідаючи, що князь Данило [Галицький] «прийняв верестій, і Угровеськ, і Верещин, і Столп'є, Комов, і всю Україну».

? З діяльністю якого князя пов'язано першу літописну згадку назви земель Південної Русі «Україна»?

6. Галицьке князівство

Галичина була розташована у східних передгір'ях Карпат, у верхів'ях річок Дністер і Прут. У X ст. за правління Володимира Великого землі Галичини, заселені білими хорватами, частково тиверцями та уличами, увійшли до складу Київської Русі. Вони мали вдале розташування, будучи недосяжними для нападів кочовиків зі степу. Ці землі були густозаселені та господарськи розвинені, а їхні міста стояли на важливих торговельних шляхах із Заходу. Крім того, в Галичині містилися значні родовища солі — важливого товару, яким забезпечувалися вся Київська Русь та сусідні держави.

Ще до входження до складу Русі в Галичині існувало державне утворення білих хорватів, сформувалася власна владна верхівка, яка стала основою для майбутнього багатого й могутнього боярства.

Формування Галицького князівства розпочалося в другій половині XI ст. Після смерті Ярослава Мудрого в Галичині формувалася власна династія, родоначальником якої став онук Ярослава — тму-тараканський князь Ростислав Володимирович. Його сини Рюрик, Володар і Василько в 1084 р., діючи спільно і спираючись на підтримку місцевих бояр, самочинно проголосили себе князями в цих землях. Ними були засновані три удільні князівства. Спроби великого київського князя вигнати їх звідти не мали успіху, і тоді на Любецькому з'їзді було визнано їхнє право на ці землі як на вотчину. Проте ще впродовж п'ятдесяти років їм доводилося підтверджувати своє право в боротьбі з угорцями, поляками та київськими князями.

Галицькі бояри

По смерті братів між їхніми нащадками спалахнула міжусобна війна, перемогу в якій здобув Володимир Володарович на прізвисько **Володимирко** (1124—1152 рр.). Він у 1141 р. об'єднав галицькі землі в одне князівство з центром у Галичі та відстояв у боротьбі з Києвом його незалежність. Проте в останньому бою він загинув.

Замок у Галичі

Ярослав Осмомисл

Саркофаг Ярослава

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часів правління сина Володимирка **Ярослава** (1152—1187 рр.). Йому відразу, як і батькові, довелося відстоювати своє право на княжіння в боротьбі з київським князем (згодом волинським) Ізяславом Мстиславичем. У битві поблизу Тереховлі молодий Ярослав здобув перемогу. Удруге йому довелося боротися за право на княжіння зі своїм братом Іваном Берладником — князем без володіння, який упродовж багатьох років марно намагався здобути собі уділ. Берладника підтримували київський князь і частина бояр, проте, не домогшись свого, він був змушений тікати до Візантії, де й помер.

Маючи великий талант державного діяча, Ярослав, уміло застосовуючи і дипломатію, і силу, домагався свого. За часів його правління до Галицького князівства були приєднані землі аж до пониззя Дунаю, що відкривало нові торговельні шляхи по Дністру й Дунаю та сприяло розвитку міст князівства. Ярослав установив дружні відносини з Польщею та Угорщиною, а щоб запобігти їхнім можливим нападам, зблизився зі Священною Римською імперією. Галицькі воїни брали участь навіть в одному з хрестових походів. Ярослав вів боротьбу з половцями, будував укріплені міста на кордонах галицької землі. Станом на середину 80-х років XII ст. Ярослав, якого прозвали Осмомислом (тобто багатодумним), став найвпливовішим князем на Русі.

Найскладнішою проблемою для князя була постійна боротьба з боярством, яке не хотіло погодитися з утратою свого домінуючого впливу. У цій боротьбі Ярослав так і не досяг бажаного успіху.

У 1171 р. бояри спалили на вогнищі коханку князя боярину Настуську з половецького роду Чагрів, оголосивши її відьмою, і повернули до Гали-

Про Ярослава Осмомисла (Зі «Слова о полку Ігоревім»)

Галицький Осмомисле Ярославе!
 Високо сидиш ти
 На своїм золотокованім престолі,
 Підперши гори угорські
 Своїми залізними військами,
 Заступивши королеві дорогу,
 Зачинивши ворота на Дунаї,
 Через хмари каміння кидаючи,
 Суд по Дунаю рядячи.
 Грози твої по землях течуть.
 Одчиняєш ти браму Києву,
 Стрільяєш із отчого столу золотого
 На султанів у далеких землях.

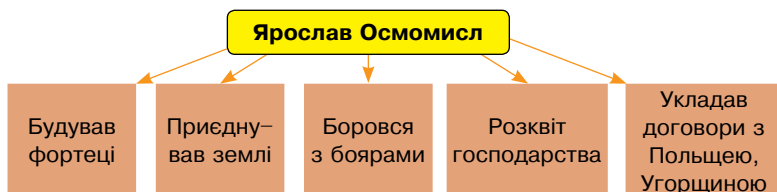
(Переклад Максима Рильського)

? Як у «Слові...» визначається роль князя Ярослава Осмомисла?

ча законну дружину князя Ольгу, яка з частиною бояр переховувалась у Польщі. Хоча князь змирився з ситуацією, мир у сім'ї так і не настав. Ольга знову виїхала в Польщу. Помираючи, Ярослав заповів, щоб його позашлюбний син Олег, більш здібний до державної справи, успадкував владу в Галичі, а Ольжиного сина відправив в уділ у Перемишль.

Бояри тягнуть Настусю на вогнище

? Чому боярство Галицької землі сформувалось як міцний стан?

7. Волинське князівство

На північний схід від Галичини було розташовано Волинь із розлогими та лісистими долинами. Ці землі були густо заселеними та економічно розвиненими. Ще до входження їх до складу Русі тут існував могутній дулібський союз племен.

Роман Мстиславич приймає папських послів

Волинський вершник

Володимир (реконструкція)

У складі Русі Волинська земля мала традиційні міцні зв'язки з Києвом. Із часів Ярославичів київські князі вважали її своєю вотчиною і не бажали віддавати у спадкове володіння будь-якій князівській лінії. Унаслідок цього до середини XII ст. Волинь не мала власної династії князів: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж волинський престол займали ставленики київських князів. Окрему князівську династію на Волині започаткував онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич, який князував у Володимирі протягом 1136—1142, 1146—1154 рр. Ізяслав, який усе своє життя боровся за київський престол, не сподівався, що він надовго затримається в Києві, і 1170 р. разом із родиною переїхав до Володимира, перетворивши князівство на свою вотчину.

За об'єднання і зміцнення Волинського князівства боролися його син Мстислав Ізяславич (1154—1170 рр.), а також його наступник Роман Мстиславич (1170—1205 рр.), якому довелося відіграти вирішальну роль у подальшій долі Волинського і Галицького князівств та всієї Південно-Західної Русі.

? Чому Волинське князівство утворилося пізніше за інші князівства на українських землях?

ВИСНОВКИ

У другій половині XII — на початку XIII ст. відбувся остаточний розпад Русі на окремі князівства, які, у свою чергу, поділялися на уділи. На південноруських землях постали Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства. Усі вони мали певні відмінності у своєму розвитку і різну подальшу історичну долю. Певний час зберігався авторитет Києва як політичного центру Русі. Але постійна боротьба за нього між князями призвела до його занепаду і, відповідно, зміцнення регіональних центрів. У кожному утвердилася власна княжа династія, але всі походили від Рюрика, тобто були родичами. Це було однією з особливостей роздробленості Русі порівняно з іншими європейськими країнами, що породжувало примарну надію про майбутню єдність колишньої Київської Русі. Роздробленість засвідчувала новий закономірний етап розвитку земель Русі.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Яка причина жорстокої міжусобної боротьби між князями у другій половині XII — на початку XIII ст.?
2. Назвіть імена наймогутніших князів другої половини XII — першої половини XIII ст.
3. Під яким роком в історичних джерелах уперше згадується назва «Україна»?
4. Укажіть чільні моменти історії Київського, Чернігово-Сіверського і Переяславського, Галицького і Волинського князівств.
5. Чи призвела поява самостійних князівств до припинення існування Київської Русі? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. Яку роль відіграло боярство у становленні незалежного Галицького князівства?
7. З'ясуйте позитивні й негативні сторони роздробленості для розвитку Русі.

§ 14–15. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

1. Освіта. Розвиток наукових знань

У другій половині XI — першій половині XIII ст. на Русі продовжували існувати і розвиватися державні й церковні школи, приватне навчання. Літописець стверджував, що *«той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує або зі святими мужаами»*.

У державних школах навчалися діти найближчого оточення князя з метою виховання грамотних державних діячів. Церковні школи готували паламарів і священників.

Провідним освітнім центром Русі був Софійський собор, при якому продовжувала діяти школа, заснована Ярославом Мудрим. У 1068 р. дочка князя Всеволода Ярославича Янка відкрила при Андріївському монастирі школу для дівчат. За свідченням літописів, розвиненим було і приватне навчання. Так, Феодосій Печерський здобув освіту в невеличкому містечку Курськ, навчаючись у «єдиного вчителя».

Берестяні грамоти — написи на шматках берести (кори берези), зроблені за допомоги спеціальних писал — загострених металевих паличок.

Існуючі історичні джерела засвідчують поширення освіти серед широких верств населення Русі. Свідченням цього є берестяні грамоти, знайдені переважно в північних містах Русі (у Новгороді — понад тисячі), графіті на стінах культових споруд (найбільш цінні — на стінах Софійського собору в Києві), написи на ремісничих виробах, предмети для письма.

Для продовження і поглиблення освіти слугували бібліотеки, яких на Русі було багато (у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі тощо). Але

Перепиувач

найперша і найбільш значна містилася в Софії Київській. За підрахунками вчених, книжний фонд Русі складав щонайменше 130—140 тис. томів. Існували бібліотеки при соборах, монастирях, княжих палатах. Чимало було і приватних книгозбірень.

Для поширення книг діяли центри з переписування книг (скрипторії) у Києві, Новгороді, Галичі, Чернігові, Володимирі, Переяславі, Ростові та інших містах.

Повсюдна потреба в книгах породила на Русі своєрідну галузь ремесла. Крім книгописців і палітурників, були редактори, перекладачі, художники, майстри пергаменту, ювеліри.

В XI—XIII ст., як свідчать візантійські джерела, за одну книгу можна було купити великий міський будинок або 12 гектарів землі. Ймовірно, не менш цінною була книга й на Русі.

У давньоруських школах та бібліотеках виховувалося багато видатних літописців і літераторів, богословів і філософів, публіцистів. Імена деяких дивом збереглися до наших днів. До них належать літописці Никон Великий, Нестор, Сильвестр, митрополити Іларіон і Клим Смолятич, єпископ Кирило Туровський, Данило Заточник та ін.

Хоча в Київській Русі, як і в усій Європі, не існувало такої галузі діяльності людини, як наука, нагальні потреби життя вимагали розвитку достовірних і точних прикладних знань. Вони передавалися усно з покоління в покоління як професійні секрети спеціалістами з певних ремісничих спеціальностей. Металургія, ковальська і ювелірна справи потребували знань із металознавства. Для виготовлення скла, емалей та інших штучних матеріалів слід було знати їхні хімічні властивості. Щоб здійснити паломництво до святих місць, потрібні були знання з географії. Без знань математики неможливо звести будівлю чи вести торговельні операції. Так, цегла і декоративна керамічна плитка виготовлялися за певними стандартами. Майстри знали й користувалися числом π . Знання з астрономії давали можливість орієнтуватись у просторі, передбачати природні явища, вести літочислення.

Також знання бралися із книг. Зазвичай, це були перекладні книги античних, візантійських, арабських, західноєвропейських авторів із різних галузей знань: історії, географії, філософії, біології, математики тощо. Найпопулярнішими на Русі були: «Хроніка» Георгія Амартола, яка охоплювала опис історичних подій від створення світу до 842 р. «Джерело знань» Іоанна Дамаскіна, «Шестоднев» Іоанна, болгарського екзарха, де подано тлумачення біблійної розповіді про шість днів створення світу Богом, «Фізіолог» невідомого автора, що містив розповіді про реальних і казкових, містичних (сирени, фенікс) звірів тощо. У творі Козьми Індікоплова «Християнська топографія» розповідалося, що земля — чотирикутник, оточений океаном; центром землі вважався Єрусалим. Поєднання реальних і вигаданих подій було особливістю тогочасних наукових знань.

Важлива та більш-менш достовірна інформація з географії Близького Сходу містить «Ходіння» ігумена Дмитра, який відвідав Палестину близько 1107 р. Він подав детальний опис Єрусалима та його святих місць. «Ходіння» для багатьох поколінь прочан стало справжнім путівником у Святу землю.

У писемних джерелах збереглися відомості про діяльність лікарів, зокрема ченця Києво-Печерського монастиря Агапіта. У 1076 р. Святославу Ярославичу навіть було проведено хірургічну операцію з видалення пухлини на шиї. А онука Володимира Мономаха Євпраксія написала медичний трактат «Мазі».

? З яких джерел черпалися наукові знання в часи Київської Русі?

2. Усна народна творчість

У народній творчості періоду другої половини XI — першої половини XIII ст. прослідковуються ті ж тенденції, що і в попередні роки. Продовжували розвиватися такі види усної народної творчості, як перекази і легенди, биліни, різноманітні пісні, колядки і щедрівки, казки, прислів'я і приповідки. З усієї сукупності народної творчості, що збереглася до нашого часу, доволі складно виокремити ті зразки, які належать саме до цього періоду, оскільки на зразки попереднього періоду нашаровуються пізніші сюжети. Наприклад, на язичницькі по суті колядки, щедрівки, казки накладаються християнські мотиви.

Серед народної творчості, притаманної саме цьому періоду, слід відзначити дружинний епос, у якому оспівувалися перемоги вождя-князя та його дружини. Биліни доповнюються новими сюжетами про боротьбу з половцями. Під Володимиром Красне Сонечко вже розуміється Володимир Мономах. Чимало казок присвячується боротьбі героїв зі злими силами — Котигорошка, Вернигори, Вирвидуба, Кирила Кожум'яки тощо.

До цієї доби належать казки, де згадується Змій Горинич. Літописець неодноразово називає половецького хана Тугоркана «змівичем», а розповідаючи про перемогу 1103 р. над половцями, говорить, що Володимир Мономах «сокрушив голови зміям». Отже, вчені вважають Змія Горинича узагальненим образом половець.

3. Книжні пам'ятки. Літописання

Як вам уже відомо, книжна культура Київської Русі формувалася за візантійськими та болгарськими зразками, але вже скоро породила власну літературу, розквіт якої припадає на період другої половини XI — першої половини XIII ст.

До нашого часу збереглася лише невелика частина творчого доробку тієї доби.

Найдавнішою книгою Київської Русі, що збереглася на теперішній день є «Остромирове Євангеліє», переписане в 1056—1057 рр. в Києві дияконом Григорієм на замовлення новгородського посадника Остромира.

Ця пам'ятка має винятково мистецьке значення завдяки своєму багатому оформленню.

Своєрідною енциклопедією різних знань тієї доби були «Ізборнікі» — збірники різних за тематикою творів переважно візантійських учених, які розтлумачують деякі складні для розуміння біблійні сюжети, а також повчають

і дають настанови. В «Ізборніку» 1076 р. значне місце приділено правилам, якими людина має керуватися в житті. Уперше наголошується на існуванні конфлікту між бідними та багатими, який закликається розв'язувати на принципах християнської моралі, проповідуючи загальну любов і всещирість. «Ізборник» 1073 р. має і велике мистецьке значення.

Перлиною давньоруської художньої літератури є «Слово о полку Ігоревім». Головна думка твору — єдність князів у боротьбі із зовнішньою небезпекою для Русі.

Змістовний історичний матеріал міститься у складеному на початку XIII ст. «Києво-Печерському патерику» — збірнику розповідей про життя святих. Зокрема, у ньому є цікава інформація про будівництво Успенської церкви Печерського монастиря, живописця Алімпія і взагалі життя Києва тієї доби.

Найоригінальнішою формою давньоруської літератури були **літописи**. Традиції літописання склалися в Києві, але згодом поширилися на всі регіони Русі.

Літописи становлять одне з найпомітніших історико-літературних явищ середньовіччя. На відміну від європейських хронік, вони писалися рідною мовою, що робило їх популярними. Вони читалися й переписувалися впродовж кількох століть, завдяки чому збереглися до нашого часу. Авторами літописів були ченці, священники, ігумени придворних монастирів, наближені до князя і самі князі. Практично всі літописи у своїй основі мають спільний київський літописний звід, відомий під назвою «Повість минулих літ» (кінець XI — початок XII ст.). Близько середини XII ст. спостерігається розгалуження літопису на ряд хронік, головним змістом яких стали місцеві події.

До «Повісті...», ймовірно, увійшли всі попередні літописні зводи, що не збереглися до нашого часу, — церковні повчання, усні перекази. Датовані події в літопису доведені до 1110 р. Вважається, що автором зводу був літописець Нестор, хоча деякі дослідники дотримуються думки, що до нього причетний літописець Сильвестр, ігумен Михайлівського Видубецького монастиря.

Сторінка Остромирового Євангелія

Нестор-літописець (гравюра XVIII ст.)

Своє головне завдання літописець визначив у назві: розповісти наступним поколінням, «звідки пішла земля Руська, хто почав у Києві першим князувати і як виникла держава Русь».

Літописець сумлінно розповів про героїчну боротьбу наших предків із ворогами, про їхню нелегку історію і тяжке життя. Літопис має й художню цінність як літературний твір, написаний досконалим стилем і з патріотичним пафосом.

Безпосереднім продовженням «Повісті...» є Київський літописний звід кінця XII ст. Укладений ігуменом Мойсеєм у Видубецькому монастирі, він становить сукупність літописів, написаних різними авторами і для різних князів. У Київському зводі знайшли відображення літописні традиції Чернігова, Володимира Волинського і Галича.

? Які книги часів Київської Русі дійшли до наших днів? Яку назву має основний літописний звід Русі, що став основою для всіх подальших?

4. Архітектура

За часів Ярославичів і Володимира Мономаха в Київській Русі тривав розвиток архітектури. Як і раніше, архітектурний вигляд міст і сіл визначався, насамперед, дерев'яними будівлями, які були багато декоровані. Із дерева будувалися укріплення міст і зводилися храми.

Літопис говорить про існування 600 дерев'яних храмів Києва на початку XII ст. Проте головні храми будуються із цегли та каменю.

Із другої половини XI ст. спостерігається справжнє піднесення монументального будівництва. Так, у другій половині XI — на початку XII ст. у Києві були споруджені собори Дмитрівського, Михайлівського Золотоверхого, Видубецького, Печерського та Кловського монастирів. Упроваджується новий тип монастирського храму: шестистовпна будівля з одним куполом.

Новий тип храму започаткував Успенський храм Печерського монастиря (1078 р.). Згодом за його зразком Володимир Мономах збудував храм у Ростові. У 1108 р. за типом Успенського було зведено Михайлівський Золотоверхий собор у Києві.

Михайлівський Золотоверхий собор (сучасний вигляд і реконструкція)

Починаючи з 30-х років XII ст., архітектура Русі набуває нових рис. Це було пов'язано з посиленням політичної ролі удільних князівств та розбудовою їхніх столиць. Значно збільшується кількість споруд, але зменшуються їхні розміри. Також спрощуються й архітектурні форми. Шестистовпні будівлі поволі витісняються чотиристовпними. Змінюється техніка кладки стін. Формуються київська, чернігівська, переяславська архітектурні школи, але їх об'єднує єдиний стильовий напрямок. Характерними пам'ятками цього періоду є храм Федорівського монастиря (1131 р.), церква Богородиці Пирогощої (1132 р.), Кирилівська (1146 р.) і Василівська (1183 р.) церкви в Києві, Юр'ївська (1144 р.) в Каневі, Борисоглібський (1128 р.) та Успенський (40-ві рр. XII ст.) храми в Чернігові.

У той же час формується і власна галицька архітектурна школа, яка багато запозичує із західноєвропейської архітектури (романського стилю): колони, заглибини в стінах, різблення по каменю, вітражі тощо.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. зовнішні форми монументальних споруд знову ускладнюються, поширеними стають більш високі конструкції. Новий архітектурний стиль найбільш яскраво проявився у вигляді П'ятницької церкви в Чернігові (початок XIII ст.).

? Які нові явища в архітектурі почали проявлятися у другій половині XI — на початку XIII ст.?

5. Києво-Печерська лавра

Із прийняттям християнства Церква почала відігравати провідну роль у розвитку культури й духовного життя Русі. Важливими центрами цього життя були монастирі. Тут працювали мислителі, митці, письменники, діяли лікарі,

Церква Богородиці Пирогощої (сучасний вигляд)

П'ятницька церква у Чернігові (сучасний вигляд)

іконописні майстерні та інші заклади. Провідне місце серед монастирів посідала Києво-Печерська лавра (лаврами називали східнохристиянські монастирі), заснована 1051 р. поблизу князівської резиденції Берестово на околиці Києва, яку започаткував чернець Антоній. За часів князювання Володимира Великого він здійснив паломництво до Греції на гору Афон, щоби вклонитися їхнім святиням. Захоплений побаченим, він постригся в ченці та прийняв ім'я Антонія на честь святого Антонія Великого, який був засновником чернецтва.

Після повернення до Києва він оселився окремо в печері на околиці міста. По деякім часі до Антонія почали приходити люди, які бажали разом із ним розділити труднощі чернечого печерного життя. Коли ченців стало п'ятнадцять, вони викопали велику печеру, в якій улаштували церкву і келії для себе. Однак Ан-

Києво-Печерська лавра (сучасний вигляд)

Успенський собор (сучасний вигляд)

тоній бажав жити самотником, тому він призначив ченцям ігумена (настоятеля) Варлаама, а сам разом із кількома учнями відійшов на сусідній пагорб, де спорудив собі нову печеру. Із неї в майбутньому постали Ближні печери, а з тієї, що була викопана спершу, — Дальні.

Кількість ченців у Київських печерах постійно зростала. На прохання Антонія київський князь Ізяслав надав у володіння ченцям усю гору, де вони влаштовували печери. На ній збудували дерев'яну церкву й нові келії. Ігуменом монастиря після Варлаама на прохання братії Антоній призначив Феодосія.

Новий настоятель уславив себе тим, що впорядкував життя руського чернецтва на підставі суворого статуту грецького Студитського монастиря. Відтепер києво-печерські ченці не повинні були мати жодної власності, мусили постійно працювати й молитися. Вони власноруч робили речі, продавали їх, а на отримані кошти купували хліб, який ділили порівну. Ігумен завжди працював і молився разом з усіма, пояснюючи при цьому, що старшим може бути лише той, хто працює більше за інших. Складений Феодосієм устав згодом перейняли всі інші монастирі на Русі.

На кошти, що їх дарували й заповідали лаврі віряни, Феодосій вирішив збудувати величний кам'яний храм — Успенський собор. Ігумен першим розпочав його зведення в 1073 р., але до завершення будівництва не дожив.

Християнська церква гідно вшанувала духовний подвиг великих подвижників Антонія та Феодосія, прилучивши їх до лику святих. Заснована ними Києво-Печерська лавра стала однією з найбільших святинь Київської Русі й усього християнського світу. Її ченцем був «батько української історії» Нестор-літописець. У стінах лаври працювали найвидатніший тогочасний іконописець Алімпій, відомі цілителі Агапіт, Даміан, Прохор Лободник. Ченці монастиря старанно зберігали пам'ять про діяльність своїх духовних братів. Згодом вони об'єднали ці розповіді у великій книзі під назвою «Києво-Печерський патерик».

Вихованці лаври займали єпископські кафедри в Київській митрополії та поширювали в суспільстві розуміння християнських моральних ідеалів.

? Хто вважається засновником Києво-Печерської лаври? Яка роль Києво-Печерської лаври у християнізації Русі?

6. Мистецтво

З архітектурою церков тісно пов'язаний монументальний живопис, представлений **мозаїками і фресками**.

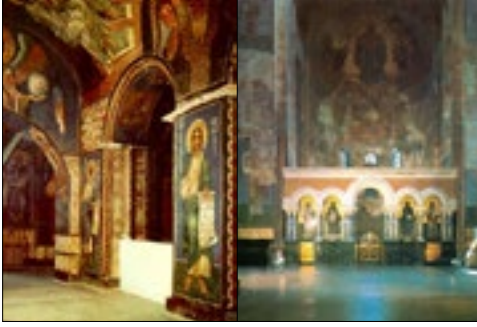
Мозаїками було прикрашено храми Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенський собор Печерського монастиря. Мозаїка цих храмів за композиційною схемою нагадувала Софійський собор, але зруйнування цих храмів у XX ст. знищило ці витвори давнього мистецтва. Проте дещо вдалося врятувати. Із Михайлівського храму збереглися композиція «Євхаристія», зображення Дмитрія Солунського, Стефана і Фадея. Порівняно із Софійським собором мозаїки Золотоверхого насичені більш яскравими кольорами, мають чіткіші лінії, більшу динаміку, а його персонажів наділено індивідуальними рисами.

Від початку XII ст. храми починають прикрашатися переважно фресками, мозаїки вже не використовуються. Проте за своїм стилем виконання фрески нагадують мозаїки. Вони, як правило, прикрашали всі стіни храмів. У фресковому живописі теж прослідковуються зміни: зображення робляться тонкими лініями, постаті стають динамічнішими, фарби — яскравішими. Найбільш цікавими є фрески Кирилівської церкви, церкви Спаса на Берестові.

Видатним живописцем Київської Русі був **Аліпій** (Алімпій, Олімпій) **Печерський** (бл. 1050—1114). Живопису він навчався у візантійських майстрів, які

Мозаїчна композиція «Євхаристія» з Михайлівського Золотоверхого храму

Фрескові розписи Кирилівської церкви в Києві (сучасний вигляд)

Алімпій (Аліній)

Ікона «Благовіщення» (XII ст.)

розписували храми Києва. Аліпій брав участь у розписі Успенського собору Києво-Печерської лаври. Згодом він став ченцем і прославився написанням ікон, деякі з яких вважаються чудодійними. За переказами, саме він виконував мозаїчні роботи для Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Похований у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Визначним здобутком мистецтва Київської Русі є **іконопис**.

Ікон часів Київської Русі збереглося дуже мало. Кожна з них є високодуховним витвором мистецтва всесвітнього значення.

Українські вчені довели, що всі ікони цього періоду написано в Києві. Стиль виконання та розміри київських ікон нагадують мозаїку та фрески.

Особливим видом мистецтва Київської Русі була **книжкова мініатюра**. Це — невід'ємна складова мистецтва рукописної книги. Говорячи сучасною мовою, мініатюра — це ілюстрація до книги. Невеликі розміри цього художнього твору зумовлюють і особливо витончену манеру його виконання.

Найдавніші мініатюри, що дійшли до нас від часів Русі, внесено до «Остромирового Євангелія». Тут на окремих аркушах уміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Марка і Луки. Художник, який дотримувався всіх тогочасних канонів, зумів створити яскраві психологічні образи, що свідчить про його неординарний хист. Усі лінії виконано золотом, а тло заповнене яскравими барвами. Це нагадує перегородчасту емаль ювелірів Русі. Мініатюри облямовують орнаменти, подібні до тих, що можна побачити в Софійському соборі Києва.

Про високу майстерність книжкового письма та ілюстрування свідчить також «Ізборник» 1073 р., створений для великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. Книга відкривається цікавим розворотом, на лівому боці якого зображено кня-

зя Святослава із родиною — перший груповий портрет реальних людей у давньоруському мистецтві, на правому — Спас на престолі. На третьому аркуші зображено орнаментований триверхий храм, далі — чотири портретні мініатюри. У тексті «Ізборника» зустрічаються красиві заставки, ініціали, на берегах книги розміщені знаки зодіаку.

Особливу увагу привертають мініатюри Радзивілівського літопису початку XV ст., який є копією Володимирського літописного зводу 1206 р. Книга містить 618 кольорових мініатюр, що ілюструють події часів Русі. Малюнки виконані в довільній манері, дають цінні відомості про архітектурні споруди Київської Русі, одяг, зброю, речі хатнього вжитку. У них відображено події, що відбувалися впродовж трьох століть: похід русичів на Царгород, будівництво Софійського собору, повстання киян у 1068 і 1147 рр., битви з кочовиками і князівські усобиці тощо.

У XIII ст. з'являється **в'язь** — особливе декоративне письмо, яке використовувалося в рукописах, на фресках, іконах, могильних плитах тощо.

Також було поширеним і **різьблення по каменю**. Ним прикрашалися храми переважно ззовні. Збереглося декілька різьблених шиферних плит Спаського собору Чернігова, Михайлівського Золотоверхого і Печерського монастирів. На них вирізьблювали орнаменти, «святих воїнів», античні та біблійні сюжети. Визначним досягненням давньоруських різьбярів є невеличкі кам'яні ікони. Найчастіше на них було зображено перших руських святих Бориса і Гліба, а також Дмитрія Солунського, Богородицю, Спаса, св. Миколая тощо.

Високого рівня розвитку на Русі досягло **прикладне мистецтво**. Його особливістю було те, що на виробх співіснували елементи язичницької та християнської культури.

*«Остромирове Євангеліє».
(мініатюри)*

*Радзивілівський літопис. (мініатюра
«Хрещення Володимира»)*

*Зразок декоративно-ужиткового
мистецтва Київської Русі*

янської символіки. Прикладне мистецтво представлене ювелірними виробами, декоруванням предметів побуту, посуду, зброї, різьбленням по кістці.

У XI—XIII ст. досягли розквіту технології руських ювелірних майстрів **перегородчастої емалі, зерні та черні**.

Технологія перегородчастої емалі передбачала напаювання на коштовні речі, виготовлені переважно із золота, спеціальних перегород, які утворювали порожнини, що заливалися різнокольоровою емаллю. Кольорова гама емалей була яскравою, але не контрастною. Використовувалися емалі синього, жовтого, червоного, білого, зеленого і коричневого кольорів. Емалями вкривали діадеми, колти, сережки, намиста, підвіски, хрести-складні, образи. Є навіть оздоблені емаллю дорогі палітурки книг.

Шедевром ювелірів є золота діадема, що була знайдена у скарбі поблизу села Сахнівка на Черкащині в 1900 р. Діадема була частиною парадного вбрання княгині. Вона складалася з дев'яти золотих пластин. На центральній пластині білою, синьою, зеленою, червоною та жовтою емаллю зображено людину з короною на голові та двох грифонів. За легендою, це Александр Македонський, що піднімається на небо колісницею, запряженою грифонами.

Жіночі прикраси — колти

Давньоруські кістяні шахи

Технологія зерні передбачала напаювання невеликих золотих кульок на виріб, що утворювали відповідний орнамент.

За допомоги техніки черні (спеціальне очорнення срібла і золота) ювеліри виготовляли браслети, колти, персні, хрести та інші різноманітні прикраси.

Кращими виробами, виготовленими в техніці черні у XII—XIII ст., є широкі пластинчасті браслети-наручі зі срібла. На їхніх стулках, поділених на кілька частин, зображалися фантастичні звірі й птахи, квіти, рослинні плетіння, сюжетні композиції з язичницькою символікою тощо. На кожній частині в рамці бачимо двох птахів-собак (Сімаргів), птаха, гусяра в головному уборі й довгій вишитій сорочці, жінку в танці зі спущеними рукавами й чоловіка з мечем і щитом. Сюжетні зображення на браслетах-наручах нагадують вежі Софії Київської.

Поширеним видом художнього ремесла на Русі було різьблення по дереву та кістці. Різьбою прикрашалися дерев'яні оселі, речі хатнього вжитку, човни, сани тощо. Різьба була пласкою, орнамент — геометричним, рідко — рослинно-геометричним.

Діадема зі скарбу с.Сахнівка

Різьбленням по кістці давньоруські майстри здобули собі міжнародне визнання. Їхні вироби були відомі в усіх країнах Європи. Особливу популярність мали різьблені шкатулки, образи, руків'я ножів, дзеркал, ложки, шахи та шашки.

? Які види мистецтва були поширені в другій половині XI — на початку XIII ст.?
У якій техніці працювали ювелірні майстри Русі?

6. Київська Русь в історії Європи

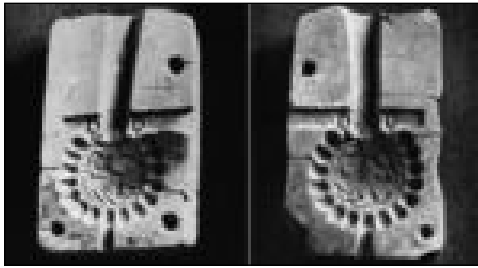
Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX—XIII ст. Її внесок до середньовічного, політичного, економічного, суспільного й культурного життя був надзвичайно великим. Київська Русь поступово перейшла від воєнних сутичок із сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Київська Русь, будучи імперією, відіграла значну роль у міждержавних відносинах у Східній Європі тієї доби.

Київські князі укладали угоди з Візантією та Священною Римською імперією, Польщею та Угорщиною, Литвою та ятвягами, скріплюючи їх часом, що було нормою міжнародних відносин середньовіччя, династичними шлюбами. Руські князі підтримували династичні зв'язки з Францією, Швецією, Англією, Німеччиною, Угорщиною, Норвегією, Візантією.

Великий міжнародний авторитет і військова міць держави поєднувалися з високим рівнем економічного розвитку. Високопродуктивними було землеробство і скотарство, ремесла і промисли. Важливе місце посідали міжнародні торговельні зв'язки Київської Русі. Руссю пролягав важливий торговий шлях «із варягів у греки». Енергійні й багаті руські купці були відомі мало не в усьому тогочасному світі. Київ залишався центром міжнародної торгівлі. Іноземні купці торгували в руських містах.

На думку дослідників, за рівнем розвитку міст і торгівлі в X—XI ст. Київська Русь навіть випереджала країни Західної Європи. Недарма варяги називали її «країною міст» (гердерика), а чимало сучасників порівнювали Київ зі «столицею світу — Константинополем. Доцільно звернути увагу на віротерпимість, яка панувала на Русі. Зокрема, у багатьох руських містах були колонії євреїв, німців, поляків, вірменів, варягів та інших народів.

На Русі сформувалася багата духовна й матеріальна культура. Своєрідна і неповторна, вона ввібрала в себе кращі досягнення Заходу і Сходу і водночас відчутно впливала на культурний розвиток країн світу. Далеко за межами своєї батьківщини були відомі київські ювеліри, іконописці, зброярі. Виготовлені руськими майстрами вироби вражали сучасників своєю витонченістю і красою. Тільки в тогочасному Києві працювали майстри 60 спеціальностей.

Кам'яна ливарна форма

Могутня держава середньовічної Європи Київська Русь прискорила економічний, політичний і культурний розвиток східних слов'ян, стала етапом формування східнослов'янських народностей, відстояла свої землі від ворогів. Завдяки державній єдності руських земель взаємозбагачувалися уклад життя, мова, матеріальна й духовна культура їхнього населення.

Київська Русь сприяла економічному й культурному розвитку багатьох неслов'янських народів, які здавна проживали на її території або в сусідніх землях.

Загалом на Подніпров'ї, Галичині й Волині, у Причорномор'ї та Приазов'ї закладалися традиції незалежної державності на території України. Саме тоді українська народність отримала могутній стимул для свого господарського, політичного й культурного розвитку. На думку видатного українського історика й політичного діяча Михайла Грушевського, «Київська Русь є однією з перших форм української державності». Його багатотомна праця так і називається — «Історія України-Руси».

Монголо-татарська навала завдала непоправної шкоди Русі: держава припинила своє існування, сотні тисяч людей загинули, міста й села, палаци і храми, книги та ікони було знищено у вогні пожеж. Однак руський народ зміг вистояти й відродити життя. Традиції Київської Русі виявилися настільки міцними, що збереглися до нашого часу, отримавши нове життя в матеріальній і духовній культурі українців, росіян, білорусів та інших народів.

ВИСНОВКИ

Хоча від часів Київської Русі до нас дійшла лише незначна частка культурної спадщини, але навіть ті поодинокі витвори мистецтва свідчать про високий рівень розвитку культури. Під впливом християнства на Русі з'явилися нові види мистецтва: зведення мурованих християнських храмів, монументальний живопис — фрески і мозаїки, станковий живопис у вигляді ікон, книжкова мініатюра. Поширилася писемність і «книжна наука». Місцеві майстри за нетривалий історичний час змогли не лише опанувати ці види творчості, а й розвинути їх, створивши самобутнє обличчя мистецтва Київської Русі, яке вплинуло на мистецтво сусідніх народів і подальших віків. Зросла самобутня література, яка подарувала нам твори світового значення («Слово о полку Ігоревім» та ін.). Оригінальним і неперевершеним залишалося ювелірне мистецтво.

Культура Русі живилася з різних джерел. У ній тісно переплелися християнські та язичницькі традиції.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Де на Русі можна було здобути освіту?
2. Які зміни сталися в літописанні в середині XII ст.?
3. Розвиткові яких видів культури сприяло християнство?
4. Чому мозаїка на початку XII ст. зникає як елемент оздоблення храмів?
5. Які різновиди народної творчості мали поширення на Русі?
6. Назвіть основні книжкові пам'ятки Київської Русі другої половини XI — початку XIII ст.
7. Назвіть видатні пам'ятки архітектури Русі другої половини XI — початку XIII ст., які збереглися до нашого часу.
8. Ким були Нестор, Алімпій, Агапіт?
9. Яку пам'ятку архітектури можна вважати символом цього періоду в історії Київської Русі?
10. Яким є історичне значення Русі в історії українського народу та Європи?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №3: «ЛІТОПИСИ І ТВОРИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ПОВЧАННЯ ДІТЯМ», «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ» ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. Ознайомитися з представленим матеріалом (§11 пункт 4, §12–13 пункт 4, 6, §14-15 пункт 3).
2. Робота в групах. Аналіз джерел.
3. Зробити висновок, відповідний меті роботи.
  - 1) Яке джерело дає узагальнювальну картину історії Київської Русі?
  - 2) Яке джерело поетично описує одну з подій часів роздробленості?
  - 3) Яке джерело можна вважати особистим спогадом, сприйняттям (мемуарами) видатної особи?
  - 4) Яка тема була провідною в усіх проаналізованих творах?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПО- ЛОВИНІ ХІ — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІІІ СТ.»

1. Складіть хронологічну таблицю основних подій історії Русі другої половини ХІ — першої половини ХІІІ ст.
2. Поясніть значення понять і термінів: «князівські з'їзди», «вотчина», «віче», «політична роздробленість», «феодална роздробленість», «удільне князівство», «міжусобні війни», «династія», «престолонаслідування», «літопис», «монументальний живопис».
3. Яка роль князівських з'їздів в історії Київської Русі?
4. Складіть історичний портрет князя Володимира Мономаха.
5. Чи призвела поява самостійних князівств до припинення існування Київської Русі? Свою думку обґрунтуйте.
6. Виконайте завдання за історичною картою:
  - Покажіть, із якими державами межувала Русь у другій половині ХІ — на початку ХІІІ ст.
  - Покажіть на карті князівства, що постали на території Русі на початок ХІІІ ст.
  - Визначте головні політичні та культурні центри Русі в період роздробленості.
  - З'ясуйте, чи мали місце територіальні зміни Русі в другій половині ХІ — на початку ХІІІ ст.

- Покажіть князівства, що зазнавали спустошливих нападів половців.
  - Покажіть місця, де відбувалися князівські з'їзди.
7. Чому в період роздробленості велася така гостра боротьба окремих князів за київський престол?
  8. Заповніть таблицю «Об'єктивні та суб'єктивні причини роздробленості Київської Русі». Зробіть відповідні висновки.

Суб'єктивними причинами називаються ті обставини, які залежать від дій і прагнень людей. *Об'єктивними* — ті, що складаються під впливом зовнішніх чинників, незалежно від волі людей.

Об'єктивні причини	Суб'єктивні причини

9. Яка роль половців в історії Русі? Чи можна говорити лише про їхню негативну роль?
10. Як можна оцінити період правління Ярославичів в історії Київської Русі?
11. Порівняйте Русь за часів Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Питання для порівняння визначте самостійно.
12. Порівняйте події, які відбулися після смерті Ярослава Мудрого в Київській Русі, із тими, що сталися у Франкській імперії після смерті Карла Великого. Назвіть причини занепаду цих держав. Визначте спільне і відмінне в їхньому розвитку.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «ДЕРЖАВА КИЇВСЬКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.»

Варіант I

1. Київський князь Володимир Всеволодович відомий під прізвиськом:

А Великий.	Б Мудрий.
В Мономах.	Г Окаяний.
2. Які сини Ярослава Мудрого після його смерті утворили тріумвірат?

А В'ячеслав, Володимир, Олег.
Б Святополк, Ярослав, Мстислав.
В Ізяслав, Всеволод, Святослав.
Г Роман, Данило, Василько.
3. У якому році відбувся Любецький з'їзд князів?

А 1068 р.	Б 1072 р.
В 1086 р.	Г 1097 р.

4. Яке місто впродовж XII — першої половини XIII ст. перебувало в центрі боротьби князів, що прагнули встановити свою зверхність у Київській Русі?
 А Київ. Б Галич.
 В Володимир. Г Переяслав.
5. Який із князів став великим київським князем за запрошенням народного віче?
 А Володимир Великий. Б Ярослав Мудрий.
 В Володимир Мономах. Г Мстислав Великий.
6. Політична роздробленість Київської Русі в XII — першій половині XIII ст. зумовлювала:
 А зростання могутності окремих удільних князівств.
 Б піднесення Києва як господарського центру.
 В падіння ролі вотчинного землеволодіння.
 Г занепад міського життя і торгівлі.
7. Діяльність князя Ярослава Осмомисла сприяла піднесенню:
 А Волинського князівства.
 Б Київського князівства.
 В Переяславського князівства.
 Г Галицького князівства.
8. Що із зазначеного було однією з причин роздробленості Київської Русі?
 А зростання впливу на політику князів народного віче.
 Б розвиток і зростання вотчинного землеволодіння.
 В монгольська навала і встановлення золотоординського панування.
 Г запровадження християнства як державної релігії.
9. Яке твердження є одним із рішень Любецького з'їзду князів 1097 р?
 А *«Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то ...той противником буде».*
 Б *«Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою».*
 В *«Хто вб'є князівську людину...а община вбивцю не шукає, то віру за нього 80 гривень платити тій общині».*
 Г *«...хто хоче віри йняти волхва — хай за ним іде, а хто ж вірує в хреста — нехай іде до нього».*
10. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання. *«Прийшли іноплеменники на Руську землю. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на річку Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив Бог на нас поганих, і побігли руські князі, і були переможені».*
- З ким зійшлися в битві руські князі?
 А хозарами. Б печенігами.
 В монголами. Г половцями.

11. Установіть послідовність подій.

- А перша згадка назви «Україна» в писемних джерелах
- Б утворення Галицького князівства
- В Любецький з'їзд князів
- Г розграбування Києва князем Андрієм Боголюбським

12. Установіть відповідність між позначеними на карті князівствами та їхніми назвами.

- А Київське
- Б Галицьке
- В Волинське
- Г Чернігівське
- Д Переяславське

Варіант II

1. Одним з підсумків князювання Володимира Мономаха було:
  - А тимчасове відновлення єдності Київської Русі.
  - Б прийняття християнства на Русі.
  - В перенесення київського столу до Переяслава.
  - Г запровадження патріаршества на Русі.
2. Зміни в політичному устрої Київської Русі в XI–XIII ст. були пов'язані з:
  - А обмеженням влади великого київського князя лише судовими функціями.
  - Б появою та функціонуванням інституту загальноруських князівських з'їздів.
  - В занепадом і зникненням віче — органу громадського та державного управління.
  - Г перетворенням боярської ради з дорадчого органу при князі на урядовий орган.
3. Який князь заповідав своїм дітям жити за християнськими заповідями, любити свою землю, батьків, близьких, допомагати знедоленим, зберігати єдність і могутність Русі?
  - А Ярослав Осмомисл.
  - Б Володимир Великий.
  - В Ярослав Мудрий.
  - Г Володимир Мономах.

4. Яке князівство у XIII ст. стало центром об'єднання земель Південно-Західної Русі?
  - А Чернігівське.
  - Б Волинське.
  - В Київське.
  - Г Переяславське.

5. Правління Ярославичів — це етап розвитку Київської Русі, на якому відбувається:
  - А цілковитий політичний розпад єдиної держави, перетворення удільних князів на васалів іноземних правителів.
  - Б економічний і культурний занепад країни, руйнація всіх усталених внутрішніх політичних і династичних зв'язків.
  - В децентралізація апарату управління, заміна загальноруського законодавства та церковної організації удільними, втрата державного суверенітету.
  - Г заміна централізованої монархії федеративною, коли державою колективно правила група найвпливовіших князів.

6. У якому столітті відбулась подія, про яку літописець сказав: «І роздралася (розділилася) вся Руська земля...»?
  - А X.
  - Б XI.
  - В XII.
  - Г XIII.

7. Останнім князем єдиної Київської Русі був:
  - А Володимир Мономах.
  - Б Ярослав Осмомисл.
  - В Ярослав Мудрий.
  - Г Мстислав Володимирович.

8. Яке питання було спільним для князівських з'їзדів, що відбулися наприкінці XI — на початку XII ст.?
  - А організація спільної боротьби проти половців.
  - Б ухвалення нових збірників законів.
  - В визначення порядку престолонаслідування.
  - Г організація походів на Константинополь.

9. Який князь відіграв провідну роль в організації походів, напрямки яких позначено на карті?
  - А Ярослав Мудрий.
  - Б Володимир Мономах.
  - В Ярослав Осмомисл.
  - Г Данило Галицький.

10. Яке твердження є одним з рішень Любецького з'їзду князів 1097 р.?

А «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то ...той противником буде».

Б «Відтепер з'єднаймося в одне серце та обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою».

В «Хто вб'є князівську людину...а община вбивцю не шукає, то віру за нього 80 гривень платити тій общині».

Г «...хто хоче віри йняти волхва — хай за ним іде, а хто ж вірує в хреста — нехай іде до нього».

11. Установіть відповідність між князівствами та їх характеристиками.

1 Київське.	А Центр політичного, релігійного, економічного життя Русі але відзначалося політичною нестабільністю. Загальнодинастична спадщина давньоруського князівського роду.
2 Чернігівське.	Б Вирізнялося значними розмірами, але окремі регіони не мали тісних економічних зв'язків. Мало у своєму складі Новгород-Сіверське князівство. Відзначалося політичною стабільністю.
3 Переяславське.	В Прикордонне князівство на межі з Половецьким степом. Господарство було розорено постійними нападами половців. Фактично не мало політичної самостійності, залежало від Києва.
4 Волинське.	Г Густонаселена, господарськи освоєна територія. Тривалий час не мало власної княжої династії. Наприкінці XII ст. стало центром об'єднання земель Південно-Західної Русі.
	Д Значний вплив у політичному та економічному житті князівства відіграло родове боярство. Князівська влада була нетривкою. Мало тісні політичні та господарські відносини з сусідніми державами.

12. Установіть послідовність подій.

А Любецький з'їзд князів.

Б утворення Галицького князівства.

В «хрестовий похід» на половців.

Г повстання в Києві проти Ізяслава Ярославича.

РОЗДІЛ 4

Галицько-Волинська держава

У цьому розділі Ви дізнаєтесь про:

- Утворення, розвиток, зникнення та історичне значення Галицько-Волинської держави
- Монголо-татарську навалу
- Правління Данила Галицького: його внутрішню і зовнішню політику
- Культуру Галицько-Волинської держави

§ 16. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Князь Роман Мстиславич приймає послів

1. Об'єднання Волинського і Галицького князівств

У середині XII ст. в Галицькому князівстві черговий раз розгорілася боротьба між боярами і князем. Боярству, що збагатилося і зміцніло в попередні роки, здавалася обтяжливою сильна влада князя, тому вони намагалися в будь-який спосіб її послабити. Бояри не відмовлялися від допомоги чужинців. Ця боротьба призвела до послаблення галицької династії Ростиславичів.

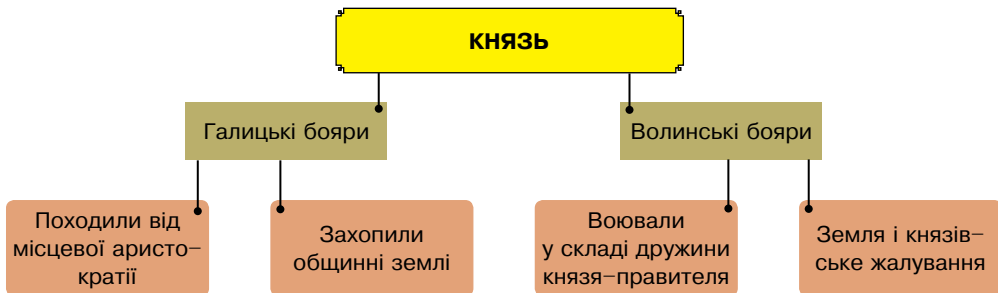
Скориставшись смертю останнього галицького князя Володимира, який не мав нащадків, у 1199 р. до Галича негайно вступило військо волинського князя **Романа Мстиславича** (1173—1205), який був одним із претендентів на галицький престол.

Захопивши Галич, Роман приєднав нові володіння до своїх Волинських. Таким чином відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств у єдину Галицько-Волинську державу. Це об'єднання було подією великої історичної ваги, оскільки постало князівство, яке почало претендувати на центр об'єднання земель Південно-Західної Русі, тобто українських земель.

Князівство розташувалося на перехресті важливих торговельних шляхів і було важкодоступним для набігів кочовиків. Віддаленість від Києва послаблювала залежність від центральної влади. До того ж, ставши єдиним князівством, Галичина і Волинь змогли об'єднати свої сили для боротьби з агресією сусідніх Польщі та Угорщини, а пізніше проти монгольської навали і наступу хрестоносців.

На піднесення Галицько-Волинського князівства також впливала енергійна політика князів Романа Мстиславича і Данила Романовича (Галицького), а існування багатих родовищ солі, родючих земель, розвиненого ремесла сприяло розвитку торгівлі та економічному зростанню цих земель.

? Коли утворилося Галицько-Волинське князівство?

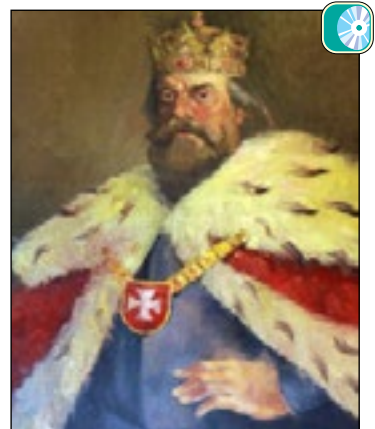
2. Галицько-Волинське князівство за Романа Мстиславича

Нове князівство завдяки діяльності Романа Мстиславича майже відразу набуло авторитету як серед руських князів, так і серед сусідніх держав.

Роман Мстиславич був сміливою, твердою та рішучою людиною. Він завжди досягав поставленої мети.

Для утвердження своєї влади він відмовився від обіцянки, даної галицьким боярам, а з тими, хто був невдоволеним його діями, жорстоко розправлявся. Виправдовуючи свої дії, Роман говорив: «*Не почавивши бджіл, меду не наїсишся*». Після такої кривавої розправи решта боярства не наважилися виступити проти нього. Свідченням зміцнення його влади було те, що літописець називає Романа «самодержцем всея Русі».

Романові Мстиславичу приписують розробку проекту «*доброго порядку*» на Русі. Він пропонував покласти край міжусобицям, які ослаблюють державу і роблять її легкою здобиччю для половців. Головною умовою «*доброго порядку*» було те, що в разі смерті Великого князя його наступника мали обирати шість наймогутніших князів: галицький,

Князь Роман Мстиславич

суздальський, чернігівський, смоленський, полоцький і рязанський. Князі також мали перебрати на себе зобов'язання не чинити напади один на одного, а в разі порушення цієї умови всі мають стати на бік скривдженого. Щоб запобігти дробленню земель-князівств на уділи, Роман пропонував передавати князівський престол старшому синові, а не ділити між усіма.

Для обговорення цих пропозицій пропонувалося скликати з'їзд князів. Проте всі князі під різними приводами відмовилися, а володимиро-суздальський князь Всеволод заявив, що не бажає порушувати давні звичаї.

Для подальшого зміцнення своєї держави Роман Мстиславич розширював її кордони, організовуючи походи на литовців, половців, поляків. Як зазначається в літописі, Роман *«одолів усі поганські народи, мудрістю розуму додержуючи заповідей Божих. Адже він кидався на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, ...переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як тур, бо він ревно наслідував свого предка Мономаха...»* Походи проти литовців супроводжувалися примусовим залученням їх до землеробства.

Його послів і купців приймали у Візантії, Священній Римській імперії, Польщі, Угорщині. У його володіннях шукав притулку візантійський імператор Олексій III Ангел, що в 1204 р. був вигнаний із Константинополя хрестоносцями.

Важливим у політиці князя було прилучення ним до своїх володінь у 1202 р. (повторно в 1203–1204 рр.) Києва. Кияни охоче перейшли під його владу, відчинивши перед князем браму міста.

Загибель князя Романа Мстиславича у битві під Завихвостом

Після приєднання Києва під владою Романа Мстиславича опинилися Галицьке, Волинське, Київське і Переяславське князівства, тобто всі землі, що складають сучасні українські, за винятком Чернігівської. За обширом територій його володіння перевищували розміри Священної Римської імперії. Здобувши Київ, Роман до свого титулу додав ще й великого князя.

Активна зовнішня політика князя зумовила до його втручання в боротьбу між прихильниками римських пап (гвельфів) та імператорів (гібелінів), у якій він зайняв бік останніх. Рухаючись до Німеччини, він несподівано зіткнувся із загоном краківського князя. Бій відбувся в липні 1205 р. під Завихвостом. Про цю подію французька хроніка повідомляє: *«Король Русі на ім'я Роман, вийшовши за межі своїх кордонів і бажаючи пройти Польщею до Саксонії... за волею Божою вбитий двома братами, князями польськими, Лешком і Конрадом, на річці Вісла».*

Раптова смерть князя перешкодила здійсненню його планів. Без могутньої влади правителя об'єднані ним українські землі не могли перетворитися на єдине утворення зі стійкими економічними й політичними зв'язками, і після смерті Романа Мстиславича створене ним об'єднання земель розпалося. Деякі дослідники називають його першою справді українською державою.

? Які землі об'єднав Роман Мстиславич? Завдяки чому він цього домогся?

3. Боротьба синів Романа Мстиславича за відродження Галицько-Волинського князівства

По смерті Романа Мстиславича, як пише літописець, «велика смута (чвари) постала в землі руській». За спадщину великого князя вступили в боротьбу руські князі з інших земель, Угорщина та Польща. Але головною руйнівною силою єдиного князівства було галицьке боярство, яке прагнуло не допустити посилення княжої влади. Тільки після 40 років жорстокої боротьби сини Романа Данило і Василько змогли відродити єдність володінь свого батька.

Коли загинув Роман Мстиславич, його старшому синові Данилу було чотири роки, а молодшому Василькові — два. Скориставшись малолітством князів, галицькі бояри змусили їх разом із матір'ю Анною залишити Галич, а на княжий престол запросили сіверських князів, онуків Ярослава Осмомисла, синів Ігоря Святославича — Романа, Святослава і Ростислава. Галицьке боярство керувалося єдиною метою: позбутися нащадків Романа та послабити княжу владу.

А Данило, Василько та їхня мати були змушені шукати притулку в угорського короля Андрія II та краківського князя Лешка, які визнавали право малолітніх князів на галицько-волинський престол. Володарі Угорщини та Польщі прагнули використати присутність малолітніх князів як привід для втручання у внутрішні справи Галицько-Волинського князівства. Удавано підтримуючи законних спадкоємців, вони прагнули загарбати їхні спадкові володіння.

Мстислав Удатний і його дружинники

Взяття військами Данила Романовича Галича

Розправа з боярами

Проте Ігоровичі, що були запрошені до влади боярами, почали вимагати реальної влади. У відповідь на це бояри почали чинити беззаконня й заколоти. У той час угорський король разом із військом вирушив на Галич і за допомоги боярства захопив його. Ігоровичів було взято в полон, а угорські війська вдалися до насильства над населенням. Іноземне свавілля викликало обурення серед жителів, які підняли повстання, в результаті чого на престол повернулися Ігоровичі, яким удалося втекти з полону. Прийшовши до влади, Ігоровичі жорстоко розправилися з галицькими боярами. Як оповідає літопис: *«Ігоровичі зібралися на раду в справі галицьких бояр і вирішили перебити їх — і при нагоді таки перебили... було вбито їх числом 500, а інші розбіглися хто куди»*. Тут, правда, літописець дещо перебільшив число страчених. Але це не допомогло Ігоровичам закріпитися при владі. Уцілілі бояри, серед них наймогутніший Володислав Кормильчич, звернулися до угорського короля з проханням відпустити з ними законного князя Данила і надати допомогу проти Ігоровичів. Заручившись підтримкою короля, велике військо рушило на Галич, який без бою прийняв нащадка Романа. Тож, у вересні 1211 р. Данило повернувся на батьківський престол, а декількома роками раніше його братові Васильку та матері Анні пощастило закріпитися на Волині (у містах Берестя і Белз).

Однак на Галицькій землі мир не настав. Галицькі бояри не бажали користися молодому енергійному князю і, щоб довести свою могутність, за великі гроші викупили з угорського полону Ігоровичів

і прилюдно їх стратили. Це був єдиний факт у середньовічній історії України, коли васали привселюдно страчували своїх сюзеренів.

Але це не змусило Данила та його матір коритися боярській сваволі, через конфлікт з якими їм нічого не залишалось, як рятуватися втечею. Провідник боярства Володислав Кормильчич у 1213 р. наважився проголосити себе князем. Це був єдиний випадок титулування князем людини не з династії Рюриковичів.

Князювання боярина викликало обурення серед руських князів. До того ж цим фактом вирішили скористатися угорці та поляки. Їхні володарі домовилися про поділ Галицько-Волинського князівства. У місті Спіш вони уклали угоду, за якою передбачалося одружити п'ятирічного сина угорського короля Коломана з трирічною донькою польського князя Соломією та проголосити Коломана «королем королівства Галицького». Також передбачалося укласти унію (союз) галицької православної митрополії з католицькою церквою.

Здійснюючи угоду, угорський і польський володарі почали загарбувати галицькі й волинські землі. Але, розуміючи незаконність своїх дій, вони вирішили відкупитися від Данила, віддавши йому Володимир.

Угода в Спіші виявилася нетривалою. Завойовники посварилися між собою, чим скористався Данило, який разом зі своїм тестем Мстиславом Удатним, що був запрошений на галицький престол, звільнили Галич і всі землі, захоплені поляка-

Археологічні дослідження на місці міста Холм

Битва під Дорогочином

ми. Так, у 1221 р. Мстислав Удатний, який походив з удільних київських князів, а до того князував у Новгороді, утвердився в Галичі, а Данило — на Волині. Одначе згода між князями не була тривалою. Мстислав, будучи недалекоглядним політиком, послухався наговорів галицьких бояр і заповів у 1228 р. Галицьке князівство синові угорського короля Коломану, що був одружений з його другою дочкою. Із цим не міг змиритися Данило, який у результаті десятирічної боротьби з угорцями зміг відновити свою владу в Галичині. Волинь він заповів молодшому братові Васильку, який у всіх справах діяв спільно з Данилом. 1238 р. відзначився для Данила Романовича ще однією важливою подією. Він не лише розгромив під Дорогочином тевтонських рицарів, що вторглися в його володіння, а ще й узяв у полон їхнього магістра Бруно. За літописом, Данило напередодні битви виголосив: *«Не личить держати нашу батьківщину крижевникам (хрестоносцям)»*.

Наприкінці 1239 р. Данило захопив Київ, чим завершив відновлення володінь свого батька. Відновленню єдності Галицько-Волинського князівства спри-

«Галицько-Волинський літопис» про заснування Данилом Романовичем міста Холм

«...Місто же Холм було споруджено за Божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він місто Угровськ і поставив у ньому єпископа [Поасафа]. Але [якось], коли він [Данило], їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується це місце?» І вони сказали: «Холм його ім'я є». І уподобавши місце це, надумав він, що поставить на ньому невеликий город. Він дав обітницю Богові та святому Іоанну Златоусту, що спорудить на честь його церкву.

І поставив він невеликий городок, та, побачивши, що Бог помічником йому є, спорудив він інше місто, що його татари не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква Святої Трійці запалена була і знову була споруджена.

Коли ж побачив це князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, почав він закликати приходнів — німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали (сюди) од татар — сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і поповнили вони дворами навколо міста поля і села.

Звів також (Данило) церкву святого Іоанна (Златоустого), красну і гожу... І вежа стояла посеред міста висока, щоб бити з неї довкола міста. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена як сир, сяjala вона на всі сторони...»

1. Як було засновано місто Холм?
2. Що сприяло піднесенню й розквіту міста?
3. Про які споруди міста йдеться в документі?

яли не лише політична мудрість та воєнний талант Данила і його брата, а й підтримка його починань із боку волинських бояр, жителів міст Галичини і Волині, а також селян (1238 р.).

Столицею відновленого князівства Данило обрав новозбудоване місто Холм, щоб не бути залежним від галицького боярства. Для зміцнення своїх володінь він розгорнув широку містобудівну діяльність, зміцнював кордони фортецями. Саме в цей час зі Сходу насувалася небезпека — монголо-татари.

Коли та як Данилу і Васильку Романовичам поталанило відновити батьківську спадщину?

ВИСНОВКИ

У 1199 р. сталася подія великої історичної ваги: об'єдналися Галицьке і Волинське князівства. Постало нове утворення, якому судилося стати продовжувачем традицій Київської Русі. Воно також зробилося центром об'єднання земель Південно-Західної Русі. Творцем нового князівства був Роман Мстиславич — один із визначних князів Русі, який намірився створити велику могутню державу. Проте через смерть князя його планам не судилося втілитися в життя. Синам Романа довелося починати все від початку, і в результаті напруженої боротьби вони досягли мети. Проте відновлена держава Романа знову опинилася перед новим випробуванням — монголо-татарською навалюю.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які основні причини об'єднання Галицького і Волинського князівств?
2. Чому саме Волинське князівство стало ініціатором об'єднання?
3. Чи можна вважати Галицько-Волинське князівство першою справді українською державою?
4. Яку політику проводив Роман Мстиславич після утворення єдиного Галицько-Волинського князівства?
5. Чому сини Романа Мстиславича були змушені силою доводити своє право на батьківську спадщину?
6. Визначте чинники, які сприяли перетворенню Галицько-Волинського князівства на могутню державу, і такі, що послаблювали її. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
7. Чому саме в Галицькому князівстві стало можливим єдине на Русі вокняжіння боярина?
8. Чи міг припинити князівські чвари запропонований Романом Мстиславичем «добрий порядок»? Яка європейська держава мала подібний устрій?

§ 17-18. МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА. УТВОРЕННЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ. ВІДНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ЗА ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

1. Перший похід монголів на Русь

На початку XIII ст. в монгольських степах під владою Чингісхана постала могутня держава, яка, як вам уже відомо з курсу всесвітньої історії, протягом 1207—1222 рр. підкорила Південний Сибір, Північний Китай, Середню Азію, Персію та Закавказзя.

Наприкінці другого десятиліття XIII ст. монгольські хани почали готуватися до вторгнення у прикаспійські та причорноморські степи, в яких панували основні вороги монголів — половці. Для розвідування шляху до вторгнення через Кавказ було направлено 30-тисячне військо під керівництвом найдосвідченіших полководців Чингісхана Субедея і Джебе.

Субеде (китайський малюнок)

У 1222 р. монгольське військо несподівано для половців підкорило Кавказькі гори та опинилося в них у запіллі. Половецькі хани, зібравши сили, дали монголам бій на березі річки Сіверський Донець, але зазнали поразки. Потім монголи рушили до Криму, де захопили венеціанську фортецю Судак.

Тим часом тесть галицького князя Мстислава Удатного половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів: *«Якщо не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а вас завтра порубають»*. Мстислав доклав багато зусиль, щоб об'єднати руських князів для протидії монголам. На з'їзді князів у Києві було вирішено дати монголам бій у половецьких степах.

Атака монгольської кінноти (сучасна реконструкція)

У похід проти кочовиків виступили київський, галицький, волинський, чернігівський, смоленський, курський, трубчевський і путивльський князі. Лише володимиро-суздальський князь відмовився від участі в ньому. У середині квітня 1223 р. об'єднане військо руських князів і половців, що налічувало 50—60 тис. воїнів, зібралось на острові Хортиця, що на Дніпрі. Монголи, дізнавшись про

це, направили до руських князів послів із пропозицією відмовитися від походу, оскільки їм були потрібні лише половці. Але князі відхилили це, до того ж убивши монгольських послів.

31 травня (за іншими відомостями — 16 червня) 1223 р. головні сили русько-половецького війська і монголів зустрілися на річці Калка (зараз Кальчик, притока річки Кальміус, що впадає в Азовське море).

Спочатку русько-половецьке військо примусило монголів відійти на лівий берег річки. У вирішальний момент битви між князями спалахнула незгода. Мстислав Удатний не захотів ні з ким ділитися славою і вступив у бій без погодження з іншими князями. Так, його полки під проводом Данила Романовича (Галицького) і половці переправилися через Калку й атакували монголів, які під ударом важко, озброєних дружинників почали відступати. Але половці не витримали монгольського контрудару й кинулися врозтіч, вносячи сум'яття у лави руських дружин. Під час битви Данило був поранений у груди, але все-таки продовжував керувати своїми полками. Князь зміг організовано вивести військо з бою, уникнувши монголів, які переслідували їх три дні, і з незначними втратами повернутися додому.

Коли стало зрозуміло, що полки Мстислава Удатного й половці зазнали поразки, інші князі так і не рушили в бій, щоб переломити його на свою користь. Це дало монголам змогу розбити руські полки поодинці. Найзавзятіше чинив опір великий київський князь Мстислав, який устиг збудувати укріплений табір. Монголи три дні намагалися його захопити, але їхні спроби були невдалими. Тоді вони підступом зламали опір. Мстислав піддався обіцянці, що монголи відпустять обложених і не проллють їхньої крові в обмін за викуп. Але тільки-но руські князі

? Розгляньте малюнки. Які події битви на Калці вони ілюструють?

склали зброю, монголи *«людей посікли, а князів подавили, поклавши під дошки. А самі на верх сіли пирувати»*.

Під час битви на Калці руські дружини зазнали значних утрат: загинули шість князів, лише кожен десятий воїн повернувся неушкодженим. Як пише літопис, *«руські князі зазнали такої поразки, якої ще не було ніколи»*.

Крім утрат княжих дружин, перша зустріч із монголами ніяк не позначилася на внутрішньому розвитку Русі. Монгольське військо, зруйнувавши декілька невеликих подніпровських міст, повернулось у свої степи. Русь надалі продовжувала залишатися роздробленою, а князі — вести міжусобну боротьбу.

? Коли вперше монголи з'явилися на Русі? Якими були результати битви на річці Калка?

2. Монголо-татарська навала на північно-східні князівства

Батий (китайський малюнок)

Після десятирічної перерви в 1235 р. монголи почали готуватися до завойовницького походу на Захід. Як свідчать іранські джерела, нащадки Чингісхана, *«досягнувши загальної згоди, пішли війною на руських»*. Очолив Великий західний похід хан Батий (Бату). Монгольська армія була добре навченою й дисциплінованою. Її основу складала важка кіннота. До армії також увійшли загони підкорених племен (одним із них були татари — саме тому руські літописці назвали це військо монголо-татарським). Монгольське військо також мало велику кількість різних металевих і стінобитних машин, якими опікувалися китайські інженери.

Після розгрому Волзької Булгарії перший удар монголів на початку зими 1237 р. припав на Рязанське князівство. Батий, пославши до рязанських князів Юрія та Олега послів, вимагав, щоб йому дали

«десятину» — десяту частину людей, майна і зброї. Князі відмовилися виконувати їхні умови. Не маючи підтримки, рязанські князі почали діяти самостійно. Княжа дружина у відчайдушному бою зустріла ворога на кордоні князівства, але була здолана. Після цього монголи взяли в облогу Рязань, яка чинила опір шість днів. Монгольське військо, увірвавшись до міста, учинило жорстоку різанину, нища-

Монгол у поході (китайський малюнок)

чи все на своєму шляху. Унаслідок цього князі та їхні родини загинули, місто було знищено вщент. Проте рязанці не припинили опору. Загін воєводи Євпатія Коловрата ще довго завдавав відчутних ударів монголам, здійснюючи стрімкі набіги.

Далі настала черга Володимиро-Суздальського князівства, що на той час мало найсильніше військо серед руських князівств. Але й воно не змогло вистояти перед монгольською навалою. П'ятнадцять міст князівства було захоплено і спалено, а значну частину їхніх жителів знищено або взято в полон. Князь Юрій Всеволодович так і не зміг стати на заваді монгольського просування. Військо, що його зібрав князь, було зненацька захоплено монголами в таборі на річці Сита і знищено разом із великим князем.

Після цього монголи повернули на південь у степи. По дорозі наприкінці березня 1238 р. головні сили монголів підійшли до невеличкого чернігівського міста Козельськ. Протягом семи тижнів Батий намагався зламати опір його жителів. Лише тільки після того, як монголи підвезли облогові машини, їм удалось потрапити до Козельська. Останні захисники міста здійснили відчайдуш-но сміливий крок. Уночі вони вийшли з палаючого міста і, винищивши чотири тисячі монголів та облогові машини, усі полягли. За відчайдушний опір монголи назвали Козельськ «Злим містом», а все населення винищили.

У 1238 р. Батий завдав поразки й половецькому ханові Котяну, після чого той зі своєю ордою подався до Угорщини.

? Які князівства першими зазнали Батиевої навали?

Штурм монголами Рязані

Атака монголів загоном Євпатія Коловрата

Оборона Козельська

Штурм монголами Володимира

3. Падіння Переяславського та Чернігівського князівств

Узимку 1239 р. монголи продовжили свій похід руськими князівствами. На цей раз він був спрямований проти Переяславського і Чернігівського князівств. Здолавши оборонну лінію проти кочовиків на кордоні Переяславського князівства, монголи підійшли до стольного міста. Переяслав мав сильні укріплення.

Монголи в захопленому Переяславі

Крім того, оборону міста зміцнювали водяні перешкоди, що оточували місто, — річки Трубіж і Альта та рів між ними. Очолив оборону міста єпископ Симеон. Попри відчайдушний опір, 3 березня 1239 р. місто впало. Як свідчить літопис, ворог узяв місто «*списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив... І єпископа, преподобного Симеона, вони убили*».

Восени 1239 р. монголи підступили до Чернігова. Чернігівський князь Мстислав Глібович дав бій монголам під стінами міста. У запеклій битві «*переможений був Мстислав, і безліч із воїнів його побито було*». Князь із рештою дружини був змушений рятуватися втечею. 18 жовтня вороги ввірвалися до міста, пограбували і спалили його. Далі монголи зруйнували Глухів, Путивль, Вир, Рильськ та інші міста.

Монголи під стінами Чернігова

Наприкінці року монгольське військо підійшло й до Києва, але не наважилося на його штурм і відійшло в степ.

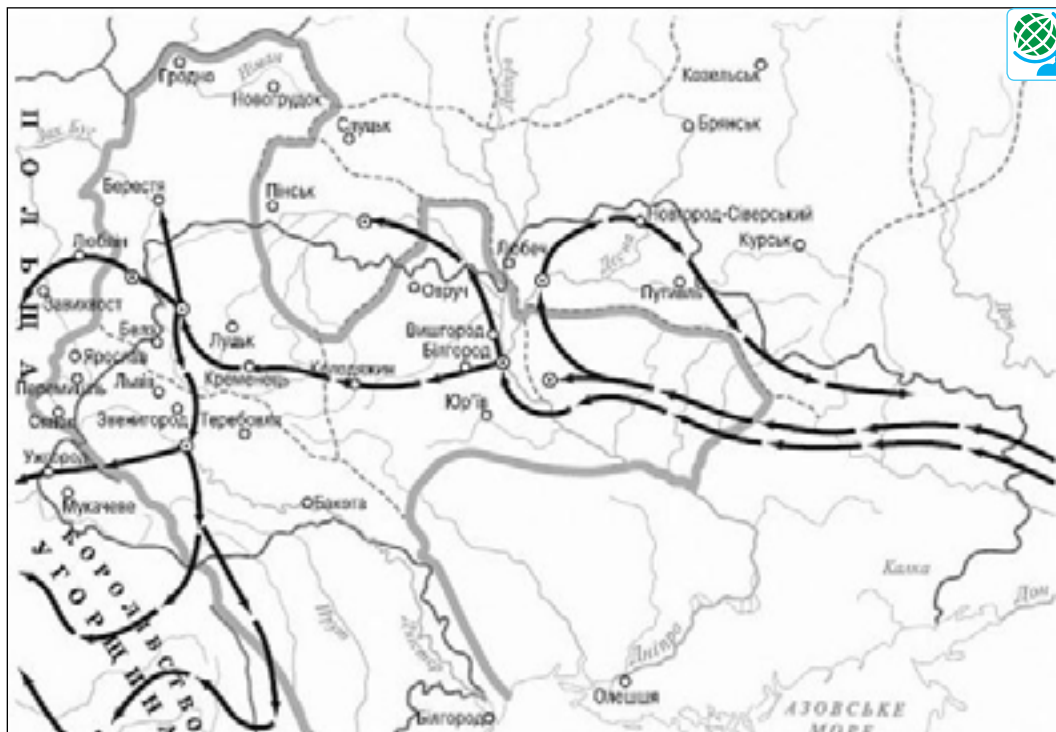
Того ж року монголи здійснили вдалий похід у Крим, підкоривши його східну частину, обклали даниною велике місто Судак.

? Коли монголи захопили Переяслав і Чернігів?

4. Оборона Києва. Монголо-татарська навала на Галицько-Волинську державу

У 1240 р. Батисєва навала докотилася до Галицько-Волинського князівства, яке щойно було об'єднано під владою Данила Романовича (Галицького). Саме перед монгольським наступом до володінь Данила було приєднано Київ, управ-

Монгольська навала на Південно-Західну Русь

ління яким було доручено тисяцькому Дмитру, талановитому і хороброму воєначальнику.

Кияни, відчуваючи, що їм доведеться чинити опір монголам, які вже хазяйнували в інших князівствах, готували місто до облоги. Вони відновлювали мури й вали міста, що були найбільшими серед міст Східної Європи.

На початку літа на лівому березі Дніпра з'явився великий розвідувальний загін, який направив посланців до міста з пропозицією здатися, проте кияни відхилили її. Тоді після ретельної підготовки наприкінці літа 1240 р. величезне монгольське військо з півдня вдерлося в межі Київського князівства. Першими прийняли на себе удар залоги міст-фортець уздовж річки Рось, що прикривали Київ від набігів кочовиків. Усі 23 фортеці після запеклого опору були щент зруйновані монголами. Потім така ж доля спіткала міста, що безпосередньо прикривали Київ: Вітичів, Василів, Білгород та інші.

5 вересня 1240 р. Батий підійшов до стін міста і розпочав його облогу.

Штурм Києва монголами

? Розгляньте малюнки. Складіть розповідь «Захист останнього рубежу. Під стінами Десятинної церкви». Чи правильно вчинили кияни та жителі інших міст Русі, що до останнього захищали свої міста? Свою відповідь аргументуйте.

Боротьба за місто була надзвичайно жорстокою і кровопролитною. Лише після того, як Батий дізнався, що найслабше місце в обороні Києва перебуває в районі Лядських воріт, монголи змогли переломити хід подій на свою користь. У районі цих воріт було зосереджено основну масу стінобитних машин, які «безперервно били день і ніч». Зрештою, 19 листопада в мурах міста з'явилися проломи. Монголи пішли на штурм. У перший день вони змогли оволодіти стінами і валом міста Ярослава, але далі просунутися не змогли. Скориставшись перервою, кияни створили нову лінію оборони вздовж укріплень міста Володимира. 6 грудня монголи прорвали укріплення в районі Софійських воріт (тому їх ще називають Батиевими) і підійшли до останнього рубежу оборони міста, що був зведений захисниками біля Десятинної церкви. Останні захисники чинили відчайдушний опір, але Батий знову застосував облогові машини. Під їхніми ударами кам'яні стіни Десятинної церкви не витримали і завалилися, поховавши під уламками останніх захисників. До рук монголів потрапив поранений тисяцький Дмитро, якому вони на знак поваги дарували життя.

Італійський мандрівник Плано де Карпіні про відвідання Києва в 1246 р.

«Коли ми їхали через їхню землю, ми знаходили незліченні голови і кістки мертвих людей, які лежали на полі, бо місто це було досить великим і дуже багатолюдним; а тепер воно зведено майже нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони в найтяжчому рабстві». (До навали місто мало 9 тис. дворів, і мешкало в ньому 50 тис. осіб).

? 1. Через скільки років після монгольської навали посланець папи римського відвідав Київ? 2. Яку картину спустошень він побачив? 3. Якими були наслідки навали для Києва?

Здобуття Києва відкрило Батю шлях на Захід. Подолавши опір на лінії укріплень уздовж річок Верхній Тетерів, Горинь, Случ, на початку 1241 р. монголи вдерлися на Волинь, прямуючи до Володимира. Несподівано для себе монголи зіткнулися із сильним опором міст-замків Данилів і Кременець. Зрозумівши, що облога затягнеться надовго, а приступ принесе великі втрати, Батий змінив тактику. Відступивши від неприступних замків, він розділив свою армію на декілька сильних загонів, які розійшлися по землях Галичини й Волині, знищуючи все на своєму шляху. Основними силами Батий узяв в облогу Володимир. Боротьба за місто була кривавою — воно боронилося до останнього. Останніми осередками опору стали муровані церкви, які після відходу ворога залишилися заповненими трупами, про що свідчать дані археологічних досліджень. Так само завзято захищалися й інші міста князівства — Звенигород, Галич, Райки, Ізяслав тощо. Лише ново-збудований і сильно укріплений Холм та гірські фортеці відбили напади ворогів.

Поки монголи знищували землі Галицько-Волинського князівства, князь Данило Галицький безуспішно намагався схилити до спільної боротьби проти монголів правителів Угорщини та Польщі. Останні сподівалися, що навала їх омине, однак монголи, здолавши карпатські перевали, вступили в межі Угорщини і Польщі, де продовжили свій похід до Адріатичного моря, завдавши угорцям і полякам нищівної поразки.

У **1242 р.** монголи повернулись у Причорноморські та Прикаспійські степи, де заснували свою державу **Золота Орда**. Приводом до повернення стала смерть головного монгольського хана Угедея, проте причини були набагато серйознішими: Батий не мав достатніх сил, щоби тримати в покорі всі завойовані народи Східної та Центральної Європи.

Русь і народи Центральної Європи своїм героїчним опором урятували Західну Європу від монгольської навали.

? За яких обставин і в якому році постала Золота Орда?

Руїни Десятинної церкви

? Розгляньте карту. Території яких сучасних держав входили до складу Золотої Орди?

5. Наслідки монгольської навали

Навала Батия не була звичайним грабіжницьким набігом кочовиків, що раніше доводилося переживати Київській Русі. Правляча монгольська верхівка прагнула не лише збагатитися за рахунок пограбування і розорення, а й поставити під свою залежність князівства, долучити їх до своєї імперії, що управлялася нащадками Чингісхана, та отримувати з них постійний дохід.

Наслідки навали були катастрофічними для руських князівств. Із 74 міст колишньої Київської Русі було розорено 49. 14 із них уже не відродилися, а 15 із часом перетворилися на села. У перші 50 років монгольського панування не було побудовано жодного нового міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через сто років. Занепав ряд ремісничих спеціальностей, було втрачено секрети виробництва ювелірних виробів (емаль, зернь, чернь). Деякі райони знелюдніли, скоротилися посівні площі, занепадала торгівля. Монгольська навала також призвела до значних демографічних утрат, було знищено багато представників руської еліти.

І все ж, попри такі наслідки, навала не зупинила розвитку розорених земель. Поступово населення відродило міста і господарство. Після розгрому монгольських військ на Синіх Водах у 1363 р. українські землі було звільнено від їхнього панування.

6. Монгольське панування на українських землях. Утворення Золотої Орди.

Після Батиевої навали українські землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Переяславщини потрапили під владу Золотої Орди.

На підкорених землях монголи вимагали, щоб народи *«давали їм десятю частину від усього — як від людей, так і від майна»*. Крім того, монголи збирали плужне (податок із плуга), мито, подвірне (податок із двору), корм (перевезення та утримання ханських послів). Для визначення розмірів надходжень від податків і поборів на підкорених землях монголи здійснювали переписи населення і майна. Перший такий перепис відбувся в Південній Русі на зламі 1245—1246 рр. Крім того, від 50-х років XIII ст. на територіях українських земель монголи запроваджують **баскакську систему**. Вона передбачала призначення баскаків (намісників) на певні території. Баскаки з воєнним загоном, об'їжджаючи свої володіння, збирали данину і здійснювали нагляд над своїми територіями. Для зміцнення влади баскаків створювалися спеціальні укріплені пункти. На землях, де монголи зберегли княжу владу, сам князь повинен був збирати данину і відправляти її в Орду. Також князь мав отримувати **ярлик** — дозвіл на княжіння у своїх володіннях.

До особливостей золотоординського панування можна зарахувати те, що руські землі не було безпосередньо долучено до складу Золотої Орди (за деяким

Баскак — намісник хана на певній території. Збирав данину і чинив суд.

Ярлик — дозвіл хана князеві на княжіння.

винятком). Також на території Русі не існувало постійно діючого адміністративного апарату завойовників. До того ж монголи толерантно ставилися до християнства і православного духовенства.

Панування монголів на українських землях, окрім значних людських і матеріальних утрат, мало наслідком і «знекняження» окремих земель. Так, Переяславське князівство було ліквідовано, а його землі перейшли під безпосередню владу монголо-татарів. Київське князівство майже всю другу половину XIII — початок XIV ст. теж залишалося без князя. Лише на початку 30-х рр. XIV ст. в письмових джерелах з'являються згадки про київських князів. У чернігово-сіверських землях у перші роки після навали Ольговичі ще утримували владу. Після загибелі в Орді Михайла Всеволодовича вони теж втратили її. Постійні набіги, зловживання баскаків та інші негаразди призвели до значного знелюднення земель Переяславщини та Чернігівщини. Поступово центр Чернігівщини перемістився до міста Брянськ, яке наприкінці XIII ст. потрапило під владу смоленських князів. Нащадки Ольговичів змогли лише закріпитись у невеличких удільних князівствах, що розташовувались у верхів'ях річки Ока. Так постали численні княжі «верховські» роди: Новосильські, Одоєвські, Воротинські, Масальські, Мезецькі, Оболенські тощо.

Баскаки (художник С. Іванов)

Отже, монголи фактично знищили Київське, Переяславське і Чернігово-Сіверське князівства. У межах цих земель постали монголо-татарські округи — «тьми». Землі на південь від Києва стали називати Татарською землею, а згодом і Поділлям. На цих землях жило як монгольське населення, так і підкорене.

? Як здійснювалася влада Золотої Орди над руськими князівствами?

7. Відновлення Галицько-Волинського князівства.

Монголо-татарська навала, хоч і завдала значної шкоди Галичині та Волині, усе ж не мала таких катастрофічних наслідків, як для Переяславщини, Київщини та Чернігівщини. Ці землі навіть не потрапили в безпосередню залежність від Орди. Міста і господарство земель швидко відновилися, проте єдність Галицько-Волинського князівства, що ледь відродилася напередодні навали, знову було порушено. Данилові Романовичу після повернення знову довелося долати опір свавільних бояр і відстоювати своє право на князівство в боротьбі із сином чернігівського князя Михайла Всеволодовича Ростиславом.

Схема битви під Ярославом

У такому скрутному становищі Данило проявив свої кращі якості державного діяча і політика. Спочатку він приборкав бояр, які підтримували Ростислава. Потім пішов і проти самого претендента на його престол, який спирався на воєнну силу Угорщини та Польщі. Вирішальна битва між противниками відбулася 17 серпня 1245 р. під Ярославом, де Данило разом зі своїм братом Васильком здобув блискучу перемогу.

Важкоозброєний кіннотник

Це була одна з найбільших битв на Русі в XIII ст. У цій битві Данило проявив неабиякий талант полководця. Він розмістив війська так, що навмисно послабив центр своїх позицій. Це дало змогу під час бою заманити угорське військо і дружину Ростислава під фланговий удар своєї добірної кінноти. Під час бою Данило бився в самій гушці особисто захопив хоругву командувача угорських військ Фільнія і роздер її. Перемога була повною. Було схоплено Фільнія та командувача польських військ Флоріана, а також багато ворожих Данилу бояр. Лише Ростиславові вдалося втекти. Спочатку він переховувався у Польщі, а потім назавжди оселився в Угорщині.

Перемога під Ярославом поклала край тривалій боротьбі за відновлення єдності Галицько-Волинської держави. Данило вирішив раз і назавжди ліквідувати боярську опозицію. Було страчено чимало боярських ватажків.

? Яким було становище Галицько-Волинської держави після Батиевої навали? Перемога в якій битві дала змогу Данилу Галицькому відновити єдність Галицько-Волинської держави?

8. Боротьба Данила Галицького проти монгольського панування

Зміцнивши свою владу, Данило починає об'єднувати сили руських князівств у боротьбі з монголо-татарським пануванням.

Поштовхом до організації боротьби стала вимога Батия після битви під Ярославом віддати йому Галич. Як пише галицький літописець, Данило *«зажурився, що не встиг зміцнити свою землю фортецями, і подумав з братом своїм, і поїхав до Батия, говорячи: «Не дам півотчини своєї, але поїду до Батия сам!»* Перед тим як поїхати до Орди, Данило залишив Василька правителем Волині, щоб у такий спосіб зберегти самостійність хоча б Волинської землі. Із прибуттям до хана Данила, всупереч побоюванням, зустріли досить прихильно. Батий поважав мужніх і сповнених гідності людей. Хоча Данилові довелося визнати зверхність монгольського хана, вона виявилася досить умовною. Князь лише мав надавати ханові допоміжні загони в його походах. Але навіть така залежність обтяжувала Данила. Літописець з цього приводу писав: *«О, лихіше лиха честь татарська!»*

Ціною особистого приниження Данило зберіг цілісність своєї держави, не впустив татарських баскаків (намісників, збирачів данини) до своєї землі, здобув перепочинок для підготовки до збройної боротьби з Ордою.

Повернення Данила від хана спонукало правителів Угорщини, Польщі та Литви шукати з ним союзу і розв'язання всіх суперечливих питань. Угорський король Бела на знак скріплення альянсу навіть віддав заміж свою доньку за сина Данила Лева. Та у своїх намірах Данило головними союзниками вбачав не сусідів на заході, а руських князів, яких обтяжувала влада монголів. Таким союзником став великий князь володимиро-суздальський Андрій Ярославич, молодший брат Олександра Невського. Андрій, який вів незалежну політику від Орди, скріпив союз із Данилом, одружившись з його донькою. Однак цей союз не врятував Русь від монгольського панування. В Орді пильно стежили за подіями в руських князівствах і, щоб випередити несприятливий для себе розвиток подій, завдали несподіваного удару по Володимиро-Суздальському князівству. Андрій був змушений рятуватися втечею до Швеції.

Незважаючи на втрату союзника, Данило не полишив своїх намірів звільнитися з-під влади Орди. Він продовжував зміцнювати свою владу і потугу власної держави. Із цією метою Данило заснував окрему Галицьку митрополію, яка

мала стати центром церковного життя всіх руських князівств. Митрополитом було призначено одного з найближчих до князя урядників Кирила. Згодом його було затверджено на цій посаді константинопольським патріархом. Проте митрополит не став опорою князеві в його політиці та згодом перебрався до Володимиро-Суздальського князівства.

Значну увагу Данило приділяв розбудові укріплених міст, які, як стверджує літописець, були опорою «проти безбожних татар». Для будівництва і заселення нових міст Данило запросив багато майстрів (особливо зброярів) із Європи та руських князівств: *«Ішли вони день-у-день. І юнаки, і майстри всякі утікали (сюди) од татар — сідельники і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла»*.

Готуючись до зіткнення з монголами, Данило реорганізував військо. Княжу важкоозброєну кінну дружину була переозброєно за зразком західноєвропейських рицарів. Також було створено легку кінноту, озброєну луками і шаблями за зразком монголів. Так, князь запозичив усе краще у воєнному мистецтві Заходу та Сходу.

Напередодні відкритого зіткнення Данило все ж таки вирішив спертися хоч на якихось союзників. Після тривалих переговорів було досягнуто згоди з Папою Римським Інокентієм IV. Папа в **1253 р.** закликав християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії до «хрестового походу» проти монголів і надіслав Данилові королівську корону, сподіваючись підпорядкувати собі православну митрополію Галицько-Волинської держави. Данило Галицький без особливих урочистостей коронувався в Дорогочині.

Корона Данила Галицького

Коронація Данила стала важливою подією в історії України. Відтоді Галицько-Волинське князівство було визнано окремою державою, спадкоємницею Київської Русі.

Приводом до виступу проти орди стало прагнення князя підкорити своїй владі Болохівські землі (область у верхів'ях Південного Бугу, Тетерева, Случі), що ввійшли до складу Орди після навали. У 1254—1255 рр. війська князя вторглися до Болохівської землі й підкорили її. Також було здійснено спробу підкорити своїй владі Київ.

Коронація Данила Галицького

Тим часом в Орді відбулася зміна влади. По смерті Батия новим ханом став Берке, який у відповідь на дії Данила вислав проти нього намісника Куремсу. Однак його війська не змогли здолати опір міст Володимира і Луцька. Куремса був

змушений відступити в степ. Це був перший успіх руських князів у боротьбі з монголами.

Улітку 1258 р. хан Берке спрямував до Галицько-Волинської держави величезне військо на чолі з досвідченим полководцем Бурундаєм, який вирішив діяти залякуванням. Він запросив Данила і Василька на знак підтвердження своїх зобов'язань перед Ордою взяти участь у спільному поході проти Литви. Брати, не маючи реальної можливості вчинити опір, погодилися. Похід на Литву був проведений монголами з особливою жорстокістю і справив гнітюче враження на населення «Русі, Литви та Польщі». Після демонстрації сили Бурундай заявив: *«Якщо Ви мої мирники (союзники), розкидайте городи свої всі»*. Протистояти новій навалі сил не було, а оголошений «хрестовий похід» так і не відбувся. На знак покорі було розібрано укріплення Данилова, Стіжка, Львова, Кам'янця, Луцька, а Володимира — спалені. Лише залога Холма відмовилася коритися вимогам татар і відбила всі їхні спроби захопити місто. Розлючений Бурундай спрямував свій гнів на Польщу, де вчинив жахливе розорення.

Бурундаєві дії завдали непоправного удару Галицько-Волинській державі та

Наскельна фортеця Тустань у Карпатах (реконструкція М.Ф. Рожка. Сучасний вигляд місця її розташування)

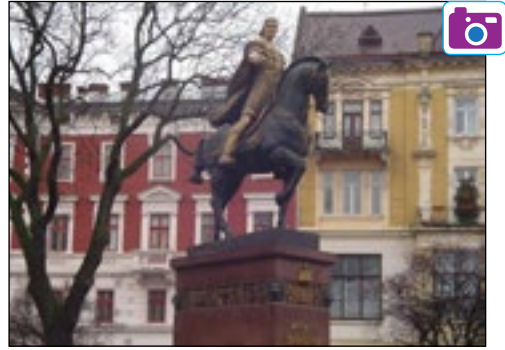
Данило Галицький приймає послів

зруйнували всі плани Данила, якому довелося починати все спочатку. Але роки і рани, отримані в боях, давали взнаки: князь часто хворів і вже не міг так дієво, як у попередні роки, утілювати в життя свої плани.

На схилі віку Данило робить кроки на зближення з Литвою, єдиною реальною силою, яка могла допомогти Галицько-Волинській державі в боротьбі з монголо-татарами. Для скріплення союзу старший син Данила Варно одружився з донькою литовського князя Міндовґа.

Однак реалізувати всі свої плани Данило Романович так і не зміг. У 1264 р. він помер. В історію Данило увійшов під прізвиськом Галицький, оскільки вся його діяльність в основному була пов'язана з Галичиною.

Данило Галицький був одним із найвідоміших князів, що відзначився своїми здібностями в політиці, воєнній справі, управлінні державою. В умовах ворожого оточення, не маючи достатньої опори, він зміг приборкати боярську опозицію, відновити єдність і відстояти незалежність держави, що дісталася йому в спадок, а також протистояти такому могутньому ворогу, як монголо-татари. Літописець дав влучну характеристику його діяльності: «(Був) князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив... і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком».

Пам'ятник Данилу Галицькому (Львів)

ВИСНОВКИ

У 1237—1241 рр. руські князівства зазнали спустошливої навали монголо-татар. Руські князівства, що діяли нарізно, були приречені на загибель. Проте героїчний опір Русі підірвав завойовницький запал монголів. Оселившись у степах, монголи заснували державу Золота Орда, що стала складовою могутньої монгольської імперії. Руські князівства надовго потрапили під панування монголо-татар.

Тривалий час монгольській експансії протистояло Галицько-Волинське князівство на чолі з князем Данилом Галицьким.

Монголо-татарська навала стала поворотним пунктом в історії руських князівств. Монгольське панування затримало і змінило їхній подальший розвиток.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чому руські князівства зазнали поразки від монголів?
2. Якими були наслідки монгольської навали?
3. Як проявлялося панування монголо-татар на землях Південно-Західної Русі?
4. Чим відрізнялися набіги половців від навали монголо-татар? Назвіть не менше трьох причин, які робили монголів більш небезпечними противниками.
5. Які держави прагнули загарбати землі Галицько-Волинського князівства?
6. Як складалися відносини Данила Галицького із Золотою Ордою? Поясніть слова Данила Галицького: «О, лихіше лиха честь татарська!»
7. Чому попри завзяту боротьбу, Данилу Галицькому так і не вдалося позбутися монгольської зверхності?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №4: «ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА»

Мета: визначити основні напрямки зовнішньої політики Данила Галицького, її успіхи і поразки.

ХІД РОБОТИ

1. **Ознайомитися з представленим матеріалом (§16 пункт 3, §17-18 пункт 7-8).**
2. **Робота в групах. Аналіз схеми.**
  - 1) З якими державами Данило Галицький підтримував зв'язки?
  - 2) На якому напрямку Данило Галицький проявляв найбільшу активність? Чим це було зумовлено?
  - 3) Як пов'язані між собою дві події: подорож Данила Галицького у Золоту Орду і його коронація в місті Дорогочин?
  - 4) Чи можна назвати Данила Галицького успішним князем? Своєю відповіддю аргументуйте.
  - 5) Дайте оцінку діяльності Лева Даниловича. Чи розсудливою була його політика?
3. **Зробити висновок, відповідний меті роботи.**

§ 19. ПРАВЛІННЯ НАЩАДКІВ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО. ЗАГИБЕЛЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

1. Лев Данилович і Володимир Василькович

Оскільки Данило управляв державою разом із братом, то після його смерті правителем Галицько-Волинської держави став **Василько** (1264–1270 рр.). Але володіння, що перебували під безпосереднім правлінням Данила, було розділено між трьома його синами — Левом, Мстиславом та Шварном. Лев Данилович отримав Галич і Перемишль, Мстислав — Терехівщину, Шварно — Белз, Холм, Дорогочин, Чорну Русь та Червенські міста. По смерті Василька Волинь успадкував його син Володимир Василькович. Проте обидві гілки Романовичів вели спільну зовнішню політику, особливо щодо Литви, Польщі та Золотої Орди.

Серед усіх Романовичів найбільш енергійним і рішучим правителем був князь **Лев** (1264—1308). Він був одним із найпомітніших політиків тогочасної Східної Європи, однак не завжди діяв виважено, послідовно і в інтересах держави, через

Князь Лев I Данилович

що дістав прізвисько «Шалений». Найбільш безглузким учинком Лева, що мав далекосяжні наслідки, стало отруєння ним 1267 р. через заздрість колишнього литовського князя Войшелка, який постригся в ченці й передав литовський великокняжий престол Шварнові. Цим учинком він завдав шкоди собі, утратив можливість посісти литовський престол і зробив непевним становище Шварна.

По смерті Шварна литовська знать повернула до влади в Литві литовську династію. Лев же підпорядкував володіння брата собі, ставши наймогутнішим серед братів.

Більшу частину свого тривалого правління Лев Данилович провів у майже безперервних війнах із сусідами: Польщею, Угорщиною, Литвою, ятвягами. Він не гребував уступати в союз із колишніми ворогами. Не зупинився перед запрошенням монголів для здійснення спільних походів. Перший такий похід Лев здійснив 1275 р. У наступні роки такі походи повторювалися неодноразово. Вони супроводжувалися страшними пограбуваннями і розореннями та викликали осуд населення.

Княжий замок у Львові

У 1279 р. Лев втрутився в боротьбу за володіння Краківською землею (Малопольщею), де після смерті князя не залишилося наступника. Однак, не маючи підтримки серед місцевої знаті, Лев зазнав поразки. Розгніваний успіхом, він вирішив за будь-яку ціну приєднати щось до своїх володінь. Об'єктом зазіхань князя стала Люблінська земля, яка колись належала його батькові. Проте і тут йому не пощастило. Люблін був під його владою лише декілька років. Крім того, Лев утратив Пониззя, яке потрапило під безпосередню владу темника Ногая, який до кінця століття відігравав значну роль в історії Золотої Орди. Єдиним більш-менш серйозним успіхом князя було відвоювання в Угорщини частини Закарпаття з центром у Мукачеві.

За роки безладного князювання Лева його володіння занепали. У літописах немає жодної згадки про його діяльність із господарської розбудови своїх земель.

Повною протилежністю Лева був волинський князь **Володимир Василькович** (1269—1289 рр.). Своє невеличке князівство він зробив процвітаючим. Розвивалися міста, торгівля і ремесла. За сприянням князя велося широке будівництво церков, монастирів, розвивалося літописання. І не випадково, що від початку XIV ст. центр Галицько-Волинської Русі перемістився до Володимира-Волинського.

У тогочасному світі Володимира шанували як мудрого і справедливого правителя. У зовнішній політиці він віддавав перевагу дипломатії, але не уникав і війн, коли по-іншому налагодити справу було неможливо.

Свою активну діяльність Володимир змушений був поєднувати з боротьбою з тяжкою недугою, що неухильно позбавляла його неабияких сил (у молоді роки князь у двобої переміг ведмеда чи вепра). Але, незважаючи на хворобу, князь до останнього клопотався державними справами.

Герб Володимира-Волинського (XIV ст.)

Літопис про Володимира Васильковича і ятвягів

Під 1279 р. у літопису вміщено розповідь про те, як «Прислали ятвяги своїх послів до Володимира, таке кажучи: «Пане наш князю Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів, сподіваючись на Бога і на твоє здоров'я. Пане, не помори нас [голодом], допоможи нам прогосподуватися». Володимир прислухався до благань і послав їм жита, хоча і в його володіннях було сутужно з хлібом. Близько трьох століть Русь і ятвяги воювали між собою.

- ?** 1. Чим продиктовано такий вчинок князя? 2. Про які якості князя свідчить ця розповідь?

Вежа-донжон фортеці у Кам'янці (нині райцентр Брестської області Білорусі) – північному форпості Галицько-Волинського князівства. Збудована у 1270-х роках племінником Данила Галицького Володимиром Васильковичем. У XIX ст. її помилково називали Білою вежею, звідки й походить назва Біловезької пущі

? Хто став нащадком Данила Галицького на галицько-волинському престолі? Які здобутки правління князів Лева Даниловича і Володимира Васильовича? Яке ім'я стало увічнено ім'я Лева Даниловича?

2. Правління Юрія I. Загибель Андрія і Лева II

Останні десятиліття правління Романовичів складно відтворити через брак джерел, а ті, що існують, дають іноді протилежні відомості. Навіть дати правління князів не збігаються.

Князь Юрій I Львович

Володимир був одним із небагатьох князів, про якого літопис залишив нам словесний портрет: «Цей благородний князь Володимир. Був високий на зріст. Широкий у плечах, гарний обличчям, волосся мав кучеряве. Бороду він стриг; руки й ноги в нього були гарні, голос низький. Він тлумачив книжне писання, тому що був він великий філософ, лагідний, смиренний, незлобний, правдивий».

По смерті Володимира його землі за заповітом успадкував Мстислав Данилович. Він прилучив Волинське князівство до свого Луцького і в такий спосіб зосередив у своїх руках великий господарський і воєнний потенціал. Це перетворило його на стримувальну силу для запального Лева, який був змушений рахуватися з інтересами брата.

Мстислав проявив себе як миролюбний і розважливий політик. Його поважали сусідні правителі, а мазовецький князь навіть визнав себе васалом Мстислава.

По смерті Мстислава і Лева більшу частину Галичини і Волині успадкував **Юрій I Львович** (1301—1308, 1314—1315) рр.).

Юнацькі роки Юрія минули в постійних походах і війнах, у яких він брав участь разом зі своїм батьком. Проте роки свого самостійного правління він провів переважно в мирі. Юрій переніс свою столицю з Холма до Володимира, знову з'єднавши Волинь і Галич, але то вже було зовсім інше Галицько-Волинське князівство, ніж за часів Данила Галицького. Юрій був змушений поступитися Литві Дорогочином та Берестям, Польщі — Захід-

ною Галичиною та Любліном. Проте, скориставшись послабленням Золотої Орди, унаслідок міжусобної боротьби відновив владу над Пониззям, розширивши його кордони аж до гирла Дністра і Південного Бугу, та звільнився від зверхності монголо-татар. Він установив дружні відносини з Польщею і Тевтонським орденом.

Юрій домігся утворення окремої Галицької православної митрополії (1303 р.), зміцнивши цим свою владу та незалежність князівства. Галицька митрополія мала Галицький, Волинський, Луцький, Перемишльський, Турівський, Холмський єпископати, тобто обіймала більшість заселеної української території. Такий крок було продиктовано подією, яка сталася в 1299 р., коли митрополит Київський і всієї Русі перебрався до Московської землі. Першим митрополитом галицьким був, імовірно, грек Нифонт, а другим — представник місцевого духовенства Петро, який згодом під тиском константинопольського патріарха перебрався до Володимира-на-Клязьмі.

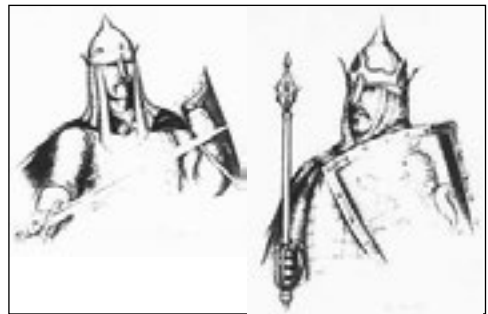
Як свідчить польський хроніст Ян Длугош, Юрій, був *«людиною спритною і шляхетною, щедрою для духовних осіб. У його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту»*.

По смерті Юрія I у володіння Галицько-Волинською землею вступили його сини **Андрій** та **Лев II** (1308—1323 рр.), які титулувалися «божою милістю князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирії». Свою політику брати спрямували на боротьбу за остаточне звільнення від влади Орди та загарбницьких зазіхань литовського князя Гедиміна. Для реалізації своїх планів князі підтримували союзницькі відносини з Польщею і Тевтонським орденом. Між 1316—1320 рр. та в 1323 р. брати змогли відбити напади татар, а також стримали наступ литовців. Проте під час одного з боїв за невідомих обставин (чи то з литовцями, чи то з монголами) вони загинули, закінчивши рід Романовичів.

Претендентів на спадщину загиблих не бракувало. Між 1324—1325 рр. в ролі галицького і волинського правителів епізодично згадуються двоє братів-князів із Сілезії, нібито запрошених боярами, а на початку 1325 р. княжий престол

Печатка Юрія I Львовича

Князі Андрій та Лев II

посів обраний волинськими боярами Болеслав Тройденович, син мазовецького князя і сестри покійних Романовичів Марії Юрїївни.

? Яку внутрішню політику проводив Юрій I Львович? Коли і як перервалася династія Романовичів?

Юрій II Болеслав

Польський рицар XIII-XIV ст.

3. Правління Юрія II Болеслава

Болеслав Тройденович посів галицько-волинський престол у чотирнадцятирічному віці. Він прийняв православ'я і став останнім самостійним володарем князівства під ім'ям Юрій II Болеслав (1325—1340 рр.).

Попри своє польське походження, князь вів активну антипольську політику. Для боротьби він уклав союз із Литвою, одружившись із дочкою литовського князя Гедиміна Євфимією. Другий напрям своєї політики він убачав у протидії татарам, для чого уклав союз із Тевтонським орденом. За нього було остаточно втрачено землі Берестейщини, Підляшшя та Пониззя.

Хоча в зовнішній політиці князя були певні успіхи, міцної опори серед місцевої знаті його правління не знайшло. Князю докоряли за надмірну підтримку міщан-іноземців — чехів і німців, потурання католицькому духовенству, що слідом за ними простувало на Русь, а також утиски в правах волинської верхівки.

Щоб усунути від влади свавільних бояр, Юрій II намагався реформувати систему управління князівством. Так, до боярської ради було долучено лише тих бояр, що безпосередньо служили князеві. Владу на місцях він передав своїм відданим намісникам (палатинам), які зосередили у своїх руках адміністративну, судову і військову владу.

Юрій II знову відновив Галицьку православну митрополію. Митрополитом став Теодор.

Однак боротьба з боярами коштувала Юрію II життя. У 1340 р. його було отруєно.

? У чому полягала суперечливість політики Юрія II Болеслава?

4. Боротьба Польщі, Угорщини та Литви за землі Галицько-Волинського князівства

Раптова смерть Юрія II не дала новій династії можливості утвердитися в Галицько-Волинському князівстві, і землі князівства стали здобиччю сусідніх держав. Ще в 1339 р. Польща та Угорщина домовилися про спільні дії проти Галицько-Волинської держави. Смерть князя стала сигналом до вторгнення.

За деякими свідченнями, Юрій II Болеслав перед смертю визнав своїм наступником польського короля Казимира III (1333—1370 рр.). Точно невідомо, чи було це насправді, але вже за кілька днів після кончини галицько-волинського правителя Казимир III оволодів Львовом, але втримати його не зміг, на-

Король Казимир III Великий

Із листа папи Бенедикта XII до краківського римо-католицького єпископа (1341 р.)

Із поданого до нас прохання цього короля (Казимира III, 1341 р.) ми нещодавно довідалися, що коли схизматський (православний) народ русинів за допомоги отрути вбив Болеслава, князя Русі, сина віруючих батьків і двоюрідного родича згаданого короля, а також деяких інших християн, які були слухняними цьому князеві за його життя, тоді король, уражений цим злочином і прагнучи помститися за кривду християнської віри, напав зі своїм військом на Руську землю, щоб завоювати цей народ, який і йому самому завдав багато шкоди...

Виконуючи його доручення, король уклав договір із цим старостою (Дмитром Дедьком), який засвідчив присягою, що збереже за старостою і народом усі їхні обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він так згідно з волею Бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги. Дбаючи про спасіння душі згаданого короля і маючи до тебе особливе довір'я в Бозі, ми доручаємо апостольською грамотою, щоб ти нашою владою звільнив короля від присяги дотримуватися хибного договору, призначивши йому відповідну спасенну покуту.

- ?** 1. Чим католицька церква обумовлює втручання польського короля у справи Галичини? 2. У чому ви вбачаєте справжню мету польського втручання? 3. Яку мету переслідував Казимир III, укладаючи угоду з Дмитром Дядьком? 4. Чому Казимир III відмовився від угоди з Дедьком? 5. Як до цієї ситуації поставився Папа римський?

Литовський воїн. XIV ст.

*Королева Ядвіга
і король Ягайло*

разившись на сильний опір мешканців міста. До того ж бояри на чолі з Дмитром Дядьком (Дедьком) звернулися по допомогу до татар. У результаті досягнутого компромісу Казимир III був змушений визнати владу Дмитра Дедька. Під титулом управителя, або старости, Руської землі він визнав себе васалом одночасно трьох сусідніх володарів — Любарта, Казимира III і тогочасного короля Угорщини Людовіка (Лайоша) Великого. Проте дипломатичні таланти галицького самозванця не надовго врятували незалежність Галичини. По його смерті в 1344—1345 рр. Казимир III зміг відторгнути від територій, контрольованих Дедьком, Сяноцьку землю, а 1349 р. здійснив масштабний похід, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Цю загарбницьку кампанію польський король назвав «хрестовим походом» проти схизматиків-православних і литовців-язичників. Наступного року Володимир, Берестейщину, Белзьку та Холмську землі поталанило захопити волинському князеві Любарту, який мав більше підстав на володарювання в Галицько-Волинській державі. Проте поляки перейшли в новий наступ і змогли відвоювати деякі землі. Зрештою, в 1352 р. між Польщею та Литвою було укладено перемир'я: Галичина відійшла до Польщі, а Волинь із містами Володимир, Луцьк, Белз, Холм та Берестейщиною — до Литви. Такий поділ було скріплено «вічним миром» 1366 р. У результаті він збільшив територію Польської держави в півтора рази. Проте боротьба за Галичину не припинилася.

На захоплених землях польська влада відразу взяла курс на перетворення українських земель на звичайну провінцію з польським правом та адміністративною системою. Одночасно з цим польський уряд силою насаджував католицизм і перешкоджав розвитку православної релігії. Уже в 1361 р. було утворено католицьке архієпископство з центром у Львові. У 1374 р. константинопольський патріарх ліквідував Галицьку православну митрополію. Наприкінці XIV ст. вона відновилася, але на початку XV ст. знову була ліквідована.

По смерті Казимира III Польща за династичною угодою була змушена передати Галичину Угорщині.

Хрещення Литви 1387 р. (художник Я. Матейко)

У складі Угорщини королівство Галицьке стало власним володінням короля Людовіка (Лайоша) Угорського, яке він передав своєму племінникові — сілезькому князю Владиславу Опольському. Королівство Галицьке стало васально залежним від Угорщини. Проте Владислав, що правив у Галичині в 1372—1378 рр., 1385—1387 рр., прагнув позбутися залежності від Угорщини. Він створив власний апарат управління, карбував власну монету з гербом і навіть титулювався «самодержцем Русі». Для реалізації своїх планів Владислав спирався не на місцеве українське населення, а на переселенців: поляків, німців, угорців; активно насаджував католицизм. Така політика робила його владу непевною, що дало змогу Польщі після смерті Людовіка в 1387 р. знову захопити Галичину. Загарбання сприяло те, що королевою Польщі було обрано молодшу дочку Людовіка Ядвігу. Чоловіком Ядвіги і королем Польщі став, за умовою Кревської унії (1385 р.), литовський князь Ягайло. Підписуючи унію, Ягайло зобов'язувався «*навек приєднати всі свої землі, литовські й руські, до Корони Польської*». Таким чином, Галичина майже на 400 років перейшла під владу Польщі.

? Які держави вели боротьбу за Галицько-Волинську спадщину? Яку дату можна вважати кінцем існування Галицько-Волинської держави? Яку політику проводила Польща на загарбаних землях Галичини?

5. Волинь за правління князя Любарта

Любарт Гедимінович (? — 1385) — син великого князя литовського Гедиміна. Прийняв православну віру та одружився з дочкою галицького і володимиро-волинського князя Андрія Юрійовича Ганною-Бучою. Завдяки цьому династичному шлюбу по смерті братів Андрія та Лева Юрійовичів одержав Східну Волинь із Луцьком як зять померлого і переселився на ці землі.

Любарт

Князь Кейстут

По смерті Юрія II Болеслава Любарт став першим претендентом на Галицьке князівство — він був дядьком Болеслава за жіночою лінією. Але, як уже говорилося, польський король Казимир III Великий негайно зайняв Перемишльську землю, а потім оволодів і Львовом. Із цього моменту в Любарта Гедиміновича зав'язалася майже сорокорічна суперечка з Казимиром за спадщину галицько-волинських князів. Боротьба велася з перемінним успіхом. За «Вічним миром» 1366 р. Любартові залишався лише Луцьк. Решту земель Волині отримав Олександр Коріятович як намісник польського короля.

Але Любарт не змірився з поразкою. Скориставшись смертю Казимира та присутністю на його похороні Олександра Коріятовича, він легко захопив Володимир і зруйнував польський замок. У 1382 р. після запеклої боротьби Любарт повернув собі й Галичину. Але вже після смерті Любарта Галичину знову здобули поляки.

Незважаючи на тяжкі війни, доба Любарта мала особливе значення для Волині. Він разом із Кейстутом був найміцнішим із литовських удільних князів, і вони вдвох були постійними радниками Ольгерда. *«Любарт, — писав М. Грушевський, — зберіг для Волині виняткове становище: вона була «зовсім особним світом», не схожим на Велике князівство Литовське».*

Любарт дбав про розвиток торгівлі, був засновником оборонного мурованого замку в Луцьку, зводив церкви, побудував місто Любар. А найголовніше — за його князювання Волинь залишалася руською (українською) землею за суттю.

? Який головний здобуток правління князя Любарта?

Луцьк

6. Історичне значення Галицько-Волинської держави

Галицько-Волинське князівство відіграло надзвичайно велику роль в історії української державності. Після занепаду Києва саме Галицько-Волинське князівство упродовж століття після монгольської навали забезпечувало наступність і

неперервність розвитку державницьких традицій на українських землях. Воно перетворилося на центр політичного та економічного життя, який забезпечував високий розвиток українських земель.

Галицько-Волинське князівство охороняло українські землі від поневолення та асиміляції з боку Литви, Угорщини, Польщі, Золотої Орди.

Своїми зв'язками з Центральною та Західною Європою сприяла долученню до західної культури українських земель, одночасно зберігаючи власну культурну традицію, що продовжувала традиції Київської Русі.

ВИСНОВКИ

Друга половина XIII — початок XIV ст. — надзвичайно важливий період в історії Галицько-Волинського князівства. За цей час князівство пройшло шлях від найвищого піднесення за часів правління Данила Галицького до занепаду, коли стало об'єктом зазіхань сусідніх держав. Такий історичний шлях князівства був зумовлений різними причинами, як зовнішніми, так і внутрішніми. Постійна зовнішня небезпека, а подекуди й нерозсудлива політика правителів призвели до такого результату.

Після того як у Галицько-Волинському князівстві перервалася династія Романовичів, воно почало швидко занепадати. Головними причинами цього були боярське свавілля та агресія сусідніх держав — Польщі, Угорщини та Литви. Отруєння Юрія II Болеслава не дало утвердитися новій династії. Зі смертю князя між Польщею, Угорщиною та Литвою розгорілася запекла боротьба за галицько-волинську спадщину. Зрештою, Галичину загарбала Польща, а Волинь — Литва. У складі Литви Волинь під владою князя Любарта зберігала свій руський (український) характер, тоді як у Галичині він нещадно нищився.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чи розсудливою була політика Лева Даниловича?
2. Чим було зумовлені неодноразові спроби утворити окрему Галицьку православну митрополію?
3. Прослідкуйте зміни зовнішньої політики галицько-волинських князів, починаючи від Данила Галицького. Як це відображалось на становищі держави?
4. Чому занепадало Галицько-Волинське князівство?
5. Складіть хронологію правління князів Галицько-Волинського князівства з династії Романовичів.
6. Яке історичне значення існування Галицько-Волинської держави?
7. Чи мало Галицько-Волинське князівство шанс за тих умов зберегти свою незалежність? Свою відповідь обґрунтуйте.

§ 20. КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Особливості розвитку культури Галицько-Волинського князівства

Культура Галицько-Волинського князівства є складовою частиною культури Русі. При тому вона відчутно відрізняється від культури інших земель, маючи власні самобутні риси та оригінальність. Навіть після монголо-татарської навали впродовж століття Галицько-Волинська Русь не відставала у своєму культурному розвитку від сусідніх держав, а в ряді випадків стала батьківщиною творчих здобутків, що збагатили всю тогочасну східноєвропейську культуру.

Культура Галицько-Волинського князівства була відкритою для впливів західної та східної культур, але при цьому не втрачала своєї східнослов'янської специфіки.

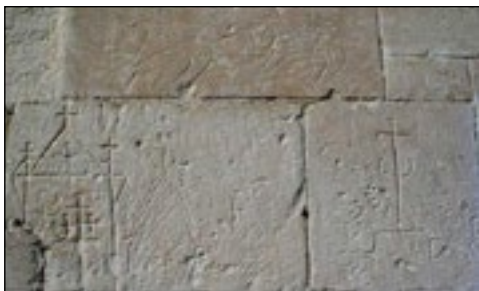
Великий вплив на культуру регіону мала православна церква, яка, попри політичні негаразди, зберігала основні культурні традиції.

Культура Галицько-Волинського князівства стала однією зі складових частин формування української культури.

Незважаючи на те, що риси культури галицьких і волинських земель мають відмінності, їхній розвиток відбувався одночасно, а процеси були тотожними. Це дає змогу вченим розглядати культуру Галицько-Волинського князівства як цілісний феномен.

2. Освіта

Для потреб держави і поширення та утвердження християнської віри були потрібні грамотні та освічені люди. Освіта на галицьких і волинських землях продовжувала традиції Київської Русі. При церквах, особливо при монастирях, єпископських кафедрах існували школи. До них приймали хлопчиків із семи років. Пройшовши курс навчання, вони працювали писарчуками у князівській або єпископській канцелярії, ставали священиками або продовжували справу батьків. Поширеним було й навчання на дому, особливо для дітей бояр, що мешкали в замських садибах.

*Графіті на стінах церкви
Св. Пантелеймона*

На галицьких і волинських землях також існували бібліотеки при монастирях і князівських палатах, де можна було поглибити свої знання. Є відомості про велику книгозбірню князя Володимира Васильковича.

Знайдені предмети для письма, написи на стінах церков, бересті, речах, зброї

та знаряддя праці (мітки) засвідчують, що серед ремісників, купців, бояр і дружинників була поширена грамотність. Бронзові та кістяні писала для писання на воскових таблицях археологи знайшли у Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Бересті (Бресті), берестяні грамоти — у Звенигороді та Бересті. Збереглися й пергаментні грамоти князів.

Берестяна грамота з писалами

Про значне поширення освіти, принаймні серед заможних кіл населення Галицько-Волинського князівства, опосередковано свідчать пам'ятки давньоруської писемності XII—XIII ст. У жодному літописі, крім Галицько-Волинського, не можливо знайти таку кількість згадок про писців, князівські канцелярії, архіви, грамоти, заповіти, купчі тощо.

? Що є свідченням рівня грамотності населення в Галицько-Волинському князівстві?

3. Література і літописання

До нашого часу не збереглися пам'ятки світської літератури Галицько-Волинської Русі, хоча їхнє існування — безсумнівне. До таких творів деякі дослідники зараховують «Повість про осліплення Василька».

Літописання в Галицько-Волинському князівстві мало свої особливості. Одні дослідники вважають, що воно було продовженням традицій київських літописців, інші стверджують, що тут існувала зовсім інша традиція: написання окремих повістей, своєрідних світських житій князя, які згодом було об'єднано в єдиний твір.

Найраннішою літописною пам'яткою краю є «Повість про осліплення Василька», написана 1097 р. невідомим автором. У ній розповідається про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича, якого осліпив волинський князь.

Найяскравішою пам'яткою літописання Галицько-Волинського князівства є «Галицько-Волинський літопис». Він був знайдений у 1809 р. видатним російським істориком М. Карамзіним.

Особливістю літопису є те, що він спершу був літературним твором без поділу

Обкладинка сучасного видання Галицько-Волинського літопису

? Вкажіть, який герб Галицької землі, а який — Волинської.

на роки. Хронологію в ньому проставили згодом переписувачі, але з великими помилками. Окрім художньої самобутності, він вирізняється глибоким змістом. Літописці, яких, на думку вчених, було не менше п'яти, вміло передають риси тогочасної епохи, деталі неспокойного часу.

Літопис складається з двох основних, різних за обсягом і характером частин: Літопису Данила Галицького (оповідає про події 1205—1258 рр.) і Волинського літопису (1258—1290 рр.). Літопис створено з окремих повістей, що були об'єднані пізнішими укладачами. Центральною частиною твору є життя князя Данила Галицького.

Літопис дає широку картину подій і сусідніх земель: інших руських князівств Угорщини, Польщі, Литви, Орди. Відомості літопису — майже єдине джерело, яке дає змогу в основному відтворити події в Мазовецькому князівстві та Литві того періоду.

Волинська частина літопису відзначається особливо високою літературною довершеністю, емоційністю та ліризмом викладу. Тут багато уваги приділено розвитку культури на землях Галичини й Волині.

Ідейно літопис був спрямований проти боярського свавілля і прославляв руську зброю і Руську землю.

Літопис також є цінним джерелом для вивчення давньоукраїнської мови, адже містить багато характерних для неї слів, зворотів, прислів'їв.

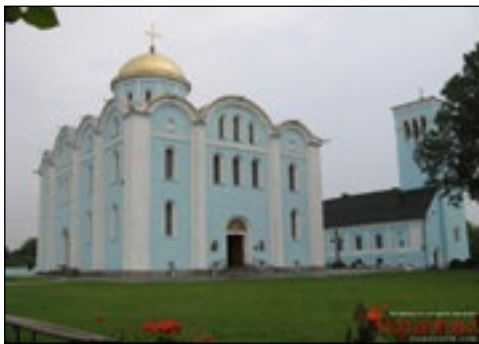
? Які особливості літописання в Галицько-Волинській державі?

4. Архітектура

Наявність мурованих будівель є вагомим свідченням розвитку того чи того регіону. Галицькі та волинські міста багаті на муровані споруди: храми, князівські палаци, замки, укріплені двори бояр.

Спочатку мурованими були лише храми і князівські палати.

Перші муровані храми в Галичині та Волині з'являються досить рано — із кінця IX — початку X ст., що було зумовлено впливом чеської архітектури. Але,

Успенський собор у Володимирі-Волинському (сучасний вигляд)

на жаль, переважну більшість храмів кінця IX—XIII ст. назавжди втрачено.

У XII—XIII ст. сформувалися волинська і галицька архітектурні школи. На волинських будівничих відчутний вплив справила Київська школа, а галицькі архітектори використовували як традиції Київської Русі, так і надбання західноєвропейських майстрів.

Серед збережених часом монументальних споруд є Успенський собор у Воло-

димирі-Волинському. Він збудований у 1160 р. київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславовича. Ця шестистовпна однокупольна будівля має простий, але водночас величний вигляд.

Його сучасник — Успенський собор у Галичі, збудований Ярославом Осмомислом (1157 р.), — зберігся до нашого часу лише у вигляді руїн. Це був чотиристовпний однокупольний храм, оточений галереями і прикрашений білокам'яною різьбою. Він є яскравим виразником галицької архітектурної школи, яка багато запозичувала з поширеного у Європі романського стилю.

У Галичі будували не з цегли, а з місцевого каменю, використовуючи різні породи алебастру і вапняку. На території міста археологи знайшли близько тридцяти кам'яних будівель. До особливостей галицької архітектури належить також спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням

Руїни Успенського собору в Галичі (сучасний вигляд)

Церква Св. Пантелеймона (сучасний вигляд)

Опис церкви Іоанна Златоуста в Холмі (за «Галицько-Волинським літописом»)

«Збудував він церкву святого Іоанна, гарну й ошатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння; в кожному куті — арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом [вітражами. — Авт.]; при вході до вівтаря стояли два стовпи з цілого каменю, а над ними склепіння і купол, прикрашений золотими зірками на лазурі. Підлога в середині була відлита з міді й чистого олова, і блищала вона, мов дзеркало... Візерунки, різнобарвні й золоті, зроблені умільцем Овдієм... Скульптурні прикраси були пофарбовані всіма кольорами і золотом. Зовнішні фрески були надзвичайно гарні... Ікони дивовижні... Він [Данило. — Авт.] прикрасив ікони, що привіз із Києва, дорогоцінним камінням і золотим бісером... Дзвони він привіз із Києва, а інші були відлиті тут...»

? 1. Які архітектурні особливості мала церква? 2. Які елементи церкви свідчать про вплив західноєвропейського мистецтва?

Руїни фортеці у Кременці

Кременецька фортеця (малюнок XIX ст.)

*Вежа в селі Стовп`є
поблизу міста Холм (Хелм).
(сучасний вигляд)*

грифонів, орлів, воїнів, із рослинними та геометричними орнаментами.

На місці давнього Галича (тепер тут розташоване село Крилос) до нашого часу зберігся храм Св. Пантелеймона (XII—XIII ст.), який також є яскравим представником галицької архітектурної школи.

Про багатства й архітектурні особливості галицько-волинських храмів дає уявлення опис церкви Іоанна Златоуста в Холмі (XIII ст.).

У Галичі, Звенигороді, Луцьку та деяких інших містах археологи знайшли руїни князівських палаців.

У XIII ст. в Галицько-Волинському князівстві велося активне будівництво міст і фортець. Так, на Волині поряд із Холмом були збудовані укріплені міста Данилів, Кременець, Угровськ, у Галичині — Ярослав, Сяник. Усі вони мали оборонні споруди, які не під силу було здолати навіть монголо-татарам із їхньою облоговою технікою.

Від кінця XIII ст. на Волині під впливом західноєвропейської оборонної архітектури починається будівництво нового типу оборонних споруд — муровані «вежі-стовпи». На теперішній час такі споруди збереглися в околицях міста Холм (село Стовп'є) та в місті Біла Вежа (колишній Кам'янець). Ці «стовпи» були вежами-донжонами. У XIV ст. розгорнулося будівництво кам'яних замків, першим серед яких був замок у Луцьку, який почали зводити наприкінці XIII ст.

Від кінця XIII ст. на Волині під впливом західноєвропейської оборонної архітектури починається будівництво нового типу оборонних споруд — муровані «вежі-стовпи». На теперішній час такі споруди збереглися в околицях міста Холм (село Стовп'є) та в місті Біла Вежа (колишній Кам'янець). Ці «стовпи» були вежами-донжонами. У XIV ст. розгорнулося будівництво кам'яних замків, першим серед яких був замок у Луцьку, який почали зводити наприкінці XIII ст.

Які пам'ятки архітектури Галицько-Волинської держави збереглися до наших часів? Які особливості архітектури Галицько-Волинської держави?

5. Образотворче мистецтво

Живопису належала провідна роль у мистецькій культурі Галицько-Волинського князівства. Її представлено монументальним живописом (фресками) та іконами.

Фресковий живопис продовжував київські традиції. Ними було розписано головні храми Волині й Галичини. Проте він не набув значного поширення — з останньої чверті XII ст. будуються храми, в яких не було фресок. До таких споруд, наприклад, належить собор у Луцьку.

Водночас фрески знаходять поширення в князівських палатах. Існують літописні свідчення, що ними було розмальовані палати Ярослава Осмомисла. Усі вони мали світські мотиви.

У XIII — на початку XIV ст. на Волині ведеться інтенсивне храмове будівництво, що супроводжується відновленням традицій створення фресок, але ними вкривають лише вівтарну частину храмів.

Проте до нашого часу майже не збереглося значних фрагментів фресок, за винятком розпису Вірменського собору у Львові, які датуються XIV—XV ст.

Високий рівень монументального живопису часів Галицько-Волинського князівства засвідчує те, що в XIV—XV ст. майстри виконували монументальні розписи в Польщі, які збереглися в Сандомирі (30-ті рр. XIII ст.), Кракові — каплиця Св. Хреста на Вавелі (1470 р.), Вислиці — костюл (XIV ст.). Фрески замкової капели в Любліні на замовлення короля Ягайла виконувала група живописців, яку очолював майстер Андрій із Волині.

В оформленні храмів у Галичині та на Волині акцент робився на іконах, які утворювали цілі ансамблі.

Попервах храми прикрашалися двома великими за розмірами іконами, що нагадували фресковий розпис. Згодом їхня кількість збільшується. Утворюється іконостас.

Іконостас — особлива перегородка, що закриває вівтарну частину і складається з кількох рядів ікон.

Вірменський собор у Львові та його розписи (сучасний вигляд)

Ікони, що поширювалися в Галичині та на Волині, мали візантійське чи київське походження. Згодом на Волині та в Галичині постали власні школи іконопису. Його розквіт припадає на другу половину XIII—XIV ст. Особливістю

*Дорогобузька ікона
Богоматері*

Волинська Богоматір

*Ченстоховська ікона
Богоматері*

іконопису цього періоду є те, що він розвивався без жорсткого контролю з боку церкви чи влади. Митці, відповідно, намагалися відшукати вираження сюжету, іноді порушуючи канони. Зображення на іконах мають легку об'ємність, чим суттєво різняться від візантійських зразків.

Найстарішою іконою, що збереглася в Галичині, є фрагмент візантійської ікони «Менологія» (кінець XII — початок XIII ст.). Її було знайдено 1930 р. в церкві Св. Миколая в Тур'ї поблизу Старого Самбора, але до науковців потрапила лише в 1983 р. На ній зображено фігури святих підкреслено видовжених пропорцій із малими головами. Одяг святих зображено в темних тонах. З-поміж них вирізняється великомученик Георгій.

До найкращих зразків галицько-волинського живопису цього періоду належить чудодійна ікона Волинської Богоматері («Богородиця Одигитрія» з Покровської церкви в Луцьку, початок XIV ст.). Вона вражає глядача особливою суворістю образів Богоматері і малого Ісуса, якої не було в іконах попереднього періоду. Свідченням проникнення елементів народного мистецтва є сорочка Ісуса, прикрашена вишитими квіточками.

Ще одним шедевром іконопису того часу є шанована в Польщі Ченстоховська ікона Богоматері (XIV ст.), що була написана в Галичині.

У Львівському музеї українського мистецтва зберігається одна з перлин галицького іконопису «Юрій Змієборець» із села Станилів, що поблизу Дрогобича. Її автор був талановитим майстром композиції та колориту, що зміг поєднати відчуття загальної гармонійної врівноваженості з ритмічним рухом, а форму — з кольором.

Відомі й інші пам'ятки галицького живопису XIV ст., яким притаманні висока майстерність живописців, виразна індивідуальність, поєднання візантійських традицій, давньоруської спадщини і струменя місцевого народного мистецтва. Надзвичайно популярними були ікони із зображенням Св.

Миколая та святих мучеників Дмитрія, Фрола і Лавра, Бориса та Гліба.

Ще одним видом мистецтва, який набув поширення в Галицько-Волинському князівстві, була скульптура. Цей вид мистецтва розвивався у формі рельєфу, яким прикрашалися храми. Яскравим зразком скульптури тієї доби є шиферний рельєф XIII ст., який зображає Св. Дмитрія. Зараз він зберігається в Кам'янець-Подільському музеї.

Під час розкопок руїн Успенського собору в Галичі було знайдено рельєфне зображення дракона, із пащі якого виростає пишна гілка. Прикрашені численними рельєфами також церкви Св. Пантелеймона в Галичі та Іоанна Златоуста в Холмі. Їхнім творцем був «великий хитрець Авдій». Це — перше ім'я майстра скульптури, яке знає історія українського мистецтва.

Мистецтво Галицько-Волинського князівства представлене також і книжною мініатюрою, розквіт якої припадає на XIII ст. Нечисленні збережені мініатюри рукописів належать виключно до високопрофесійних зразків. Найдавнішим ілюстрованим рукописом галицько-волинської традиції, що зберігся до нашого часу, є Добрилове Євангеліє (1164 р.), у якому містяться чотири мініатюри євангелістів на тлі обладнання книгописної майстерні.

Архієрейський Службеник із Перемишля (початок XIII ст.) прикрашено трьома мініатюрами (збереглися дві) святих Василя Великого, Іоанна Златоуста та Григорія Богослова. Як і попередні мініатюри, ці образи є видовженими, з малими головами — відповідно до канонів візантійського мистецтва.

Значна частина мініатюр XIII ст. є копіями фресок храмів, із яких походили рукописні книги.

Яскраво вирізняються мініатюри Євангелія XIII ст. (невідоме походження). Вони багато декоровані прокресленими дрібними деталями. Але переважна більшість збережених рукописів мають

Ікона. Юрій Змієборець

Мініатюра з Добрилова Євангелія

Жіночі прикраси зі скарбу, знайденого у Божьську (Болохівська земля)

значно скромніше оздоблення у вигляді заставок, кінцівок, ініціалів, організації аркушів, орнаментативі.

На території Галицько-Волинського князівства археологи виявили багато скарбів з усілякими ювелірними прикрасами. Найчастіше знаходять сережки, колти, привіски, браслети-наручі, підвіски. Ці знахідки свідчать про високий рівень майстерності галицько-волинських ювелірів, які добре знали різні технічні способи: лиття, кування, карбування, позолоту, інкрустацію тощо.

ВИСНОВКИ

Культура Галицько-Волинського князівства мала значні здобутки. Вона залишила по собі зразки, які вражають майстерністю й досконалістю. Будучи складовою культури Русі, вона мала значні відмінності, спричинені місцевими умовами й культурними впливами сусідів.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які особливості розвитку культури Галицько-Волинського князівства?
2. Де в Галицько-Волинському князівстві можна було здобути освіту?
3. Події якого періоду історії охоплює Галицько-Волинський літопис? Які особливості літописання в Галицько-Волинському князівстві?
4. Назвіть найвідоміші архітектурні пам'ятки Галицько-Волинського князівства. Які з них збереглися до наших днів? Визначте риси архітектури Галицько-Волинського князівства.
5. Які жанри образотворчого мистецтва набули розвитку в Галицько-Волинському князівстві? Назвіть найвідоміші зразки пам'яток образотворчого мистецтва Галицько-Волинського князівства.
6. У чому виявлялася самобутність культури Галицько-Волинського князівства?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА»

1. Складіть перелік князів Галицько-Волинського князівства із зазначенням років їхнього правління.
2. Визначте хронологічну послідовність чільних подій історії Галицько-Волинського князівства.
3. Поясніть значення понять і термінів «боярське свавілля», «монголо-татари», «Золота Орда», «золотоординське ярмо», «орда», «ярлик», «баскак», «улус».
4. Складіть історичний портрет князів: Романа Мстиславича, Данила Галицького, Лева Даниловича, Юрія I Львовича (за вибором).
5. Чи можна стверджувати, що правління Данила Галицького було добою розквіту Галицько-Волинського князівства? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. Хто з галицько-волинських князів прийняв титул короля? Із якою метою вони це зробили? Чи досягли вони своєї мети?
7. Виконайте завдання за історичною картою:
  - Покажіть держав-сусідів Галицько-Волинське князівства.
  - Покажіть на карті межі князівства: а) у період його найвищого піднесення; б) після навали Батия.
  - Визначте міста, які в різні часи були головними резиденціями (столицями) галицько-волинських князів.
  - Зазначте міста, в яких відбулися вирішальні битви в історії Галицько-Волинського князівства.
  - Проведіть межу, за якою було поділено землі Галицько-Волинського князівства між Польщею та Литвою.
8. Чому між країнами-сусідами велася така гостра боротьба за галицько-волинську спадщину?
9. Заповніть таблицю «Об'єктивні та суб'єктивні причини загибелі Галицько-Волинського князівства». Зробіть відповідні висновки.

Об'єктивні причини	Суб'єктивні причини

10. Дайте докладний опис однієї з пам'яток культури Галицько-Волинського князівства.

11. Заповніть таблицю «Культура Галицько-Волинського князівства».

Галузь	Основні досягнення
Освіта	
Література, літописання	
Архітектура	
Мистецтво	

12. Вважається, що Галицько-Волинське князівство стало спадкоємцем Київської Русі. Спробуйте аргументувати цю думку.

9. У якому році сталася подія, описана в уривку джерела?

«Данило вийшов з військом із Холма та на третій день став у Галичі. ...ввійшов у свій город... та прийняв стіл свого батька, та проголосив перемогу...»

А 1199 р.	Б 1205 р.
В 1238 р.	Г 1245 р.

10. Який київський храм став останнім центром опору киян під час облоги міста монгольськими військами хана Батия в 1240 р.?

А Софійський собор.	Б Десятинна церква.
В Успенський собор.	Г Михайлівський Золотоверхий собор.

11. Установіть відповідність між подіями та іменами князів:

1 ініціював Любецький з'їзд князів;	А Володимир Мономах.
2 утворив Галицько-Волинську державу;	Б Ярослав Осмомисл.
3 визнав зверхність Золотої Орди;	В Роман Мстиславич.
4 заснував Галицьку православну митрополію;	Г Данило Романович.
	Д Юрій I Львович.

12. Установіть послідовність подій:

А перша згадка назви «Україна» в писемних джерелах;
Б захоплення Києва монголами на чолі з ханом Батиєм;
В любецький з'їзд князів;
Г коронація Данила Галицького.

Варіант II

1. Яка з названих подій передувала монгольській навалі хана Батия на південно-західні землі Русі?

А відновлення єдності Галицько-Волинської держави під владою Данила і Василька Романовичів;
Б перемога Данила Галицького у битві під Ярославом над польськими та угорськими військами;
В коронація Данила Галицького у місті Дорогочин;
Г поїздка Данила Галицького до хана Золотої Орди.

2. Яку державу утворили монголи у пониззі Волги після завершення свого завойовницького походу на Захід і завоювання руських князівств?

А Дике Поле.	Б Золота Орда.
В Кримське ханство.	Г Велика Орда.

3. У наслідок якої події постало об'єднане Галицько-Волинське князівство?

А похід волинського князя Романа Мстиславича на Галич;
Б похід галицького князя Ярослава Осмомисла на Володимир-Волинський;
В похід литовського князя Любарта Гедиміновича на Галич
Г похід польського короля Казимира III на Галич

4. Про який період розвитку Галицько-Волинської держави літописець писав: «Велика смута постала в землі руській»?

А 1144–1187 рр.	Б 1187–1199 рр.
В 1199–1205 рр.	Г 1205–1245 рр.

5. Про якого князя літописець писав, що *«він жив у мирі з навколишніми країнами: з Польщею, Німцями, Литвою...»* та був *«великим філософом»*?
- А Данило Галицький.   Б Роман Мстиславич.
В Володимир Василькович.   Г Василько Романович.
6. Основне завдання зовнішньої політики Данила Галицького у 40–60-ті роки XIII ст. полягало у:
- А зміцненні власного авторитету та отриманні королівської корони.
Б укладені союзу з Польщею для відсічі агресії Тевтонського ордену.
В створенні коаліції європейських держав для боротьби з Золотою Ордою.
Г розширенні території Галицько-Волинського князівства за рахунок сусідніх держав.
7. Після смерті Данила Галицького
- А всю владу одноосібно успадкував його брат Василько Романович.
Б було відновлено удільний устрій князівства.
В його володіння було розділено між сусідніми державами.
Г владу успадкував найстарший син Шварно Данилович.
8. За якого галицько-волинського князя Закарпаття входило до складу князівства?
- А Лева Даниловича.   Б Юрія I.
В Андрія та Лева II.   Г Юрія II.
9. Хто став правити на Волині після смерті останнього галицько-волинського князя у 1340 р.?
- А Любарт Гедимінович.   Б Казимир III.
В Юрій II Болеслав.   Г Василько Романович.
10. Про якого князя йде мова в уривку історичного джерела: *«Божою милістю був князем і дідичем королівства Русі», «...став розмножати число латинників і їх віру», «...принаджував з різних країв католицьких священиків і богословів, бажаючи зацепити їхню віру в русинів»*?
- А Данило Романович.   Б Лев Данилович.
В Юрій I Львович.   Г Юрій II Болеслав.
11. Установіть відповідність між термінами, поняттями та їх визначеннями.
1 орда;	А взяття у полон населення для продажу в рабство;
2 ясир;	Б військо монголів;
3 ярлик;	В данина на користь монгольських ханів;
4 баскак;	Г намісник хана у руських землях для збирання данини; Д грамота монгольського хана, яка давала право на князювання.
12. Установіть послідовність подій:
- А коронація Данила Галицького;
Б поїздка Данила Галицького до Золотої Орди;
В похід Бурундая проти Данила Галицького;
Г битва під Ярославом.

РОЗДІЛ 5

Українські землі в складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV—XV ст.)

У цьому розділі Ви дізнаєтесь про:

- Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського
- Про існування українських удільних князівств
- Входження українських земель до складу Угорщини, Молдавії, Московії, Кримського ханства, Османської імперії
- Господарський розвиток українських земель в XIV—XV ст., розвиток українських міст і магдебурзьке право
- Особливості розвитку української культури цього часу

§ 21-22. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1. Утворення Литовської держави та її політика щодо українських земель

У той час як більшість руських князівств потрапили під монгольське панування, на північно-західних кордонах колишньої Київської Русі постала Литовська держава.

Герб Литви

Назва «Литва», на думку деяких учених, походить від слов'янського слова «лити». Спочатку слово «литва» могло позначати злиття трьох річок, тим паче, що на території сучасної Литви в річку Німан упадають Вілія, Ганча, Меречанка та інші. Сучасні литовські вчені пов'язують назву своєї країни з межайтським (межайти — одне з литовських племен) словом «летува», що означає «свобода», «вільний край».

Її початок було покладено в першій чверті XIII ст. князем Рінгольдом, який об'єднав під своєю владою декілька литовських племен. Син Рінгольда Міндовг

продовжив політику батька з розширення своїх володінь. Саме з його правлінням і пов'язують заснування Великого князівства Литовського. Столицею своїх володінь Міндовг обрав місто Новогрудок (Новгородок).

Станом на середину XIII ст. Міндовг підкорив своїй владі землі Чорної Русі (Гродно, Слонів та ін.) і частину Білої, а також примусив визнати свою владу полоцьких, вітебських і мінських князів. У 1242 і 1249 рр. Міндовг завдав поразок монголам, що підняло і зміцнило його авторитет. Важливим кроком князя стало його хрещення у 1246 р. за православним обрядом. На цей крок князя спонукало те, що основу економічної та воєнної

Велике князівство Литовське

могутності держави складали колишні руські князівства (білоруські землі).

У 1248—1249 рр. Міндовґ об'єднав під своєю владою всі литовські землі. Активна політика Міндовґа спровокувала опір із боку Данила Галицького. Між двома видатними правителями спалахнула тривала війна. Міндовґ, відчуваючи, що програє війну, звернувся по допомогу до німецьких хрестоносців. Цю допомогу було обумовлено хрещенням Міндовґа за католицьким обрядом у 1253 р. Тоді ж Міндовґа було і короновано. Щоправда, як пише літопис, *«хрещення його було фальшиве... Він приносить жертви своїм богам, спалював тіла померлих і відкрито справляв свої язичницькі обряди»*.

У той же час Данила Галицького, який готувався до війни з монголами, теж було короновано. Два правителі від війни переходять до встановлення союзницьких відносин, скріплених династичним шлюбом їхніх дітей. Згодом, як вам уже відомо, син Данила Шварно став литовським князем. Дві держави стали для Європи немовби щитом від монголо-татарських набігів.

По смерті Шварна до влади в Литві повернулася литовська династія.

Особливо швидко зростає Литва за правління князя **Гедиміна** (1316—1341 рр.), який завершив розпочате Міндовґом приєднання білоруських земель, а також захопив частину північноукраїнських. Гедимін заснував нову столицю князівства Вільно. Подальше просування Литви на південь стримувалося Галицько-Волинською державою. Тільки після її загибелі Литва стала швидко приєднувати до своїх володінь українські землі. Першим вагомим здобутком Литви стала Волинь, де князем став син Гедиміна Любарт.

Подальше просування литовців на південь відбулося за правління великого князя **Ольгерда** (1345—1377 рр.), який також був сином Гедиміна. Він наприкінці 1361 — на початку 1362 р. оволодів Києвом та навколишніми землями, потім Чернігово-Сіверщиною та більшою частиною

Тракайський замок — резиденція литовських князів

Князь Гедимін

Вежа Гедиміна у Вільносі (сучасний вигляд)

Переяславщини. У походах Ольгерду активно допомагала місцева знать, яка радше воліла бачити над собою литовську зверхність, ніж монгольську.

Князь Ольгерд

Успішне просування литовців до узбережжя Чорного моря неминуче викликало опір монголо-татарських темників, що володіли Поділлям і причорноморськими степами. Вирішальна битва сталася в **1362 р.** (за іншими відомостями — у 1363 р.) неподалік річки Сині Води (тепер, як вважають більшість вчених, це річка Синюха, що впадає в Південний Буг, неподалік сучасного міста Ново-Архангельськ). Здобувши перемогу, Ольгерд остаточно витіснив ординців із Поділля.

Політичним наслідком битви на Синіх Водах було відсування територіальних меж Золотої Орди в пониззі Дністра й Південного Бугу до узбережної смуги, а на Дніпрі — до порогів, результатом цього стало суттєве послаблення політичного впливу татарських орд, розташованих на захід від Дніпра, і загострення суперечностей у Золотій Орді.

Наслідком успішного походу Ольгерда було долучення до складу Великого князівства Литовського більшості українських земель — Київщини з Переяславщиною, Поділля і Чернігово-Сіверщини.

Битва на Синіх Водах

Швидкий перехід українських земель під владу Литви пояснюється тим, що литовські князі фактично не змінювали існуючих відносин, не порушували традицій, які склалися на цих землях. Зберігалися православна віра, мова, судочинство. Литовці діяли за принципом: «*Ми старовини не рушимо і новизни не вводимо*». До того ж колишні руські князівства не мали реальної сили, яка б могла би протистояти литовському просуванню.

Приєднання до Великого князівства Литовського українських земель дало Ольгердові можливість претендувати й на іншу давньоруську спадщину. На цьому шляху його головним ворогом була Москва. Відкритий конфлікт між обома державами, що прагнули об'єднати під своєю владою спадщину Київської Русі, спалахнув у 1368 р.

? Коли постало Велике князівство Литовське? У якому році відбулася битва на Синіх Водах? Які українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського в XIV ст.?

2. Відродження удільних князівств на українських землях та їх ліквідація. Кревська унія

Після долучення українських земель до складу Великого князівства Литовського Ольгерд відновив удільний устрій. Але на чолі князівств стояли представники литовських династій Гедиміновичів і Ольгердовичів. Так, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське князівства, Переяславщину і чотири уділи на Поділлі Ольгерд роздав синам і племінникам. На чолі Київського князівства став Володимир Ольгердович, на Поділлі — Юрій Коріатович, на Новгород-Сіверщині — Дмитро Корибут тощо. Удільні князівства перебували у васальній залежності від великого князя й зобов'язувалися «служити вірно», виплачувати щорічну данину і в разі потреби виставляти своє військо.

Але вже скоро для удільних князів стає обтяжливою влада великого князя, і вони починають проявляти ознаки самостійного життя. Такі прагнення особливо проявилися по смерті Ольгерда під час боротьби за литовський великокняжий стіл.

У той же час постало питання про збереження територіальної цілісності Великого князівства Литовського. Ядро своїх володінь Ольгерд заповів своєму старшому синові від другої дружини — Ягайлу. Він також отримав верховенство над усіма Гедиміновичами й Ольгердовичами. Проте старші брати — сини першої дружини Ольгерда — не змирилися з цим. Проти Ягайла виступили половецький, чернігово-сіверський, волинський, подільський князі. Скориставшись цим, брат Ольгерда Кейстут захопив Вільно та усунув Ягайла від влади. Проте останній втік до Тевтонського ордену і за його допомоги відновив владу, полонивши Кейстута та його сина Вітовта. По кількох днях Кейстута було задушено, але Вітовт зміг урятуватися і продовжити боротьбу. Розуміючи непевність свого становища, Ягайло вирішив опертися на підтримку Польщі, яка, своєю чергою,

*Набіг хрестоносців на Литву
(художник Анджей Кляйн)*

*Спалення литовцями замку
Хриستمель в 1315 р. (художник
Анджей Кляйн)*

потребувала допомоги Литви в боротьбі з Тевтонським орденом. Зрештою, в **1385 р.** між двома країнами було укладено **Кревську унію**, згідно з якою Литва мала прийняти католицизм і навік приєднати до Польщі свої литовські та руські землі. Отже, об'єднуючись із Польщею, Велике князівство Литовське втрачало свою незалежність і обирало західний шлях цивілізаційного розвитку.

У 1386 р. великий князь Ягайло охрестився за католицьким обрядом під ім'ям Владислав, одружився з польською королевою Ядвігою й став королем Польщі, а одночасно й великим князем литовським.

Ставши королем, Ягайло активно взявся за реалізацію умов унії. Почалося хрещення литовців за католицьким обрядом, а литовці-католики отримали такі ж привілеї, як і польська верхівка. Також було приведено до присяги нового короля удільних князів. Їхня васальна залежність від Ягайла виражалась у виплаті

щорічної данини та в необхідності надавати військову допомогу господарю. У всьому іншому вони користувалися повною свободою. Так, київський князь Володимир Ольгердович навіть карбував власну монету.

Унія — об'єднання, союз. У нашому випадку об'єднання на певних умовах двох держав під зверхністю одного монарха.

Проте Кревською унією були невдоволені деякі литовські князі, на чолі яких став **Вітовт**. Вони виступили за збереження самостійності Литви. Їхня збройна боротьба змусила Ягайла в 1392 р. визнати Вітовта намісником Литви, і він фактично став литовським князем.

Але київський князь Володимир, новгород-сіверський Дмитро Корибут і подільський Федір Кориатович відмовилися визнати владу Вітовта. Спалахнула збройна боротьба, під час якої Вітовт розпочав ліквідацію удільних князівств.

До кінця 90-х років XIV ст. всі найбільші удільні князівства зникли. Князі були замінені на намісників Вітовта. Завдяки таким діям Вітовт сприяв централізації та зміцненню незалежності Великого князівства Литовського. Кревську унію було скасовано.

Владу Вітовта підтримувала українська знать, що була проти покатоличення і вбачала в ньому правителя, здатного протистояти зазіханням Москви і нападам татар.

Проте планам Вітовта з перетворення Великого князівства Литовського на самостійну могутню державу не судилося здійснитися. Улітку **1399 р.** в **битві на річці Ворскла** він зазнав цілковитої поразки від татар і був змушений шукати порозуміння з Ягайлом. Ця подія мала ще один трагічний наслідок для українських земель: під час неї полягло понад 500 нащадків Рюриковичів, що значно послабило українську національну еліту.

18 січня **1401 р.** у **Вільно** було укладено унію, згідно з якою Велике князівство Литовське визнавало васальну залежність від Польщі. Усі українські й литовські землі по смерті Вітовта мали перейти під владу польського короля. Ця унія ознаменувала появу нового противника зближення Литви та Польщі — молодшого брата Ягайла Свидригайла Ольгердовича, який фактично втрачав права наслідувати великокняжий престол.

Уклавши Віленську унію, Вітовт із новим завзяттям узявся за зміцнення свого князівства. Він досяг успіху у війні з Московією, приєднавши до себе частину її володінь. У Новгороді Вітовт привів до влади своїх прихильників, а Рязанське і Тверське князівства визнали свою васальну залежність від нього. Упорядкувавши таким чином свої східні кордони, Вітовт разом із Польщею взяв активну участь у боротьбі з Тевтонським орденом, яка завершилася **Грюнвальдською битвою (1410 р.)**.

У війську Ягайла та Вітовта було чимало вихідців з українських земель. Так,

Великий литовський князь Вітовт

Печатка князя Вітовта

Грюнвальдська битва

Акт Горodelьської унії

Горodelьська унія

із 16 польських полків шість було укомплектовано в Галичині та на Поділлі. До складу литовського війська, що налічувало 15 полків, входило сім сформованих на українських землях.

Після перемоги над Тевтонським орденом, що став васалом Польщі, знову з'явилися сподівання на незалежність Великого князівства Литовського.

Нову розтановку сил було закріплено **Горodelьською унією 1413 р.** Цей документ ви-

знавав незалежність Литви і після смерті Вітовта, але під зверхністю польського короля. Також унія підтверджувала привілейоване становище католиків: тільки вони могли обіймати вищі посади в державі. Ці пункти спровокували обурення православної знаті та спричинили внутрішній конфлікт у Литві, що вибухнув уже після смерті Вітовта.

Нові перемоги дали можливість Вітовту надалі розширювати межі своєї держави. Домовившись із володарем Золотої

Полки з українських земель у бою під Грюнвальдом

Орди Тохтамишем, він розпочав освоєння чорноморського узбережжя між Дніпром і Дністром. Починають зводитися фортеці в Хаджибеї (зараз Одеса), Каравулі, Білгороді (Акерман, зараз Білгород-Дністровський), Чорногороді, Дашеві (зараз Очаків). Він також сприяє утворенню незалежного Кримського ханства.

З'їзд монархів у Луцьку (1429 р.)

Щоб усунути будь-який вплив Москви у своїх володіннях, Вітовт домагався незалежності православної церкви в межах своєї держави. У 1414 р. було створено окрему київську митрополію на чолі з Григорієм Цимблаком. Також у церковній політиці Вітовт домагався укладення унії між католиками і православними на основі збереження останніми всіх обрядів і традицій. Проте довести цю справу до кінця Вітовт не зміг.

Могутність Вітовта спонукала європейських володарів до укладення союзу з ним. У 1429 р. імператор Священної Римської імперії запропонував коронувати Вітовта, що було підтримано й іншими європейськими правителями. Коронацію було призначено на 8 вересня 1430 р.

У коронаційному акті Вітовта Велике князівство Литовське проголошувалося королівством на вічні часи з тим, що литовські королі «будуть самостійні, не підвладними або васалами ні нашими (імператора), ні Священної імперії, ні чийось іншими, служачи щитом християнства на цьому пограниччі — допомагаючи проти язичницьких нападів».

1. Про що свідчить цей документ? 2. Який статус мало отримати Велике князівство Литовське після коронації Вітовта? 3. Яка роль відводилася Великому князівству Литовському в європейській політиці?

Проте у визначений час корона не прибула до Вільна, оскільки її було захоплено і знищено поляками, які не бажали розриву унії. Коронацію було відкладено, а 27 жовтня 1430 р. Вітовт несподівано помер. Деякі історики припускають думки, що його було отруєно.

Коли була укладена Кревська унія? Які її умови? Що зумовило ліквідацію удільних князівств на українських землях великим князем Вітовтом?

3. Велике князівство Руське. Вількомирська битва та її наслідки

По смерті Вітовта білоруська, українська та частина литовської знаті без згоди польського короля обрали князем Великого князівства Литовського

Князь Свидригайло

Свидригайла Ольгердовича (1430—1432 рр.). Ці дії поставили під загрозу подальше існування польсько-литовської унії. Польща відразу розпочала війну. Її військо вдерлося на Волинь і Поділля, однак запеклий опір населення, а також союз, укладений Свидригайлом із Тевтонським орденом і чеськими гуситами, завадили полякам оволодіти цими землями. Проте утриматися при владі Свидригайло не зміг. Литовська католицька знать, що боялася втратити свої привілеї, вчинила заколот і посадила на великокняжий престол брата Вітовта **Сигізмунда**

Кейстуовича (1432—1440 р.). Свидригайло ледь урятувався втечею. Сигізмунд відразу відновив Віленську унію 1401 р., але поширити владу на все Велике князівство Литовське не зміг. Берестейщина, Підляшшя, Полоцька, Вітебська, Смоленська землі, Сіверщина, Київщина, Волинь та Східне Поділля визнали своїм володарем Свидригайла та об'єдналися у **Велике князівство Руське**.

Спираючись на підтримку цих земель, Свидригайло розпочав успішний наступ проти Сигізмунда. Занепокоєні таким розвитком подій, Сигізмунд і Ягайло внесли деякі корективи до угоди про унію. У 1432 і 1434 рр. було видано акти, які зрівнювали в правах католицьку і православну знать. Але православним надалі заборонялося обіймати найвищі посади в державі. Ці поступки дещо змен-

шили кількість прихильників Свидригайла, який і без того своєю непослідовністю, схильністю до інтриг, безпринципністю, надмірною підозрілістю й жорстокістю відштовхував від себе значну кількість противників Сигізмунда.

Так, Свидригайло заарештував князя Федька Несвітського, який удало вів боротьбу з поляками на Поділлі, підозрюючи його в зазіханні на князівську владу.

Найбільше підірвало авторитет Свидригайла серед православної знаті спалення ним православного митрополита Герасима, якого звинуватили у зв'язках із Москвою.

Вирішальною в боротьбі за великокняжий престол стала битва, що сталася 1 вересня **1435 р.** на річці Швянті неподалік від міста **Вількомир** (зараз місто

Литовські воїни

Укмерге в Литві). У цій битві Свидригайло та його прихильники зазнали цілковитої поразки, тож ідею створення незалежного Великого князівства Руського так і не було втілено в життя. До кінця 1438 р. Сигізмунд оволодів усією територією Великого князівства Литовського.

Сигізмунд виявився мудрим політиком. Він не став переслідувати своїх противників, зберіг життя Свидригайлові. Сигізмунда, який здобув перемогу завдяки Польщі, незабаром стала обтяжувати її зверхність, і він розпочинає політику, спрямовану на зміцнення незалежності Великого князівства Литовського. У своїй політиці Сигізмунд спирався на дрібних землевласників, рицарів, а не на удільних князів, владу яких він обмежував. Це викликало змову серед українських і білоруських князів, які вбили Сигізмунда. Провідну роль у цій змові відігравали волинські князі Іван та Олександр Чарторийські, проте їхня спроба повернути на великокняжий престол Свидригайла не мала успіху, оскільки той уже не мав ніякого авторитету серед населення. Новим великим князем литовська знать обрала молодшого сина Ягайла — **Казимира** (1440—1492 р.), проте реальна влада зосередилася в руках литовської знаті на чолі з Яном Гаштольдом. У відповідь на українських землях спалахнуло повстання, яке вдалося приборкати завдяки поступкам православній знаті.

Проголошення великим князем Казимира, а не правлячого польського короля Владислава III, означало фактичний розрив польсько-литовської унії. Хоча в 1447 р. Казимир став польським королем після загибелі Владислава III у битві з турками під Варною, Велике князівство Литовське зберегло свою незалежність. Крім того, прийнятий тоді ж **Віленський привілей** надав додаткові права католицькій і православній знаті. Зокрема, як і англійська Хартія вольностей 1215 р., він гарантував недоторканність особи від арешту і ув'язнення без вироку суду.

? Які події зумовили появу Великого князівства Руського? Які наслідки Вількомирської битви для українських земель?

4. Київське і Волинське удільні князівства.

Незважаючи на поразку, українські удільні князі залишалися вагомою та впливовою силою. Щоб запобігти її новим виступам, після проголошення Казимира великим князем було відновлено Київське і Волинське удільні князівства.

Битва під Вількомиром 1435 р.

Волинське князівство було віддано Свидригайлові, який правив князівством до кінця життя (помер 1452 р.), після чого князівство було ліквідоване.

У **Київському удільному князівстві** було відновлено династію Ольгердовичів. Князем став син Володимира **Ольгердовича Олександр (Олелько) Володимирович** (1441—1454 рр.).

Князювання Олелька та його сина **Семена** (1455—1470 рр.) становлять цілісний період, який характеризується спробою відновлення могутності Київської держави.

Монета Володимира
Ольгердовича

Крім зміцнення влади, Олельковичі прагнули розширити свої володіння. Так, під їхньою владою опинилися Київщина, Переяславщина, Брацлавщина (Східне Поділля), частина Чернігівщини. Олельковичі сприяли освоєнню степових просторів (Дике Поле) на південь від своїх володінь, ведучи запеклу боротьбу з татарами.

Київські князі переймалися проблемами не лише власних володінь, а й претендували на великокняжий престол.

У **1458 р.** Семен Олелькович **домігся створення окремої Київської православної митрополії**. Ця подія остаточно розділила українську й московську православні церкви.

Польський середньовічний хроніст Ян Длугош про причини ліквідації Київського князівства

«Литовські пани дуже хотіли, щоб це князівство (Київське) знову було повернене на звичайну провінцію великого князівства, як і інші руські князівства, і вимагали то від короля, щоб він тут призначив намісником Мартіна Гаштольда».

Ліквідація литовською владою Київського князівства (уривок із «Додатка до Іпатського літопису»)

«Року 1471. Упокоївся Семен Олелькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Семеонового сина Мартіна, а посадив воєводу з Литви Мартіна Гаштольдта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; однак будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи».

- ?** 1. Які причини ліквідації Київського удільного князівства називає Ян Длугош?
2. Як пояснює літопис неприйняття киянами литовського воєводи? 3. Чи була ліквідація удільних князівств закономірним явищем?

Зростання могутності Київського князівства та його майже самостійне існування занепокоїло великого князя литовського. Після смерті Семена Олельковича **наприкінці 1470 р.** великий князь ліквідував князівство. Брат Семена Михайло Олелькович не був допущений до Києва, а його намісником був призначено Мартіна Гаштольда.

Гаштольд довелось силою утверджувати свою владу в Києві, який не бажав бачити його своїм намісником.

Отже, станом на початок 70-х років XV ст. на українських землях було остаточно ліквідовано удільний устрій і поширено воєводське управління.

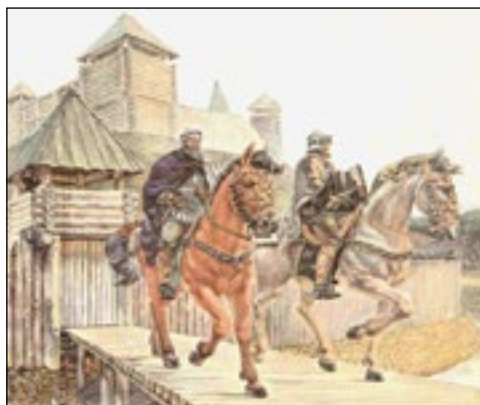
? Коли і як було ліквідовано удільні князівства на українських землях?

5. Виступи руської православної знаті наприкінці XV — на початку XVI ст.

Ліквідація Волинського і Київського удільних князівств свідчила про те, що литовська знать зміцніла настільки, що могла вже не рахуватися з інтересами руської православної, яку не влаштовував такий стан речей. Її провідники намагалися відновити колишній вплив руської православної знаті та становище. Одним із виявів цього була змова **1481 р.**, коли молодші нащадки Олельковичів, що були позбавлені своїх уділів, намагалися відокремити свої колишні володіння від Великого князівства Литовського і приєднати їх до Московського князівства. Також вони висували свої претензії на великокняжий престол на правах старшинства серед Ольгердовичів. Проте змову було викрито, а заклотників страчено.

Інтрига князів виразно засвідчила, що руську православну знать було усунуто від влади, а гору у Великому князівстві Литовському взяли литовські католицькі магнати.

По смерті великого князя литовського і короля польського Казимира IV Ягеллончика спадкоємцем став його син **Олександр** (1492—1506 рр.). Новий великий князь продовжив політику, спрямовану на зміцнення при владі католиків. Литовська католицька шляхта виступала за незалежність Литви і проти унії з Польщею, вбачаючи в польській знаті своїх конкурентів. Напруженими відносинами між Литвою та Польщею відразу скористалася Москва, яка, уклавши союз із Кримським ханством, почала наступ на Литву. Москва остаточно підкорила Твер і Новгород, що тяжіли до Литви, захопила майже всю Чернігово-Сіверщину.

Литовські вершники

Верхівські князі, нащадки Рюриковичів, перейшли на службу до московського князя. У цей же час українські землі почали потерпати від набігів кримських татар. Унаслідок цього за нетривалий час було зруйновано всі споруджені за Вітовта фортеці на узбережжі Чорного моря, знищено всі здобутки з освоєння Дикого Поля, через що великі райони українських земель на південь від Києва обезлюдніли.

Так, до занепаду руської православної знаті додалося розорення українських земель.

Останнім виступом православних вельмож стало повстання 1508 р. під проводом князя Михайла Глинського, що належав до тієї частини руської знаті, яка почала активно сприймати західноєвропейські ідеї.

Український історик М. Грушевський, характеризуючи повстання Глинського, писав: *«Недобитки руських княжих родів і панів змирилися зі своєю другорядною роллю у Великім князівстві й не мали ані відваги, ані енергії боротися з литовською аристократією»*. Також виступ Глинського він назвав *«останньою конвульсією руської аристократії у Великому князівстві Литовському»*.

? Чим було спричинено виступи руської православної знаті наприкінці XV— на початку XVI ст.

6. Польське панування на українських землях наприкінці XIV— XV ст.

Із приєднанням Галичини польська експансія на українські землі не припинилася. Наступним об'єктом зазіхань стало Поділля.

Після відвоювання литовцями Подільської землі в татар утворилося Подільське князівство, володарями якого стали князі Коріатовичі. За правління Федора Коріатовича князівство домоглося майже цілковитої самостійності. Як уже згадувалося вище, у 1392 р. він відмовився визнати владу великого князя литовського Вітовта, однак, не змігши втримати свої володіння в боротьбі з Вітовтом, був змушений тікати до Угорщини. Подільське князівство було ліквідоване, проте Вітовту відразу довелося боронити Поділля від поляків.

Поляки, які не бажали посилення влади Вітовта, вторглися на Поділля, але оволодіти ним не змогли. Лише після запеклої боротьби Вітовт змушений був поступитися західною частиною краю (на захід від річки Мурафи) з містами Кам'янець, Смотрич, Бокота, Скала та Червоноград. Але вже 1395 р. Західне Поділля було повернуто литовцям. На цьому боротьба за ці землі не скінчилася. Скориставшись уособицею в Литві, у 1430 р. польське військо знову вторглося на Поділля. Цього разу поляки наразилися на сильний опір місцевого населення, очолюваного князями Федьком Несвізьким, Олександром Носом та Івашком Рогатиським. Поляки зазнали поразки, але саме тоді між великим литовським князем Свидригайлом і Федьком спалахнув конфлікт, у результаті якого остан-

ній перейшов на бік Польщі й почав допомагати полякам захопити Західне Поділля.

Щоби закріпитися на приєднаних українських землях, **1434 р.** в Галичині було створено **Руське**, а в Західному Поділлі — **Подільське воєводство**.

На загарбаних українських землях політика Польщі докорінно відрізнялася від литовської. Поляки навіть не намагалися знайти спільну мову з місцевою елітою, а відразу запроваджували польську систему управління, передаючи її тільки в руки поляків. Крім того, польські землевласники отримували маєтки, а в міста запрошувалися німецькі, єврейські та вірменські переселенці, які отримували всілякі пільги і привілеї. Така політика призвела до втрати містами українського характеру, українців було витіснені з ремесла й торгівлі. Містам надавалося маґдебурзьке право — право на самоврядування, але ним могли користуватися лише католики.

У Львові українські православні міщани перетворилися на найбільш безправну групу населення міста. Їм заборонялося продавати тканини, горілку та інші товари, жити поза межами визначеного кварталу — **Руської вулиці**. Усі ділові документи в місті мали вестися лише латиною або польською мовою.

Також на українських землях запроваджувалася польська система судочинства, яка мала становий характер. Кожен стан мав власний судовий орган. Шляхта підлягала земському суду, міщани — маґістратові, а решта — старостинському.

Утвердження польського панування супроводжувалося наступом католицької церкви на православну. Для боротьби з православними католики вживали багатьох заходів. Створювалася власна церковна організація: у Володимирі, Галичі, Перемишлі, Кам'янці, Холмі було засновано єпископства, а 1412 р. у Львові — архієпископство. Було заборонено будувати нові православні храми, тоді як старі зачинялися. На православних священиків був накладений податок, тоді як католицькі його не сплачували. Православним також заборонялося справляти обряди, свята, обіймати державні посади. На них накладався комплекс меншовартості й неповноцінності.

Тож, установа польського панування супроводжувалось ополяченням і окатоличенням українського населення.

*Федір Коріатович
(скульптура в
Мукачівському замку)*

ВИСНОВКИ

У XIV ст. більшість українських земель опинились у складі Великого князівства Литовського. Попервах політика литовських князів не була обтяжливою для місцевого люду, оскільки ті не руйнували їхніх традицій і не запроваджували чогось нового. Відродився удільний устрій українських земель. Литовська еліта перейняла православну віру, культуру й закони Русі. Також литовські князі сприяли звільненню українських земель від монголо-татар. Битва на Синіх Водах (1362 р.) фактично поклала край монгольському пануванню. Це дає вченим підставу говорити про Литовсько-Руську державу.

Значне розширення кордонів Великого князівства Литовського викликало конфлікти із сусідами, які також прагнули володіти землями колишньої Русі. Крім того, католицька церква наполегливо намагалася поширити свій вплив на Схід. Наприкінці XIV ст. відбулося зближення Литви та Польщі, що призвело до укладення між ними 1385 р. Кревської унії. Завдяки об'єднанню зусиль удалося завдати поразки Тевтонському ордену (Грюнвальдська битва 1410 р.), який загрожував обом державам.

Зближення з Польщею спричинило внутрішній конфлікт у Великому князівстві Литовському, який перетворився на відкрите збройне протистояння між прихильниками православ'я і старих удільних традицій, з одного боку, та прихильниками зближення з Польщею, католицизму та зміцнення централізації Литви — з іншого. Вількомирська битва 1435 р. визначила подальший шлях розвитку Великого князівства Литовського в бік зближення з Польщею. У 1452 і 1470 рр. було ліквідовано Волинське і Київське удільні князівства, руська православна знать остаточно втратила свій вплив. Усі її спроби відновити старі порядки вже не мали успіху.

Поступово на українських землях установлювалося польсько-литовське панування, що супроводжувалося витісненням православної церкви католицькою, запровадженням нових порядків.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. У результаті якої битви українські землі було звільнено від монгольського панування?
2. Що зумовило відносно мирний перехід руських князівств під владу Литви?
3. Які наслідки мало для Литви приєднання значної частини земель колишньої Київської Русі? Чому історики часто називають Велике князівство Литовське Литовсько-Руською державою?
4. Чому укладення Крєвської унії призвело до розколу у Великому князівстві Литовському?
5. Яке історичне значення Грюнвальдської битви?
6. Які землі об'єднались у Велике князівство Руське?
7. Чому всі виступи православної знаті у Великому князівстві Литовському завершилися поразкою?
8. Доведіть або спростуйте твердження про те, що суть політики польської влади в Галичині в XIV—XV ст. полягала в руйнуванні її попереднього державного минулого та утвердженні її як невід'ємної частини Польщі.

§ 23. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ УГОРЩИНИ, МОЛДАВІЇ, МОСКОВІЇ, КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Закарпаття у складі Угорщини

Племена угрів, що переселилися наприкінці IX — на початку X ст. до Паннонії (сучасна Угорщина) — Придунайської низовини, зіткнулися тут із місцевим слов'янським населенням, що мешкало переважно в передгір'ях Карпат.

Як оповідає угорський хроніст початку XII ст. Анонім у своєму творі «Про діяння мадярів», коли угорські племена на чолі з вождем (ханом) Алмошем (Арпадом) пройшли через Верецький перевал і рушили далі на захід, то під містом Гунгом (Ужгород) зустріли опір слов'янського князя Лаборця, що залежав від болгарського царя. Після чотириденної облоги міста князь був змушений відступити до фортеці Земплін, однак під час відступу його військо наздогнали угорці. Після кривавої битви поранений князь потрапив у полон та був повішений на березі річки, що згодом почала називатися Лаборець. Образ князя міцно вкоренився в народній творчості населення Закарпаття. Він став національним символом, підтвердженням слов'янського характеру населення краю.

Переселення угрів на нову батьківщину

Боротьба угорців за підкорення слов'янського населення Закарпаття розтягнулася на довгі століття. За часів розквіту Київської Русі та Галицько-Волинського князівства край неодноразово входив до їхнього складу. З ослабленням Галицько-Волинського князівства Закарпаття остаточно ввійшло до складу Угорщини, де було поділене на окремі територіально-адміністративні одиниці — **комітати**. Їх очолювали призначені королем з-поміж угорських панів намісники — ішпани (жупани), що здійсню-

вали адміністративну, військову і судову влади. Землі, особливо в низинних районах Закарпаття, щедро роздавалися угорським землевласникам, а в міста переселялися угорці, німці, євреї. Слов'янське населення витіснялося в гори або піддавалося мадяризації.

Помітний слід в історії краю залишив подільський князь Федір Коріатович, який був змушений тікати від гніву великого литовського князя Вітовта. Федір отримав від угорського короля місто Мукачеве та став намісником Березького комітату. Прихід Коріатовича із 40 тисячами подільських селян, як твердять писемні джерела, зміцнив становище слов'янських народів у населенні краю. Федір Коріатович виступав проти запровадження кріпацтва і мадяризації. Із його ім'ям пов'язаний бурхливий розвиток краю: значно зросли міста Мукачеве та Берегове, виникло багато нових поселень. Було добудовано мукачівський замок, саме місто обнесено захисним валом, а поряд, на Чернечій горі, засновано православний монастир Святого Миколая, що діє й дотепер. Згодом у Мукачеві постало православне єпископство. Саме завдяки православній вірі більшість закарпатських українців зберегли рідну мову, культуру, усвідомили свою національну належність.

Найдавніша частина Мукачівського замку «Паланок»

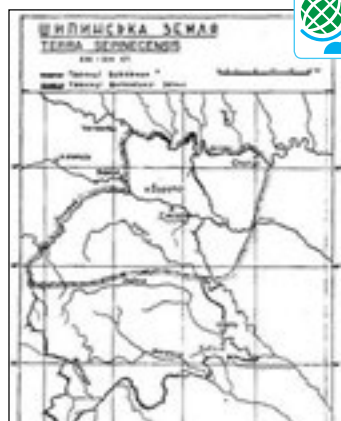
? Хто такий князь Лаборець? Яка роль князя Федора Коріатовича у розвитку Закарпаття?

2. Доля Буковини

Буковина як історико-географічний регіон сформувалася в XIV ст. Зараз північна частина Буковини входить до складу нашої держави (Чернівецька область), а південна — до складу Румунії. Назву краю дали букові ліси, що густо вкривали його в минулому. За часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства Буковина була невід'ємною їхньою частиною.

Після монголо-татарської навали Буковина потрапила під безпосереднє управління Золотої Орди. Північна частина краю стала називатися **Шипинською землею**, що управлялася ординцями. Від середини XIV ст. Буковина потрапляє під владу Угорщини, а південна частина краю активно заселяється волохами (румунами).

У середині XIV ст. спалахнула боротьба волоського та молдавського населення за створення власної держави, яка завершилася проголошенням у **1359 р.** незалежного **Молдавського князівства**. Шипинська земля ввійшла до складу князівства як

Шипинська земля

Свідчення очевидця про Хотинський ярмарок

«...Вивозиться багато биків, м'ясом яких значною мірою харчується не лише населення Угорщини і Русі, а й поляки, німці, навіть Італія, головним чином місто Венеція».

- ? 1. Яка галузь господарства Буковини була найбільш розвинутою? 2. Із якими державами підтримувалися торговельні відносини?

автономне утворення, що зберігало свій статус до середини XV ст. Після ліквідації автономії перестала вживатися й назва Шипинська земля, яку було перейменовано в Буковину. Уперше назва «Буковина» зустрічається в грамоті молдавського господаря (князя) Романа I від 30 березня 1392 р.

Українська мова та культура справляли значний вплив на духовне життя молдавського суспільства. До середини XVII ст. офіційною діловою мовою тут була давньоукраїнська, якою писали літописи та літературні твори. Великих землевласників, як і на українських землях, називали боярами.

У XIV—XV ст. Шипинська земля починає швидко розвиватися в господарському плані, зростає кількість населення. Міста Хотин і Чернівці стали важливими осередками ремесла й торгівлі. У Хотині відбувалися найбільші в Молдавському князівстві ярмарки.

Від другої половини XV ст. Молдавії довелося вести жорстоку боротьбу за незалежність від Османської імперії, володіння якої наблизилися до кордонів князівства. Спершу Молдавія (а в її складі й Буковина) була змушена визнати васальну залежність від Османської імперії, а згодом у 1514 р. безпосередньо ввійшла до її складу, де перебувала до 1775 р.

- ? Яка сучасна назва Шипинської землі? Під яким роком уперше згадується назва Буковина?

Іван III

3. Українські землі у складі Московської держави

Остаточна ліквідація на українських землях удільних князівств у складі Великого князівства Литовського та наступ католицької церкви відбувалися одночасно з піднесенням Московської держави, яка звільнилася від монголо-татарського панування та була єдиною незалежною православною державою після падіння під ударами турків Константинополя (1453 р.). Ці обставини дали можливість великим московським князям вступити в боротьбу з Великим князівством Литовським за спадщину Русі. Вони заявляли, що саме

Москва є спадкоємницею Київської Русі. Великий князь московський Іван III почав титулуватися «Государем і великим князем усієї Русі», а в 1489 р. вперше заважив великому князеві литовському й королю польському: *«Наші города, і волості, і землі, і води король за собою держить»*.

Такі претензії московського правителя вкрай загострили відносини між Московією й Литвою та спричинили майже безперервну низку війн початку XVI ст. (1500–1503, 1507–1509, 1512–1522 рр., 1534–1537 рр.), які були продовженням протистояння попереднього століття.

У результаті, спираючись на підтримку удільних чернігово-сіверських князів, що були переважно нащадками Рюриковичів, Московія збільшила свої володіння за рахунок Чернігово-Стародубського і Новгород-Сіверського князівств. Усіх, хто був невдоволений цим приєднанням, московські воєводи вбили або захопили в полон. Новоприєднані землі було поділено на повіти на чолі з воєводами. Удільні князі, що перейшли до Московії, отримали службу й володіння від великого московського князя. **У 1523 р. Новгород-Сіверське князівство було ліквідоване.**

Під час литовсько-московської війни 1512–1522 рр. основні бої точилися за контроль над Смоленськом. Під час війни у 1514 р. відбулась одна з найбільших битв під Оршею, де литовська армія, очолювана гетьманом Костянтином Острозьким, щент розгромила московські війська. Проте ця перемога не пере-

Московські війни. Гравюра

Битва під Оршею (1514 р.)

ломила хід війни на користь Литви, яка зрештою поступилася Смоленщиною на користь Москви.

? Які українські землі увійшли до складу Московської держави на початок XVI ст.?

Тамга — родовий знак
Гіреїв

4. Кримське ханство

Монгольська навала та захоплення степових просторів Причорномор'я та Криму монголами суттєво змінили склад населення цих земель. Північною етнічною групою стали монголи, що змішалися з половцями та іншими місцевими етнічними групами, до яких стали переважно застосовувати назву татари.

Північне Причорномор'я та Крим у складі Золотої Орди утворювали окремих улус (область). Від кінця XIII ст. монгольські хани дедалі частіше обирали Крим для постійного проживання. Одним із таких місць було місто Солхат (Крим, тепер Старий Крим). У перекладі з кримськотатарської «кирим» означає рів, укріплення. Згодом ця назва поширилася на весь півострів.

Утвердження монголів на цих землях згодом посприяло й поширенню там ісламу, яке започаткував брат Батия золотоординський хан **Берке** (1209–1266), що особисто прийняв цю релігію і всіляко поширював її серед підданих. Поширення ісламу мало двоякі наслідки. З одного боку південноукраїнські землі на тривалий час долучилися до території поширення ісламської цивілізації, а Україна, розділена навпіл, стала прикордонням між християнською та мусульманською цивілізаціями. З іншого — це сприяло утворенню з народів, що населяли Крим і Причорномор'я, кримськотатарського народу, формування якого завершилося в XVI ст.

У другій чверті XV ст. Золота Орда розпалася, і на її територіях виникло кілька самостійних держав: Велика Орда,

Татарські вершники

Астраханське, Казанське, Сибірське ханства, Ногай і Кримське ханство.

Виникнення Кримського ханства пов'язане з ім'ям хана **Хаджі-Гірея** (1428–1466 рр.).

Походження Хаджі-Гірея остаточно не з'ясовано. На думку одних істориків, справжнє ім'я Хаджі-Гірея — Даулет-Бірди. Він був сином кримського хана Таш-Тімура (кінець XIV ст.). Інші стверджують, що він був представником двох могутніх кримських родів Ширинів і Баринів. У юнацькі роки жив при дворі литовського князя Вітовта, який і допоміг йому утвердитися на престолі.

Хаджі-Гірей зміг, спираючись на Литву, відстояти незалежність свого ханства від зазіхань хана Великої Орди. Це сталося, за різними джерелами, у 1449 або 1455 р. По смерті Хаджі-Гірея після міжусобиці влада перейшла до його сина Менглі-Гірея (1468—1514 рр.).

Кримські хани зберігали формальну зверхність над українськими землями у складі Великого князівства Литовського та видавали великому князю ярлик на княжіння на цих землях. Останній було видано у 1472 р.

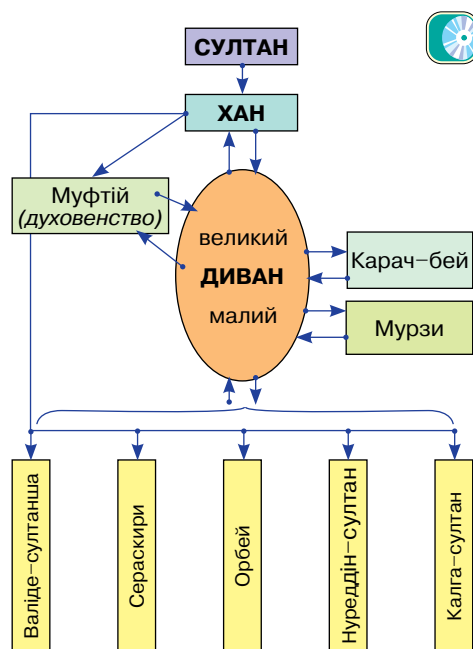
Проте його влада була хиткою. На ханський престол претендували представники інших знатних родів. Менглі-Гірея було позбавлено влади та ув'язнено. Бунтівний бей Емінех звернувся по допомогу до турецького султана. Останній, скориставшись цим, оволодів у 1475 р. всім Південним узбережжям Криму та фортецею Азов у гирлі річки Дон.

Менглі-Гірей, що опинився на волі, був змушений визнати зверхність султана, а **Кримське ханство 1478 р. стало васалом Османської імперії.**

У Кримському ханстві склалася своєрідна система управління, яку частково було запозичено з ісламських країн. На чолі держави стояв **хан** — «Великий хан Великої Орди та престолу Криму і Степів Кипчаку». Хан як спадкоємець Магомета

Кримське ханство на початку XVI ст.

Державно-політичний устрій Кримського ханства

ХАН

Карач-бей

Муфтій
(духовенство)

Мурзи

Залежні татари

Незалежні нетатари

Невільники

Соціальна драбина у
Кримському ханстві

Дюрбе (усипальня) ханів
Хаджі-Гірея і Менглі-Гірея
біля Бахчисараю

Бахчисарайський палац
(сучасний вигляд)

користувався правом верховного володіння землею. Частина землі була в безпосередній власності хана, яку він міг передати в спадок. Крім того, ханові належали всі соляні озера, а також необроблені землі. Основну частину прибутку хана складали надходження від торгівлі трофеями та людьми, що були захоплені в полон під час походів.

Другим і третім за значенням після хана були офіційно оголошений спадкоємець — **калга-султан** і **нуреддін-султан**. Вони обидва мали значні володіння, а їхня влада відрізнялася від ханської лише тим, що вони не мали права карбувати власну монету.

Особливе місце в управлінні ханством посідав **великий бей** — «очі та вуха хана». Він командував особистою гвардією, стежив за порядком у столиці — Бахчисараї, затверджував усі судові справи.

За зовнішню безпеку ханства й відносини з ордами, що кочували за межами Криму, відповідав **орбей**.

Усі найважливіші питання в житті ханства (війни та миру, витрат на утримання ханського двору тощо) вирішувалися на державній раді — **дивані**, до якої входили найвищі посадовці ханства.

Важливу роль в управлінні ханством відігравав релігійний лідер — муфтій, який завідував судами, церковними володіннями, освітою.

Основну масу населення ханства складали вільні люди.

Основу господарства ханства становило скотарство (коні, велика рогата худоба, вівці). У гірській частині Криму було розвинене й землеробство. Тут вирощувалися злакові, городні культури; процвітали виноградарство й садівництво. Стрімко розвивалось і ремесло: гончарство, килимарство, виготовлення мідного та олов'яного посуду, зброї тощо.

Становлення ханства збіглося з періодом становлення самобутньої кримськотатарської

Мандрівники про Бахчисарай

«Тільки-но хан обере місце для проживання свого, негайно приступають до облаштування базару, спостерігаючи притому, щоб вулиці були якомога ширше... При орді повсякчас невідлучно перебувають сукновали, ковалі, зброярі та всякого роду майстрові».

«У Бахчисарай головна вулиця пролягає від одного кінця міста до іншого і веде до житла ханів. Вулиця ця являє собою величезний базар. По обидва боки вулиці розташовані всякого роду лавки і навіть майстерні, і все це становить різноманітну суміш: тут торгують, працюють, виконують все, що потрібно у великому місті, і все це відбувається перед усіма, за відчинених дверей і віконниць. Під навісом кавових будинків завжди можна побачити багато татар, які зібралися сюди пити каву і поговорити про різні новини... З цією багатолюдною та гучною вулицею контрастували інші вулиці, на яких ніякого руху, лавок немає, і тільки часом промайне жіноча фігура».

? 1. Які спеціальності ремісників згадують мандрівники? 2. На якій особливості міста наголошують мандрівники?

культури. На розвиток великий вплив справила спадщина народів, що населяли півострів до приходу татар, та ісламська культура. Центрами формування культури стали резиденції ханів. Спочатку це був Солхан, згодом – Кирк-Ор, а на початку XVI ст. стає Бахчисарай.

До найдавніших архітектурних пам'яток ханства належать купольні усипальні правителів, впливових людей і духовних лідерів – дюрбе. Вони будувалися з тесаного каменю, скріпленого міцним вапняним розчином. Найдавніше з дюрбе, що дійшли до наших днів, розташоване у Чуфут-Кале. Найвідоміше дюрбе XV ст. Ескі-дюрбе міститься в межах сучасного Бахчисараю. Значне місце в архітектурі ханства посідають мечеті. Однією з перших була велика мечеть — шестистовпна базиліка під двосхилим дахом, закладена 1314 р. в Солхаті на честь хана Узбека.

Ескі-дюрбе

Колодязь у Чуфут-Кале

*Бахчисарайський палац.
Сучасний вигляд*

Її дерев'яне перекриття підтримується зсередини двома білокам'яними аркадами, що ділять мечеть на три нефи. Головний вхід — із півночі вирізано порталом, прикрашеним відмінним різьбленням по каменю. Цікаве й яскраве розписане різьблення всередині будівлі. Храм добре зберігся до наших днів.

Поєднуючи архітектурні форми Візантії та Сходу, використовуючи місцеві будівельні матеріали, зодчий створив у Криму архітектурну споруду, виняткову за витонченістю і простотою, гармонійністю і раціональністю.

Ранні мечеті будувалися без мінаретів, але всередині вже був мембер — трибуна зі сходами і майданчиком для імама.

Важливими архітектурними та інженерними спорудами були колодязі, які забезпечу-

вали постачання мешканців півострова водою в умовах посушливого клімату. Один з таких колодязів зберігся в Чуфут-Кале.

У XVI ст. починається розбудова Бахчисарайського палацу, який став перлиною культури кримських татар.

Для культури Кримського ханства є характерним широке використання різьблення по каменю і дереву, які становили головну прикрасу споруди.

? Коли утворилося Кримське ханство? Як вплинула на його розвиток васальна залежність від Османської імперії? Під впливом яких культур розвивалася культура Кримського ханства?

5. Татарсько-турецькі набіги на українські землі. Дике Поле.

Після розпаду Золотої Орди, яку литовські князі вважали одним із головних ворогів, вони втратили інтерес до союзу з Кримом. Цим відразу скористалася

Татарин

Москва. Іван III після наполегливих домагань зміг схилити Менглі-Гірея до союзу, який був спрямований як проти Великої Орди, так і проти Великого князівства Литовського. Завдяки цьому союзу Менглі-Гірей завдав остаточної поразки Великій Орді, захопивши і знищивши в 1502 р. місто Сарай, а також майже безкарно почав нападати на українські землі. Цей московсько-татарський союз

трагічно відобразився на долі українського народу. Для українських земель Кримське ханство виявилось дуже небезпечним сусідом. Протягом наступних десятиліть воно перетворилося на головне джерело постачання рабів на невільничі ринки Чорноморського узбережжя.

Перший великий напад кримських татар на українські землі стався 1474 р. Під час цього нападу були значно пограбовані Поділля й Галичина. По декількох роках нового нападу зазнало Східне Поділля.

Особливо спустошливим був похід татар 1482 р. на Київ. Київський воєвода Іван Ходкевич надто пізно дізнався про наближення татар і не встиг організувати оборону міста. Київ було пограбовано і спалено. Крім того, Менглі-Гірей узяв багато полонених, серед яких були воєвода та ігумен Києво-Печерської лаври. Також під час цього походу було пограбовано Київську землю, знищено 11 прикордонних міст. На знак дотримання своїх союзницьких зобов'язань кримський хан надіслав Івану III золоту чашу й таріль із пограбованого Софійського собору.

У цей же період на кордоні українських земель з'явилися турки, які в 1476 р. спустошили Буковину, а в 1498 р. — Галичину, де взяли в полон близько 100 тис. осіб.

За цими першими походами відбулися й інші. Один із найбільших стався 1500 р., у результаті якого було зібранай 50-тисячний ясир.

Із часу утворення Кримського ханства до кінця XV ст. на українські землі було вчинено не менше 41 нападу, зокрема 31 — на Поділля, 9 — на Руське воєводство, 7 — на Волинь, 4 — на Київщину, 2 — на Белзьке воєводство. Унаслідок цих нападів, окремі з яких мали характер великих військових походів, було частково або повністю спустошено окремі міста та регіони, захоплено в полон 220 тис. осіб (за загальної кількості населення українських земель близько 3,7 млн). У XVI ст. зафіксовано 69 нападів протягом 63 років: 32 — на Поділля, 18 — на Волинь, 17 — на Руське та Белзьке воєводства, 2 — на Лівобережну Україну. Демографічні втрати становили 353 тис. осіб. Загалом протягом другої половини XV—XVI ст. було здійснено близько 110 великих татаро-турецьких набігів, у результаті яких українські землі на південь від Києва були майже знелюднено і

Татари ведуть ясир

Ясир (від тур. *esir* — бранець) — бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час нападів на Велике князівство Литовське, Польщу, Московську державу.

Козак — слово тюрського походження, що означає: вільна озброєна людина. Спочатку застосовувалася для назви мешканців Дикого Поля, які на цій території на свій страх і ризик займалися різними промислами. Згодом стало позначати соціальний стан.

Козак

Дике Поле

спустошені. Ці землі дістали назву Дике Поле, або просто Поле.

Через нищівні татаро-турецькі набіги постало питання захисту південних кордонів володінь Литви та Польщі. Однак Вільно й Краків виявилися не готовими вжити рішучих заходів для припинення набігів. Населенню українських земель довелося майже самотужки вирішувати це складне завдання. Опір українського населення став одним із важливих чинників формування **українського козацтва**, перша згадка про яке у письмових джерелах датується 1492 р. (Деякі історики називають 1489 р.)

? Що таке Дике Поле? Чому на цій території стало формуватися козацтво? У якому році відбувся перший великий похід кримських татар на українські землі?

6. Князівство Феодоро

Поки монголи опановували рівнинну частину Криму, у гірських районах і на південному узбережжі відбувалися бурхливі події.

За Німфейським договором між Візантією та Генуєю (1261 р.) генуезці отримали виняткове право на торгівлю в Чорному морі. Генуезці на місці стародавньої Феодосії засновують свою торговельну факторію Кафу, яка стає важливим пунктом у торгівлі між Сходом і Заходом. Також вони змогли витіснити з Криму своїх суперників — венеціанців.

Із XIV ст. Кафа стає центром торгівлі невільниками, яких кочовики захоплювали, здійснюючи свої грабіжницькі набіги. На середину XV ст. місто стало одним із найбільших у світі, тут проживали 70 тис. осіб. У генуезців склалися непрості стосунки з монголами, а згодом і з кримськими татарами: то спалахували війни, то укладалися союзи. Поступово на початок XV ст. генуезці оволоділи всім південним узбережжям Криму від Кафи до Херсонеса. У Судаку та Чембало

(Балаклава) вони збудували першокласні фортеці. Укріплення Судака збереглися й до сьогодні.

Поряд із генуезькими факторіями від кінця XII ст. в гірських районах Криму розвивалося **князівство Феодоро**.

Столицею князівства було місто Феодоро, відоме також під назвою **Мангуп**. Воно було розташоване на гірському плато. Із монголами феодорити змогли знайти спільну мову і мирно співіснувати. Розквіт князівства припадає на XV ст., на період княжіння Олексія та його сина **Олексія Молодшого** (1420—1456). Князівство мало розвинене сільське господарство, ремесло, населення складало 200 тис. осіб.

У 30-ті роки XV ст. розгорілася боротьба з генуезцями за вихід князівства до морського узбережжя. Війна тривала з перемінним успіхом аж до підкорення і Кафи, і Мангупа турками в 1475 р. Оборона Мангупа тривала майже півроку. Останнього князя Олександра було захоплено і страчено турками у Стамбулі.

Руїни столиці князівства Феодоро

ВИСНОВКИ

У другій половині XIV–XV ст. не всі українські землі опинились у складі Литви та Польщі. Так, на Закарпаття остаточно поширилася влада угорського короля. Буковина під назвою Шипинська земля увійшла до складу Молдавського князівства, що постало в 1359 р. Чернігово-Сіверщина наприкінці XV ст. увійшла до складу Московії. У Причорноморських степах і Криму сформувалася держава кримських татар — Кримське ханство, яке разом із Молдавським князівством потрапило у васальну залежність від Османської імперії.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. трагедією для українських земель стали татаро-турецькі набіги, які спустошили значні території України на південь від Києва, що дістали назву Дике Поле.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. До складу яких держав потрапили українські землі в XIV—XVI ст.?
2. Які заходи було здійснено князем Федором Кوریатовичем після його переселення на Закарпаття?
3. Охарактеризуйте долю Буковини у складі Молдавії та Османської імперії.
4. Що сприяло захопленню Чернігово-Сіверщини Московською державою?
5. Якою була головна мета набігів кримських татар на українські землі? Які їхні наслідки?

§ 24. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV—XV СТ.

1. Соціальна структура суспільства

За своєю суттю тогочасне суспільство було феодальним. Для нього характерним був поділ на стани. Для станової організації суспільства, що зазвичай містить декілька станів, є характерною ієрархічна будова (підпорядкованості одних станів іншим), виражена в нерівності становища (правах та обов'язках) і привілеях. Соціальна структура українського суспільства XIV—XV ст. була доволі розмаїтою. Основними станами були шляхта (князі, пани, зем'яни, бояри), духовенство («церковні люди»), міщани (патриціат, бюргерство, плебс) і селянство (слуги, данники, тяглові).

Найвищим станом суспільства була шляхта. Її складали **князі** — найзаможніша титулована знать, які поділялися на «княжат головних» і «княжат-повітовників». Перші не підлягали місцевій владі, входили до великокнязівської ради, а у військові походи йшли зі своїми загонами під родовими гербами. Другі навпаки, підпорядковувалися місцевій владі, не входили до великокняжої ради, а у військові походи йшли у складі повітового ополчення.

Шляхту також складали пани — заможна знать, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю роду, вотчинним (спадковим) землеволодінням і певними привілеями. Найбагатші пани разом із князями становили групу **магнатів** — найбільших землевласників.

Середня служила шляхта називалася **зем'янами**. Вона була залежною від князів і панів, а шляхетський статус і спадкове землеволодіння здобула за військову (боярську) службу. Зем'яни виконували особисту кінну службу і виставляли під час походу певну кількість кінних воїнів.

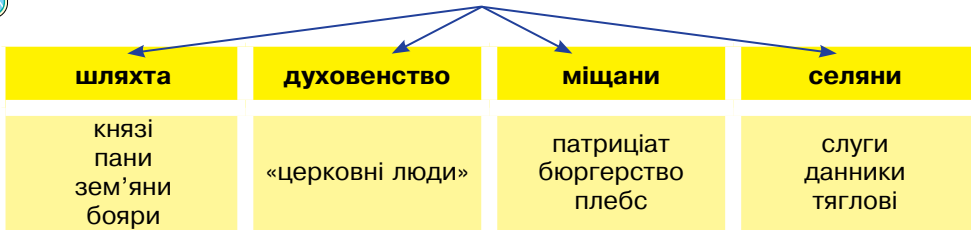
Стани — великі соціально-правові групи людей, що різнилися між собою спадковим, закріпленим у законах становищем у суспільстві, певними правами, привілеями та обов'язками.

Шляхта — привілейований панівний стан у Польщі, Угорщині, Литві, на українських та білоруських землях, що в XIV—XVIII ст. входили до складу Польського королівства, Великого князівства Литовського, а з 1569 р. — до Речі Посполитої. Приналежність до шляхетського стану забезпечувала людині широкі корпоративні права і привілеї, що відділяли її від інших верств суспільства.

Українське суспільство у XIV—XV ст.

Бояри були дрібними шляхтичами-службовцями, що виконували різноманітні доручення, та «панцирними слугами», які особисто відбували військову службу. Бояри походили від селян-слуг, володіли удільними землями, користуючись ними за умови виконання своєї служби.

Другий стан суспільства — **духовенство** складало «церковні люди» — окремий привілейований стан українського суспільства. Вони не підлягали світському суду, а в разі потреби потрапляли під суд єпископів. Духовенство поділялося на верхівку (митрополит, єпископи, архієпископи та ін.) і рядових священнослужителів. Найбільшу частину складало парафіяльно священики.

До міщан входили **патриціат** — найзаможніша частина міщанства, що складалася з найбагатших і найвпливовіших купців, ремісників-майстрів, **бюргерство** — середня частина міщанства, яку складало цехові майстри і торговці середнього достатку, і **плебс** — дрібні ремісники, торговці та інші жителі міст.

До найбезправнішого стану суспільства — селян належали слуги — особисто вільні селяни, які перебували на службах, отримуючи за це земельні наділи та звільнення від повинностей, **данники** — особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники, які сплачували державі данину (чинш) натурою або грошми, і **тяглові** — селяни, які не мали власної землі та вели господарство на земельних ділянках, що належали державі або землевласникам. За користування землею вони відпрацьовували трудову повинність зі своїм тяглом (робочою худобою). Були як особисто вільні, так і закріплені до своїх наділів тяглові селяни.

? Які основні стани суспільства існували на українських землях у XIV—XV ст.?

2. Панівні верстви населення та їхнє життя

У Польському королівстві та Великому князівстві Литовському соціальна структура населення мала певні відмінності. Так, у Польщі всі панівні прошарки суспільства, тобто феодала, називалися шляхтою. Спершу це були рицарі, які перебували на державній військовій службі, отримуючи в користування земельну власність. У 1374 р. король Людовік Анжуйський, що одночасно був королем Польщі та Угорщини, ухвалив привілей, за яким їхні землеволодіння стали спадковими. Поступово шляхта стала панівною верствою в Польщі. Через свої представницькі органи (місцеві сеймики та загальний сейм) вона визначала політику держави.

У Великому князівстві Литовському панівна верства була більш розмаїтою. Тут поєднувалися елементи власне Литви, Київської Русі та Польщі. У другій половині XIV — на початку XVI ст. відбувається формування єдиної панівної верстви з єдиними правами, привілеями та обов'язками, яка стала називатися шляхтою.

Головним обов'язком шляхти була військова служба за власний кошт і сплата невеликого грошового збору. За несення служби у війську шляхта отримувала різні привілеї.

Шляхтич входив до шляхетської корпорації, що вирішувала різні питання життя повіту, міг бути обраним до повітових органів влади й сейму. Його життя цінувалося дорожче за будь-кого. Винному в образі шляхтича селянинові чи міщанину відрубували руку. Шляхта мала широкі привілеї в торгівлі та землекористуванні. Було вироблено своєрідний кодекс шляхетської честі. У суді слово шляхтича не потребувало доказів. Шляхтич, який скоїв злочин, підлягав шляхетському суду й позбавлявся привілеїв.

Виняткові політичні та особисті права виробили у шляхти високе почуття власної гідності, а ще зневажливе ставлення до представників нижчих верств суспільства.

Шляхетські привілеї було офіційно затверджено місцевою владою.

За *Кошицьким привілеєм* (1374 р.) польську шляхту було звільнено від усіх повинностей за винятком сплати поземельного податку, а землеволодіння шляхтичів ставало спадковим.

Городельський привілей (1413 р.) передбачав, що всі шляхтичі у Великому князівстві Литовському повинні мати герби, бути католиками та одружувати дочок тільки з чоловіками того самого віросповідання.

Червінський привілей (1422 р.) гарантував польській шляхті недоторканність її землеволодінь.

Едлінсько-краківський привілей (1430—1433 рр.) давав гарантію особистої недоторканності польської шляхти, заборону заарештовувати її представників за рішенням суду і на підставі закону.

За *Віленським привілеєм* (1447 р.) Казимира IV Ягеллончика права й вольності польської шляхти поширювалися на руську шляхту всіх земель Великого князівства Литовського.

Церквицький привілей (1454 р.) зобов'язував польського короля обговорювати разом зі шляхтою законодавчі питання й не дозволяв починати війни без її відома.

Нешавські статuti (1454 р.) підтвердили всі попередні привілеї, що їх отримала шляхта окремих польських земель, а також заборонили приймати будь-які нові закони без згоди шляхти.

Пйотркувський статут (1496 р.) узаконив прикріплення селян до землі, зрівняв західноукраїнських бояр — нащадків знаті колишнього Галицько-Волинського князівства — у правах із польською шляхтою.

Одночасно з наданням привілеїв запроваджувалися й певні обмеження на зростання кількості шляхти за рахунок переходу з інших станів.

Литовський статут

Щоб очистити шляхетство від «випадкових людей», великокнязівська влада Литви в 1522 р. прийняла спеціальну ухвалу про «вивід шляхетства». За нею до шляхетського стану було віднесено нащадків тих осіб, які стали боярами за правління князів Вітовта, Сигізмунда й Казимира. **У 1528 р.** було складено список шляхти, затверджений сеймом. Водночас поняття «боярин» і «зем'янин» замінили на єдиний — «шляхтич». Наступного року в Литовському статуті — збірнику законів Великого князівства Литовського було записано, що імунітетні грамоти шляхтичів не потрібно щороку підтверджувати, вони є постійним документом. Також статут гарантував шляхті, що її не можна карати без суду.

У 40–50-ті роки XVI ст. було уточнено списки шляхти та їхніх слуг. Відповідно до «**Уставу на волюки**» (1557 р.) шляхтичами визнавалися лише «бояри стародавні», решта поверталася до станів селянства або міщанства.

У 1563 р. згідно з грамотою великого князя литовського скасовувалися всі обмеження щодо православної шляхти, зокрема і на українських землях (деякі історики застосовують щодо неї назву «українська шляхта»). Так, станом на середину XVI ст. правлячу верхівку було консолідовано в одному шляхетському стані, який майже втратив національні особливості в межах єдиної Литовської держави, а згодом і в межах Речі Посполитої.

Польська і литовська шляхта

Шляхта була неоднорідна за своїм майновим становищем. Умовно її можна поділити на три основні групи — дрібна шляхта, середня шляхта й магнати. Дрібні шляхтичі мали від 1 до 50 селянських дворів, магнати — кілька або й десятки тисяч.

До панівної верстви населення також належала частина духовенства — вищі ієрархи (митрополит, єпископи, ігумени тощо), спосіб життя і доходи яких не поступалися шляхетським. Крім того, більшість із них були вихідцями зі шляхетського стану.

? Як називався збірник законів Великого князівства Литовського? Кого називали шляхтичем?

3. Князь Костянтин Острозький

Особливе становище в тогочасному суспільстві й навіть серед панівної верстви посідали князі. Це були нащадки княжих родів Рюриковичів, Гедиміновичів, Ольгердовичів. Завдяки своєму походженню й багатству вони претендували на найвищі посади в державі. У їхніх володіннях діяло князівське право з власними податками й судом, було своє військо. Проте централізація держави в Литві та формування єдиного шляхетського стану послабили владу і вплив князів.

Князь Костянтин Острозький

Наймогутнішим князівським родом були Острозькі. За родовими переказами, вони були нащадками князя Романа, сина Данила Галицького. Найвідомішим представником родини Острозьких був **Костянтин Іванович** (приблизно 1463—1530 рр.) — великий гетьман литовський (головнокомандувач литовських військ впродовж 26 років), каштелян віленський. Упродовж своєї служби він здобув міста, такі як Полонне, Луцьк, Здолбунів, Красилів, Чуднів та ін. Загалом у володінні гетьмана перебувало понад 30 міст і містечок, а також більш ніж 500 сіл, йому належало понад 40 тис. селян-чоловіків. Коли одного разу було прийнято рішення виставити у військо по одному вершнику від восьми «служб» (тобто «служебних» наділів), Острозький виставив 426 вершників. До самої смерті він захищав православу церкву від наступу католицизму, організував захист українських земель системою міст і замків, здійснював походи проти татар. Як писав про нього відомий російський історик М. Карамзін, він був «*братом росіян у церкві, але страшним ворогом на полі битви*».

Найвідомішою перемогою князя була битва під Оршею 8 вересня 1514 р. під час литовсько-московської війни 1512—1522 рр. Тоді він розгромив московське військо, яке вдвічі перевищувало литов-

Із серії малюнків «Битва під Оршею»

ське. У полон було взято більше півтори тисячі знатних московитів, загинуло близько 30 тисяч.

Його син Костянтин та онук Василь теж наполегливо відстоювали православ'я. За сприяння Костянтина в Острозі відкрито друкарню і школу, яка вважається першим навчальним закладом вищого типу на українських землях. Тільки останній з Острозьких Януш Костянтинович відступився від батьківської віри і на початку XVII ст. покатоличився.

4. Церковне життя у другій половині XIV–XV ст.

Важливу роль у житті українського суспільства XIV–XV ст. відіграло духовенство, яке складало майже десяту частину населення. Православне духовенство поділялося на дві категорії: біле (парафільні священники) та чорне (ченці, черниці, вищі ієрархи).

Ситуація, що склалася на українських землях у релігійній сфері, була вкрай складною. Після того як київський митрополит у 1299 р. переїхав до Володимира-Залеського, завдяки домаганням галицько-волинського князя Юрія I Львовича було засновано Галицьку митрополію (1303 р.), яка проіснувала до 1347 р.

Приєднання Галичини до Польщі призвело до насильницького насадження католицизму. Користуючись підтримкою польської влади, сюди рушили католицькі місіонери — домініканці та францисканці, закладаючи в краї густу мережу своїх монастирів. Поряд з існуючими православними єпископствами ставилися католицькі для ще не існуючої парафії. **У 1375 р.** папа римський задовольнив прохання польського уряду про **заснування в Галичині католицької митрополії** (архієпископства). Йому були підпорядковані Перемишльське, Холмське, Володимирсько-Луцьке, Кам'янецьке і Молдавське Єпископства, хоча католиків у краї на той час майже не було.

До пожежі 1718 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври можна було побачити могильну плиту з таким написом: «Москву з татарами поклав, отримавши 63 перемоги над ними. Пригадай криваві води Росі, Дніпра, Ольшанки, пригадай церкви, замки, монастирі, побудовані ним у Острозі та Вільні, пригадай лікарні та школи, які він заснував, Марсову академію для людей рицарського звання і поклонись Костянтину Івановичу Острозькому, найвищому гетьману Великого князівства Литовського».

1. Які заслуги князя зазначалися в написі? 2. Назвіть головних противників Литви наприкінці XV — на початку XVI ст.

Наприкінці свого життя польський король Казимир III домогся від константинопольського патріарха згоди на відновлення окремої **Галицької православної митрополії** (1371 р.). Проте вона проіснувала лише до 1410 р., коли була підпорядкована київському митрополиту.

Київський («Литовський») митрополит Григорій Цамблак

Проблема православної церкви турбувала і правителів Великого князівства Литовського. Після Кревської унії в Литві почав поширюватися католицизм. Це викликало опір православної церкви і руських князів. Вони підтримали Вітовта в боротьбі з пропольськи налаштованим Ягайлом. Зміцнивши свою владу, Вітовт здійснив спроби вивести православну церкву на своїх землях із підпорядкування Московської митрополії. Перша в 1406 р. виявилася невдалою. Друга спроба була здійснена в 1415 р., коли за наполяганням Вітовта в місті Новогрудка собор православних єпископів українських та білоруських земель обрав окремого київського («литовського») митрополита Григорія Цамблака. Проте після його смерті в 1420 р. Вітовт був змушений визнати зверхність над православними московського митрополита Фотія.

У XV ст. було зроблено спробу об'єднати католицьку та православну церкви. У 1439 р. на Вселенському соборі у Флоренції було укладено унію між вселенським (константинопольським) патріархом і папою римським. Цієї унії не визнали в московських та українсько-білоруських землях. Московське духовенство обрало своїм митрополитом Іону, що започаткувало автокефалію московської митрополії. Із захопленням турками в 1453 р. Константинополя вплив московського митрополита посилювався. Литовські правителі, не бажаючи залишати своїх численних православних підданих під впливом і верховенством московського митрополита, **1458 р. відновили Київську («Литовську») митрополію**, яка остаточно відокремилася від Московської та безпосередньо була підпорядкована константинопольському патріархові. Київська митрополія керувала діяльністю десяти єпископств, розташованих на українських та білоруських землях: Київського, Чернігівського, Смоленського, Полоцького, Луцького, Володимирського, Турово-Пінського, Галицького, Холмського й Перемишльського. Митрополитом було обрано Григорія Болгарина.

Становище православного духовенства в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському мало як спільні, так і відмінні риси. В українських єпархіях Польщі православне духовенство, на відміну від католицького, обкладалося податками. Православних єпископів не допускали до сенату (верхньої

палати польського сейму). Відбувалася відверта торгівля церковними посадами. Чинилися релігійні утиски православного населення.

У Литві ставлення до православних було терпимим, але католикам надавалася перевага. Митрополічою та єпископськими кафедрами розпоряджався великий князь литовський. На державних землях він визначав, хто буде архімандритом або ігуменом у православному монастирі, а на приватних землях це робили князі й пани. Православна церква у складі Польщі й Литви перебувала в становищі другорядної та дуже сильно залежала від світської влади.

? Які події сприяли поширенню католицизму на українських землях? У якому році відбувся поділ православної митрополії на Київську і Московську?

ВИСНОВКИ

У XIV—XV ст. відбулися зміни в соціальній структурі суспільства: одні верстви зникають або втрачають своє колишнє становище, з'являються нові. Станом на середину XVI ст. завершилося становлення шляхти як панівного стану суспільства на українських землях. У цей період помітно погіршується становище українського селянства: зростають повинності й податки, відбувається поступовий процес закріпачення.

У зазначений період складною була релігійна ситуація на українських землях. Православна церква, що втрачала підтримку держави, почала занепадати. Розгорталася експансія католицької церкви, що підтримувалася правителями Польщі та Литви. Це зумовлювало складну релігійну ситуацію.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Назвіть основні стани суспільства на українських землях в XIV — першій половині XVI ст.
2. Хто належав до панівної верстви населення?
3. Які права та обов'язки мали шляхтичі? За якими ознаками зі шляхетського стану Литви та Польщі можна вирізнити українську шляхту?
4. Яку назву мали збірники законів Великого князівства Литовського? Що було основою для їх створення?
5. Чим було зумовлено складну церковну ситуацію на українських землях у XIV — першій половині XVI ст.?
6. Як здійснювався наступ католицької церкви на українські землі?

§ 25. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV—XV СТ.

1. Сільське господарство. Життя селянина

Упродовж XIV—XV ст. у господарському житті населення українських земель продовжувало залишатися домінуючим сільське господарство, яке мало переважно **натуральний характер**. Традиційними його видами були: землеробство, тваринництво і підсобні промисли — рибальство та бортництво. Проте в цей час відбулося його помітне піднесення: запроваджується нова техніка, зокрема колісний плуг, соха з лемешем і сошником. Завдяки цьому розорюються нові землі. Невтомною працею селяни підвищували врожайність землі. Продовжували сіяти ячмінь, жито, пшеницю. Значного поширення набуло городництво й садівництво. Бортництво заступило присадибне бджільництво. Продовжували розвиватися промисли, передусім ті, що переробляли сільськогосподарські продукти: млинарський (виготовлення різних сортів борошна, круп), винокурний (виготовлення горілки) та пов'язаний із ним корчмарський. Важливим промислом було рибальство. Воно процвітало не тільки на великих річках. Феодали і навіть селяни споруджували стави на річках, струмках і заболочених місцевостях. Солеварінням займалися в Карпатах і на солоних озерах Північного Причорномор'я.

У період феодалізму полювання було привілеєм феодалів. Проте на Подніпров'ї до нього вдалися місцеві селяни та міщани, що приносило їм чималий дохід.

Зміни відбулися і в правовому становищі селян. У цілому воно залежало від правового устрою сіл: руського (українського), волоського чи німецького. Переважна більшість сільського населення проживала в селах руського (українського) права. У XIV ст. більшість селян на українських землях були вільними та лише сплачували данину за користування землею, яка розподілялася ланами (волоками) по 16,8—21,4 га між селянськими дворищами. Дворище складалося з 5—10 хат (димів), у яких жила велика селянська родина. Податок — **подимне** — платили з кожного диму. Кілька дворищ утворювали **сільську громаду** (село), яку очолював **отаман**. Кілька сіл об'єднувалися у **волесть** — **копу**, яку очолював **староста** («**старець**»). На зборах копи розглядалися всі важливі справи. Також діяв **копний суд**.

Крім того, за правовим становищем селяни поділялися на дві основні групи: «**похожих**» (вільних), які мали право відходити від феодала, та «**непохожих**» («отчичів»), позбавлених такого права. Протягом XIV — першої половини XVI ст. відбувався процес перетворення «рабів», «челяді», «холопів» (тобто рабів) на залежних селян. Третій Литовський статут у 1588 р. перевів їх у стан **отчичів**.

Освоєння нових земель

Оранка

Сівба

Сінокіс

Збір урожаю

Перенесення зерна до комори

Молотьба

(художники П. Кресцентін,
М. Рей)

? Розгляньте малюнки і скажіть:

- Які етапи сільськогосподарського циклу зображено на малюнках?
- Які використовуються знаряддя праці?
- Які деталі малюнків вас зацікавили?

Також селяни поділялися на різні категорії за майновим станом. До найзаможніших належали служилі селяни — слуги, які перебували на службах, за що отримували 1—2 волюки землі та звільнялися від інших повинностей. Вільними залишалися й данники, які сплачували данину державі натурою або грошми. Тяглові селяни за користування землею відпрацьовували повинність (оранка поля, засівання зерна, збирання врожаю та інші роботи) зі своїм тяглом (робо-

чою худобою) на користь держави, а згодом і феодалів. Серед селян було чимало збіднілих: сусідки й підсусідки, котрі селилися при дворах заможних селян, коморники, які не мали свого житла й наймали комори, городники (загородники), що володіли тільки городами, та халупники, які мали тільки хати.

Селяни сплачували чимало податків і виконували різні повинності. Основним державним грошовим податком у Великому князівстві Литовському був податок на військові потреби. Селяни також відбували й державні повинності: споруджували й ремонтували замки, зводили мости та греблі, прокладали та обслуговували шляхи тощо. Церкві виплачували десятину.

Селяни феодалських маєтків віддавали оброк продуктами чи грошима і відробляли панщину. У XV ст. панщина складала 14 днів на рік із лану (волоку). У 1520 р. в Польщі впроваджується одноденна панщина на тиждень, а в 1557 р. така ж установається в Литві. У Закарпатті на цей час панщина становила вже два дні на тиждень. На Північній Буковині існувало близько 20 повинностей і податків.

Дещо відмінним було становище мешканців сіл, де діяло німецьке або волоське право. Кількість сіл, що користувалися німецьким правом, у XIV ст. швидко зростала за рахунок німецьких і польських переселенців. Ці переселенці (осадники) сплачували панові певну суму і здобували право утворити село й посаду вїйта, яка ставала спадковою та надавала йому ряд привілеїв: зосередження у своїх руках адміністративної і судової влади, володіння вдвічі більшою ділянкою землі тощо. Ці селяни сплачували лише оброк і не відробляли панщини. Села з німецьким правом не знали общинної організації.

Від кінця XIV ст. на Галичині, а згодом і в інших районах набули поширення села з волоським правом. Мешканці цих сіл, об'єднані в громади, не відробляли панщини, переважно вирощували худобу. Оброк і податок вони сплачували худобою, а судилися за звичаєвим правом.

Упродовж XIV—XV ст. відбулося помітне зростання великого феодалського землеволодіння. Уже наприкінці XIV ст. на українських землях налічувалося кілька десятків латифундій. Основними джерелами зростання великого землеволодіння були великокнязівські дарування, захоплення общинних земель, купівля маєтків у їхніх власників, освоєння нових земель.

Латифундія — велике приватновласницьке земельне володіння із натуральним характером господарювання, в якому застосовувалася праця залежного населення.

Візні ворота до фільварку

Садиба шляхтича у фільварку

Праця селян у фільварку

Переважну більшість земель була сконцентровано у володінні великих магнатів: Острозьких, Чарторийських, Радзивілів (Волинь), Ружинських, Заславських, Немиричів (Київщина, Поділля), Замойських, Потоцьких, Язловецьких (Брацлавщина та Поділля). Зосередження земель у руках магнатів обумовлювало їхній наступ на території і права селянських общин, що проявлялось у привласненні общинних земель, закабаленні селян, призначенні на виборні посади своїх намісників тощо.

Зростання великого феодального землеволодіння обумовлювало якісні зміни і в формах організації праці. У XIV—XV ст. зі зростанням попиту на продукти харчування (особливо на зерно і м'ясо) у Західній Європі відбувався інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, швидко зростав ринок сільськогосподарської продукції. За цих умов великі землевласники, реагуючи на потреби ринку, перетворюють свої господарства на **фільварки**.

Найбільшого поширення фільваркові господарства набули в Галичині, Західній Волині, Західному Поділлі, Київському Поліссі. На решті українських земель вони поширилися лише від середини XVI ст. Для існування фільварків було потрібно багато землі, тому феодалі почали відбирати її в селян, водночас збільшуючи панщину та запроваджуючи кріпацтво.

Фільварки — багатогалузеві господарчі комплекси, які базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян та були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоч і зберігали чимало рис натурального господарства.

Кріпацтво — система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

Починаючи від XV ст., селяни переводяться під судочинство феодалів. На початку XVI ст. вони вже не мали права скаржитися на феодалів великому князеві чи королю. Майже припиняється діяльність копних судів. Водночас обмежується право селян на переселення (перехід). Так, у 30-х роках XV ст. в Галичині було визначено певний час для переходів — тільки в дні Різдва за умови виплати панові викупу. Сейм 1496 р. постановив: протягом року залишити село мав право тільки один селянин. Сейм **1503 р.** видав ухвалу, що селяни не можуть переселятися без дозволу панів, що означало втрату ними особистої свободи.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського процес закріпачення відбувався дещо повільніше. Це було зумовлено набігами татар і нестачею робочих рук.

Остаточне **закріпачення** селян відбулося на території Польщі в **1573 р.**, а на землях Великого князівства Литовського — в 1588 р., що було законодавчо закріплено в сеймовому законі та III Литовському статуті.

Загалом упродовж XIV—XV ст. відбулося загальне погіршення становища селян на українських землях.

Хати селян будували з дерева або хмизу, обмазаного глиною (мазанки), рідко з каменю. Одягалися в білий полотняний одяг без зайвих прикрас. Основною їжею був житній хліб, каші. Від кінця XV ст. з'являється овочево-м'ясний узвар — **борщ**.

? Які промисли були в українських селян й міщан? Що таке фільварок?

2. Соціальні виступи

Злам традиційного життя селянина, загальне погіршення становища основної маси населення спричиняли невдоволення, а іноді й народний опір. Селяни та міщани піднімали стихійні повстання, псували майно феодалів тощо. Поширеним явищем були втечі. Багато селян покидали свої села, тікаючи на південь і схід, оселяючись на межі Дикого Поля, де не було визиску з боку феодалів, але постійну небезпеку становили набіги татар.

Уперше народний опір набув масового характеру в 1431—1434 рр. у Західному Поділлі, де в той час насаджувалися польські порядки. Селяни в околицях Хмельника та Брацлава піднялися на повстання.

У Західному Прикарпатті (Сяноцька й Перемишльська земля) в першій третині XV ст. зароджується **рух фурів** — знедолених, які об'єднувалися в невеликі загони для боротьби проти панів.

*Повстання під проводом Мухи
(художник І.С. Їжакевич)*

У 1529 р. вперше згадуються **опришки** — народні месники, які діяли переважно в Карпатських горах. Вони нападали на шляхтичів, грабуючи їх, а захоплене добро роздавали скривдженим селянам.

Наймогутніший виступ населення відбувся в **1490—1492 рр.**, що охопив Галичину, Західне Поділля та Буковину.

Улітку 1490 р. 10 тис. селян, міщан і дрібних шляхтичів під керівництвом **отамана Мухи** (ім'я ватажка нам не відоме) захопили міста Сняток, Коломию, Галич

та навколишні села. Повсталі розправлялися з феодалами, польськими урядовцями. Масштаби повстання занепокоїли владу, і проти повстанців вирушило велике військо, що складалося із загонів польського короля, шляхетського ополчення та тевтонських рицарів. Вирішальна битва відбулася під Рогатином, у якій повстанці зазнали поразки. Муха врятувався втечею, але пізньої осені був схоплений та вивезений до краківської в'язниці, де й помер.

Навесні 1491 р. повстання очолив **Андрій Боруля**. Із загоном буковинських селян він виступив на Галичину, де звільнив значні райони. Восени його військо було розгромлено, а сам він утік до Білгорода, де був ув'язнений. Улітку 1492 р. він опинився на волі та знову очолив боротьбу, проте був схоплений біля Коломиї і за наказом молдавського володаря страчений у Хотині, а його полонених товаришів було скинуто з фортечних мурів.

? Як відбувався процес закріпачення українських селян? Яким було становище кріпака?

3. Міста та їхні жителі. Магдебурзьке право

У XIV—XV ст. став помітним процес **урбанізації** — зростання кількості й населення міст та посилення їхньої ролі в економічному та культурному житті суспільства. Поступово, але повільно відроджувалися міста, спустошені під час монгольської навали, з'являлися нові. У цей період українські міста зберігали феодально-аграрний характер. Міщани займалися землеробством, скотарством, промислами, частково ремеслом і торгівлею. При цьому вони перебували в залежності від магнатів і, подібно до селян, відбували повинності, сплачували їм оброк натурою, інколи грошима. Населення багатьох міст у Подніпров'ї відбувало виключно військову повинність, що було пов'язано з нападами татар.

Правовою основою життя багатьох українських міст було руське право, що розвивалося від часів Київської Русі. **Війт** був головною посадовою особою в місті — мав право приймати остаточне рішення в усіх судових справах, міг на-

Система самоврядування в українських містах, що мали магдебурзьке право

війт засудити винуватця до страти. Війт керував роботою ради, що складалася з 8—12 осіб.

Водночас значні зрушення, які відбувалися за міськими мурами, спричиняли нові явища і процеси. Активізується розвиток торгівлі й ремесел, які поступово стають основними заняттями жителів міст. Міста ставали осередками ремесла, промислів, торгівлі, культури, політичного життя.

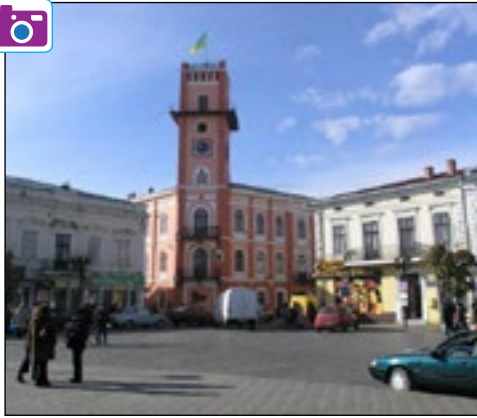
Міста, залежно від розташування — на державній чи приватній землі — поділялися на королівські (великокнязівські) і приватні. Як і в інших європейських країнах, міщани прагнули позбутися залежності від своїх власників або державних урядовців і здобути самоврядування. Від XIV ст. українські міста починають отримувати «магдебурзьке право», на взір того, яке існувало в містах Німеччини з 1188 р. Магдебурзьке право визначало порядок виборів і функції органів самоврядування та суду, регулювало господарське життя міста, визначало покарання за різні злочини тощо.

В Україні раніше за інших магдебурзьке право отримали міста Закарпаття, які перебували під владою Угорщини. З 1329 р. магдебурзьким правом користувалися Хуст, Вишкове, Тячів. Згодом його отримали Санок (1339), Львів (1356), Кам'янець (1374), Київ (1494 — 1497 або 1499).

Міста, які здобули магдебурзьке право, звільнялися від управління й суду війтів, воєвод чи старост

Кодекс магдебурзького права

Ратуша міста Коломия (сучасний вигляд)

Ювілейна монета на честь впровадження магдебурзького права в Києві

які переважно переймалися релігійними, культурними справами, вирішували питання відносин із місцевою владою. Самоврядні громади євреїв — **кагани** — існували у великих містах. Найбільші вірменські громади проживали в Кам'янці та Львові. У Львові розміщувалася резиденція вірменського архієпископа. У Луцьку й Галичі мешкали значні громади караїмів, які були вихідцями з Криму.

Печатка цеху ювелірів

або королівських (великокнязівських) намісників і запроваджували виборне самоврядування. Усі справи міського життя вирішував виборний **магістрат**, який формувався із заможних міщан. Вибори відбувалися раз на рік. Магістрат поділявся на **лаву** (суд у кримінальних справах), очолювану війтом, і **раду** (адміністративний орган і суд у цивільних справах), очолювану бургомістром. Посаду війта міг обіймати лише шляхтич.

Спочатку магдебурське право поширювалося переважно на католиків, унаслідок чого православні українці усувалися від управління містом. Незважаючи на це, поширення магдебурзького права мало позитивне значення для розвитку українських міст.

У тогочасних містах на українських землях проживало чимало громад вірменів, євреїв, греків, татар, караїмів тощо. Зазвичай, вони селилися компактно, займаючи певний квартал чи вулицю міста. У них були свої органи самоврядування,

4. Ремесла й торгівля

У період XIV—XV ст. відродилися та продовжували розвиватися ремесла й торгівля, які зазнали значного нищення від монголо-татарської навали. Зростала кількість ремісничих спеціальностей, вироблялися нові товари. На кінець XV ст. налічувалося вже понад 200 ремісничих спеціальностей (за часів Київської Русі — 70).

Для регулювання виробництва й захисту власних інтересів міські ремісники певних спеціальностей об'єднувалися в особливі організації — **цехи**, діяльність яких визначалася цеховими статутами. Цех володів судовою владою над своїми членами, обкладав їх податками, а в разі потреби створював власне ополчення для «оборони міста». Цехи очолювалися виборними посадовими особами — **цехмістрами**. Ремісники були зобов'язані випускати якісну продукцію та збувати її за однаковою ціною. Конкуренція між членами цеху не допускалася. Тих ремісників, які не входили до складу цеху, називали партачами. Цехи намагалися витіснити партачів за межі міст.

Перші цехи на українських землях виникли наприкінці XIV ст. в Галичині й Закарпатті, а від кінця XV ст. цеховий устрій поширився на ремісників міст Волині, Київщини і Західного Поділля. Початковий етап запровадження цехової організації ремесла на українських землях мав неоднозначний характер. Цех міг об'єднувати не лише ремісників однієї спеціальності, а й осіб однієї мови, віри. Оскільки цехову організацію було запозичено з Німеччини та Польщі, то формально членами цехів могли ставати

Майстерня з виробництва возів та карет

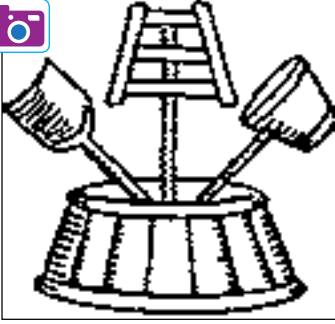
Покарання пекаря за неякісну роботу

У XIV ст. у Львові проживало 10 тис. осіб, із яких 500 були ремісниками. Вони об'єднувалися в 14 цехів. Згодом кількість цехів зростає до 35. Зберігся реєстр цехів міста першої половини XIV ст. Кожен цех мав свій номер згідно з порядком свого заснування. У реєстрі подана такий перелік цехів: купці, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, римарі й сидельники, солодовники (пивовари), грабарі, кушніри. Ремісники рідкісних спеціальностей у цехи не об'єднувалися.

? Розгляньте малюнок. Майстрів якого цеху зображено?

Емблема пивоварів

У майстерні гончарів

Кушнірська вежа у Львові

? Чому у тогочасних фортецях окремі оборонні споруди мали назву ремісничих цехів?

лише католики. Унаслідок цього православні українці позбавлялися права ставати членами цехів.

У торгівлі теж з'являються нові явища. Так, купці об'єднуються в **гільдії**. У XV ст. набули поширення **ярмарки** (вони постійно існували у Львові, Києві, Галичі, Луцьку та інших містах), що було першою ознакою становлення ринкових відносин, — коли вироблена продукція йде на продаж, а не на власне споживання або на обмін. Після захоплення турка-

ми Константинополя (1453 р.) держави, які були традиційними споживачами візантійського зерна (Італія, Франція та ін.), переорієнтували свою торгівлю. Основним перевальним пунктом зернового експорту стає місто Гданськ на Балтійському морі, що спричиняє істотне поживлення виробництва зернових у Польщі та на українських землях. Зростання ціни на худобу в західноєвропейських країнах також активізувало її розведення на продаж. На ярмарках у Львові, Луцьку, Галичі та інших містах волів продавали тисячами, а потім вони переганялися далі на захід. У цей час воли навіть виконували функцію грошей.

Проте торгівля відбувалася в умовах численних обмежень. Для неї існували спеціальні торгові дні, також вона здійснювалася під час великих ярмарок, які влаштовувалися лише кілька разів на рік. Купецькі каравани могли рухатися лише визначеними в королівських і князівських указах шляхами. Із 1343 р. відома «татарська дорога», що вела з німецьких земель в Орду через Краків, Львів, Кам'янець, Київ. На той час це був фактично єдиний торговельний шлях Європи, що поєднував її зі Сходом. Інший важливий шлях міжнародної торгівлі пролягав від Кафи (тепер Феодосія) через Київ до Москви і Новгорода.

? Що таке цех? Які торговельні шляхи пролягала українськими землями?

Повідомлення литовського дипломата Михайла Литвина про розвиток торгівлі в Києві (середина XVI ст.)

Київ дуже багатий на іноземні товари, бо нема шляху більш звичного, як давно прокладена і добре відома дорога, що веде з чорноморського порту, міста Кафи, через ворота Таврики (Перекоп), на Таванську переправу на Дніпрі, а звідти степом у Київ; цією дорогою відправляють з Азії, Персії, Індії, Аравії та Сирії на північ у Московію, Псков, Новгород, Швецію та Данію всі східні товари, а саме: дорогі камені, шовк і шовкові тканини, ладан, пахоці, шафран, перець та інші прянощі. Цією дорогою часто ідуть іноземні купці: вони створюють загони, іноді в тисячу осіб, які називаються караванами, і супроводять обози, що складаються з численних навантажених возів і нав'ючених верблюдів...

При проході каравану значні прибутки здобувають київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники і шинкарі...

У непоказних київських хатах можна побачити не тільки достаток, а й навіть величезну кількість плодів, овочів, меду, м'яса, риби; зверх того, унаслідок зазначених вище причин вони так переповнені дорогим шовковим одягом, коштовним камінням, соболеним та іншим хутром, а також прянощами, що мені самому доводилося бачити шовк, який обходився дешевше, ніж льон у Вільні, і перець, дешевший за сіль.

? 1. Із якими країнами українські землі були пов'язані торговельними шляхами? 2. Які товари проходили торговельними шляхами України? 3. Чому купці об'єднувалися в каравани? 4. Як торгівля впливала на розвиток Києва?

ВИСНОВКИ

У господарському розвитку українських земель XIV — першої половини XVI ст. відбулися певні помітні зрушення. Удосконалюється техніка обробітку землі, освоюються нові землі. Поряд із цим набувають розвитку й нові форми господарювання. У результаті зростання попиту на продукти сільського господарства у Європі на українських землях починає ширитися фільваркове господарство, завдяки якому великі землевласники намагаються отримати якомога більше прибутків за рахунок посилення визиску селян. Відбувається закріпачення селян.

Порушення споконвічних традицій і загальне погіршення життя викликало опір селянства. Найбільшим виступом селян XIV—XV ст. стало повстання 1490—1492 рр., яке мало соціальний і визвольний характер.

ВИСНОВКИ

Починаючи від кінця XIV ст. найбільшим українським містам надається маґдебурзьке право, яке регулювало життя міста. Також мали місце зміни і в становищі жителів міст. Під впливом загального пожвавлення торгівлі швидко розвиваються й ремесла, що, своєю чергою, зумовлює зростання міст. У ремеслі зростає спеціалізація, поширюються західноєвропейські форми організації ремісничого виробництва — цехи. Торгівля теж зазнає змін: купці починають об'єднуватися в гільдії.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які нові явища в розвитку сільського господарства мали місце в XIV — першій половині XVI ст.?
2. Які галузі сільського господарства набули розвитку в XIV — першій половині XVI ст.?
3. Визначте основні етапи закріпачення селян на українських землях.
4. Чому на українських землях існувало таке розмаїття правового становища селян?
5. Назвіть основні соціальні виступи українських селян XV ст. Які причини поразок селянських виступів?
6. Чим була зумовлена поява фільварків? Які це мало наслідки?
7. Яка особливість організації ремісничих цехів?
8. Охарактеризуйте становище українських міщан у Великому князівстві Литовському та Польщі в XIV — першій половині XVI ст. Чому міщани так прагнули отримати маґдебурзьке право для свого міста?
9. Що нового з'явилося в розвитку торгівлі на українських землях у XIV—XV ст.?
10. Чому в Західній Європі розвиток господарства й ринкових відносин зумовив ліквідацію кріпацтва, а на українських землях усе сталося навпаки?

§ 26. КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV—XV СТ.

1. Особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV—XV ст.

Розвиток культури українських земель у другій половині XIV—XV ст. відбувся в суперечливих умовах. Безпосередній вплив на нього мали політичні, суспільні та господарські відносини.

Так, українські землі потрапили під владу інших держав: Польщі, Угорщини, Литви, Османської імперії та Московської держави. Умови розвитку культури в цих державах були різними. Попри негативність цього процесу, він мав і позитивний момент: культура українських земель стала відкритою для зовнішнього впливу. Так, через Польщу сюди проникли західноєвропейські форми — ідеї гуманізму, Відродження тощо. Втім, українська культура повністю не запозичувала якісь ідеї, а поєднувала різні елементи культурних впливів на основі давньоруської спадщини, в результаті чого поставали справжні шедеври світового рівня, які мали чітко визначене національне забарвлення. Також українці, не маючи власної вищої школи, отримали можливість навчатись у європейських університетах, долучаючись до загальноєвропейського культурно-освітнього розвитку.

У другій половині XIV—XV ст. почалася активна експансія католицької церкви, особливо в Галичині та на Поділлі, що перетворило українські землі на арену протистояння між католиками і православними. Православна церква, що втрачала підтримку держави, могла спертися лише на власний народ, на його творчі сили.

Крім того, через Україну пролягала межа між християнською та мусульманською цивілізаціями, що теж впливало на культурні процеси.

Іноді нові правителі вдавалися до відкритого пограбування культурних цінностей. Зокрема, у 1382 р. князь Владислав Опольський вивіз із міста Белз ікону Божої Матері та подарував її монастирю в Ясній Горі під Ченстоховою. Згодом ця ікона стала головною святинею Польщі.

Руйнівними для українських культурних надбань були набіги татар і турків, які знищували архітектурні пам'ятки, книги, а головне — людей, що їх створювали. У той же час небезпека й завзята боротьба надихали нових митців на творчість. Удосконалювалися оборонні споруди, розвивалося воєнне мистецтво, створювалися літературні твори, склалися думи й пісні. Кристалізувався національний характер.

В Україну переселялося чимало іноземців — поляків, німців, євреїв, вірмен, окремі з яких зробили вагомий внесок у розвиток культури своєї нової батьківщини.

Отже, навіть за загальних несприятливих умов відбувався процес становлення та розвитку української культури, яка дедалі більше набувала самобутніх рис.

? У яких умовах розвивалася культура на українських землях у другій половині XIV–XV ст.?

2. Освіта. Юрій із Дрогобича

У XIV—XV ст. на українських землях продовжувала розвиватися освіта, яка, спираючись на давньоруську традицію, активно запозичувала західноєвропейський досвід. У той період учителями продовжувало залишатися духовенство, яке навчало дітей при церквах, монастирях, єпископських палатах. Заможні люди наймали дяків для **домашнього навчання**. Богослужбні книги (особливо «Псалтир» — книга релігійних пісень і молитов) використовувались як підручники. Дітей навчали читання, письма й церковного співу. Подальшу освіту бажаючі здобували самостійно. Насамперед вивчали грецьку та латинську мови. Із XIV ст., за відсутності власних вищих навчальних закладів, українці активно починають здобувати освіту в **європейських університетах**: Краківському (упродовж XV—XVI ст. його закінчили 800 вихідців з українських земель), Паризькому, Падуанському, Болонському, Гейдельберзькому, Празькому та ін.

У той період помітно активізувалася діяльність українських учених на території європейської культури. Найвизначнішим з-поміж них уважався вчений-астроном (астролог), перший із відомих докторів медицини й філософії, ректор Болонського університету **Юрій Котермак** (Дрогобич) (бл. 1450–1494). Він був автором друкованої книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року» обсягом у 10 сторінок, що являє собою астрологічний прогноз на 1483 р., написав сім трактатів, ряд віршованих промов і послань до папи римського. Усі вони написані латиною, але незмінним залишався підпис: «Юрій із Дрогобича, русин».

Юрій Дрогобич

Майбутній учений народився близько 1450 р. в місті Дрогобич у родині міщан. Спочатку він здобував освіту в Дрогобичі та Львові. Для продовження навчання Юрій поїхав до Ягеллонського університету, що в Кракові. У 1470 р. здобув ступінь бакалавра, а через два роки — магістра. Після цього продовжив навчання в Болонському університеті (перший університет у Європі). Тут він здобув учені ступені доктора вільних мистецтв і доктора медицини. У 1481—1482 рр. його обрали ректором університету «медиків і артистів». У 1487 р. Юрій Дрогобич переїхав до Кракова, де почав викладати астрономію (астрологію) та медицину. Тоді ці предмети студіював майбутній славетний астроном

Миколай Коперник. Паралельно з викладанням та науковою працею Юрій мав медичну практику і навіть здобув титул «королівського лікаря». Помер учений у Кракові 4 лютого 1494 р. По смерті Юрія його будинок став своєрідним гуртожитком для викладачів медицини.

? Де здобували вищу освіту українці в другій половині XIV—XV ст.? Чим уславився Юрій Дрогобич?

3. Література. Літописання. Початок книгодрукування

У XIV—XV ст. продовжує розвиватися світська й церковна література. Книги, як і раніше, були рукописними. Основним центром книгописання залишався Київ.

Із творів світської літератури привертає увагу збірник «Ізмарагд» (XIV—XV ст.), який містить близько ста «слів» (повчань) на різну тематику: книжну мудрість, повагу до вчителів, багатство й бідність, добродійність і гріхи тощо. Досить великого поширення набули перекладні повісті про Троянську війну, Александра Македонського.

Церковну літературу представлено переробками давніших Євангелій, житій святих, проповідницьких творів. Найвідомішою книгою цього періоду є **Київський Псалтир** (переписаний у 1397 р. протодияконом Спиридоном на замовлення смоленського єпископа Михаїла), який багато ілюстрований. Прикметною рисою книг того періоду є те, що жива народна мова відіграє значно більшу роль, ніж раніше. Особливо помітні її елементи в **Королівському Євангелії** 1401 р., переписаному Станіславом «Грамати́ком многогрішним» у селі Королеве на Закарпатті. Книга оформлена з великим для свого часу мистецьким смаком, містить багато виконаних яскравими фарбами заставок і орнаментів. Вплив народної мови досить помітний і в редакції 1489 р. збірки житій святих **Четьї-мінеї**, створеної на західноукраїнських землях.

У той же час продовжуються й традиції літописання. До старих центрів додаються нові: Холм, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Острог, Львів та ін. Найвизначнішими літописами того часу були: **Короткий Київський літопис**, що оповідає про події 1491—1515 рр., та «литовські» або «західноруські» літописи, що відомі в багатьох редакціях.

Від середини XV ст. після винаходу Гутенберга в Європі почало швидко поширюватися книгодрукування. На українські землі стали потрапляти друківані

Післямова до видань Швайпольта
Фіоля «Октоїха» й «Часослова» (1491 р.)

Франциск Скорина.
Гравюра

латиномовні книги з друкарень Лейпцига, Нюрнберга та інших міст.

Наприкінці XV ст. почалося друкування книг церковнослов'янською мовою. Першодрукарем став німець **Швайпольт Фіоль**, який у 1491 р. в Кракові надрукував кирилицею чотири книги для церковної служби в православних церквах: «Октоїх», Часослов, «Трійдь Постна», «Трійдь Квітна». За це Фіоль зазнав переслідувань із боку католицької церкви й навіть потрапив за ґрати. Після звільнення виїхав із Польщі.

У 1517—1519 рр. білоруський учений **Франциск Скорина** надрукував кирилицею в Празі Псалтир та Біблію. Вони мали значне поширення на українських землях навіть у рукописних копіях.

? Коли почалося українське книгодрукування? Хто був першодрукарем?

4. Усна народна творчість

Усна народна творчість продовжувала розвиватися на основі давніх традицій, що сягають часів докиївської та Київської Русі, Галицько-Волинського князівства. Найбільшого поширення набула обрядова поезія, яка була тісно пов'язана з народним побутом і несла в собі магичні культові мотиви. Незважаючи на переслідування з боку церкви, зберігалися давні дохристиянські обряди, наприклад святкування Івана Купайла. Особливо життєствердними були обряди новорічного циклу: колядування й щедрування. Крім того, популярність мали веснянки, русальні пісні та обряди. Проте у давніх сюжетах починають з'являтися нові герої та відображатися тогочасні події.

У казках улюбленими героями були богатирі, що билися зі зміями.

У XV ст. зароджується епічна поезія — **історичні пісні, балади та думи**. Історичні пісні прославляли боротьбу героїв із татарами й турками.

Новим оригінальним жанром усної народної творчості стали думи. Вони виникли в козацькому середовищі. До найстаріших творів цього жанру належать «Плач невільників», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з міста Азова» та ін. Головна ідея дум — любов до Батьківщини, необхідність її захисту від ворогів. Думи виконувалися під музичний супровід на кобзі чи бандурі. Вони мали своєрідну поетичну мову. У текстах часто вживалися метафори, порівняння, нерідко — засоби гіперболізації, образи-символи. Музичний стиль теж оригінальний: речитативна мелодія завжди підпорядковувалася тексту. Виконавці дум часто вдавалися до імпровізацій, тобто незмінними залишалися лише тема

й головні елементи сюжету, а все інше вигадувалося під час виконання твору. Думи є важливим історичним джерелом історії та культури України, адже нерідко вони з документальною точністю й конкретністю відображають події нашого минулого.

? Які нові жанри української народної творчості виникли в період XIV—XV ст.?

5. Архітектура й містобудування

Забудова більшості міст на українських землях склалася під впливом традицій Київської Русі. Один із польських мандрівників, що побував у Києві на початку XVI ст., зазначив, *«що місто забудоване не так, як це в нашій батьківщині Польщі»*. У той же час гість говорив, що Київ був добре забудований, хоча й дерев'яними спорудами. Крім того, він писав: *«...їдеши між дерев'яними будівлями і парканами неначе у багатолюдному селі... Кожен двір має великий садок, город і багато будівель для худоби і людей»*.

Із поширенням магдебурзького права у плануванні українських міст з'являються нові риси, що були типовими для міст Західної Європи. У центральній частині міста відповідно до норм магдебурзького права розташовувалася прямокутна торгова (ринкова) площа. У XIV—XV ст. середину ринку щільно забудовували. Тут були ратуша, торгові лавки, міська вага, інколи майстерні ремісників і житлові будинки. У містах, що були засновані пізніше, ринкову площу залишали незабудованою. Її облямували вузькі фасади мурованих будинків, що повинні були мати в ряд лише три вікна. У містах формувалася прямокутна мережа вулиць, головні з яких ішли до ринкової площі. Поряд із площею були розташовані головні храми.

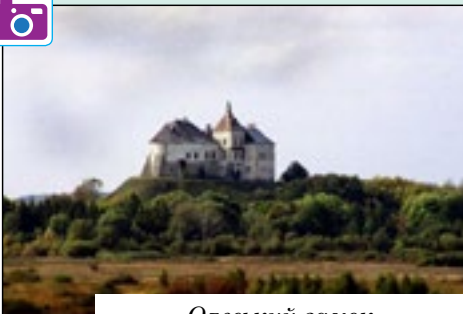
Упродовж XIV—XV ст. на українських землях активно продовжується будівництво оборонних споруд. Так, будуються дерев'яні замки в Києві, Житомирі, Вінниці, Черкасах тощо. Київський замок, зведений за князювання Володимира Ольгердовича, витримав облогу військ монголо-татарського хана Єдигея в 1416 р. У той же час зростала кількість мурованих оборонних замків і фортець. Це — одна з провідних рис розвитку культури цього періоду. Вогнепальна зброя й нові способи ведення воєнних дій спричинили необхідність будувати укріплення з каменю або цегли. Такі оборонні споруди будуються в Луцьку, Львові, Хотині, Кременці, Кам'янці, Олеську, Білгороді-Дністровському та інших містах. Від початку XV ст. внаслідок постійних татарських нападів оборонне будівництво стає провідним. Найгустіша мережа замків постає на Поділлі та Волині.

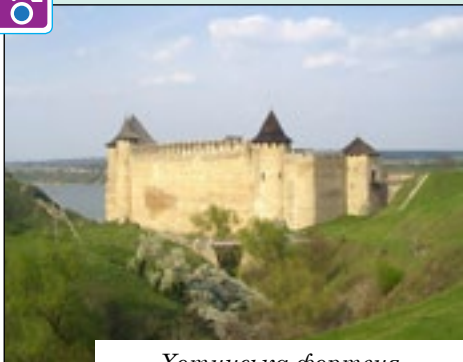
Міська ратуша Кам'янця-Подільського

Кам'янець-Подільський замок

Одеський замок

Хотинська фортеця

Церква в Сутківцях

У будівництві храмів і монастирів також з'являється тенденція зводити їх водночас як культові та оборонні споруди, обмуровуючи міцними стінами. До найбільш досконалих належить церква Покрова в селі Сутківці: центральне приміщення церкви оточене чотирма баштами, що мають по два ряди бійниць. Монастирі теж обмуровуються кам'яними стінами, перетворюючись на фортеці.

Під впливом західноєвропейської архітектури споруджуються католицькі костели: кафедральні у Львові й Кам'янці, Святого Миколая в Рогатині тощо.

Також чимало було збудовано церков вірменської громади, єврейських синагог та караїмівських кенафів, які теж мали оборонне призначення.

? Визначте нові риси містобудування. Чому серед пам'яток архітектури XIV—XV ст. домінують оборонні споруди?

6. Малярство і книжкова мініатюра.

Образотворче мистецтво цієї доби продовжувало розвиватися на традиціях Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Але в ньому з'явилося нове явище: малярі почали відходити від традиційних візантійських канонів іконографії, намагаючись передати реальні почуття людини. Загальна тенденція — глибше передати душевний стан людини, надати позам та обличчям виразності та індивідуальності. Майстри почали опановувати техніку світлотіньового моделювання, що свідчило про вплив західноєвропейського гуманізму. Малярство було широко представлено фресками та іконописом.

Фрескові розписи мали значне поширення до середини XVI ст. Найбільш відомими є фрескові розписи ротонди в Горянах під Ужгородом (фрески «Благовіщення», «Тайна вечеря», «Втеча до Єгипту», «Св. Катерина»), Вірменської церкви у Львові, Бокатського монастиря на Поділлі. Відомі також розписи українськими майстрами храмів і палаців у Польщі. Так, розписи каплиці Святої Трійці в Любліні (1418 р.), що їх зробила група майстрів на чолі з Андрієм, є великими за обсягом і мають цікаву схему — розмальовані в три яруси. Не менш уражаючими є розписи каплиці святого Хреста Вавельського замку у Кракові (1470 р.). Загалом порівняно з попередньою добою нам відомо багато тогочасних майстрів розпису: Гайль і Тимофій Дробиш із Перемишля, Іоанн, Андрій Русин, Максим Воробій зі Львова, Герман із Самбора та ін.

Фреска «Дари волхвів» з ротонди в Горянах

Гайль був священником у Перемишлі. За королівським наказом у 20-х роках XV ст. він розписав багато костьолів у Сандомирській, Краківській та Середзькій землях. У 1426 р. король Ягайло «за численні заслуги» подарував Гайлеві та його нащадкам парохію на передмісті Перемишля, установив повинності на його користь, а також звільнив Гайла від усіх повинностей та податків.

У писанні ікон продовжують розвиватися три центри: Київ, Волинь і Львів. Ікони, як і фрески, набувають нових рис під впливом ідей гуманізму. В іконах також з'являються зображення рослин, архітектурного оточення, предметів побуту. Іконописці для більш реалістичного зображення починають використовувати світлотінь і пряму перспективу. Із XV ст. поширюються ікони, намальовані на дошках. Кращими зразками іконописання є ікона Богородиці Одигитрії із села Красів, ікони Оплакування Христа із села Трушевичі, Покров Богородиці із села Річиці, Святий Микола з Радружжя тощо. Наприкінці XV — на початку XVI ст. набувають поширення ікони на сюжети Страшного Суду, в яких утілено народні уявлення про Рай і Пекло.

Найдавніша ікона «Страшний Суд» із с. Ванівці

У XIV—XV ст. із розвитком рукописних книг продовжуються традиції книжної мініатюри. Найбільш яскраво

книжкову мініатюру тієї доби представлено в Київському Псалтирі, створеному в 1397 р., де вміщено 301 ілюстрацію. Вона характеризується сюжетною розмаїтістю (від біблійних до побутових), виразністю та індивідуалізованістю рис обличчя, свіжістю кольорів. Зображення й колорит надзвичайно вишукані. Чудові ілюстрації містять також Київське Євангеліє (1393 р.), Луцьке Євангеліє (XVI ст.) тощо.

ВИСНОВКИ

У культурному розвитку України XIV—XV ст. відбувалися неоднозначні суперечливі процеси, обумовлені різними історичними чинниками. Стримуючими, дестабілізуючими культурний процес чинниками були: падіння Візантійської імперії, що позбавило православ'я зовнішньої опори, відсутність власної державності, наступ католицької церкви, татарські напади. Проте зникнення візантійського впливу спричинило початок активного засвоєння на ґрунті києво-руської духовності надбань західноєвропейської культури. Піднесенню української культури сприяли технічний прогрес, виникнення друкарства, розвиток в Україні гуманістичної думки під впливом європейського Відродження.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Як іноземне панування вплинуло на розвиток культури українських земель у другій половині XIV—XV ст.?
2. Яка головна ідея народних дум? Як вони виконувалися?
3. Визначте риси культури українських земель XIV—XV ст., що сформувалися під впливом культури країн Заходу.
4. Чому пам'ятки писемності середньовіччя є водночас пам'ятками образотворчого мистецтва? Назвіть пам'ятки української рукописної книги.
5. Використовуючи додатковий матеріал, підготуйте розповідь за темою «Замки й фортеці України».
6. Які культурні традиції Київської Русі та Галицько-Волинського князівства відобразилися в культурі українських земель XIV—XV ст.?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №5: «ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В XIV–XV СТ.»

Мета: з'ясувати структуру суспільства на українських землях у XIV–XV ст.; визначити основні риси повсякденного життя.

ХІД РОБОТИ

1. Аналіз соціальної структури суспільства

Становий поділ українського суспільства в XIV–XV ст.

Стани		Особливості становища	
Привілейований стан	Шляхта	<i>Князі</i>	Найзаможніша частина шляхти, титулована знать, до якої належали нащадки удільних князів. Серед них виділялася: « <i>княжата головні</i> » – не підлягали місцевій адміністрації, входили до великокнязівської ради і виступали у військові походи зі своїми загонами під родовими гербами; « <i>княжата-повітовники</i> » – підпорядковувалися місцевій адміністрації, не входили до великокнязівської ради і виступали у військові походи у складі повітового ополчення
		<i>Пани</i>	Заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але відрізнялася давністю роду, спадковим землеволодінням і певними привілеями. Найбагатші пани разом з князями становили групу магнатів – найбільших землевласників
		<i>Зем'яни</i>	Середня військово-службова шляхта, залежна від князів і панів, яка здобула шляхетство і право спадкового землеволодіння за військову (болярську) службу; виконували особисту кінну службу з певною кількістю озброєних вершників
		<i>Бояри</i>	Дрібні шляхтичі-службовці, що виконували різноманітні доручення, та «панцерні слуги», які особисто відбували військову службу; походили від селян-слуг. Володіли землями за умови виконання своєї служби
	Духовенство	<i>Церковні люди</i>	Окремий стан українського суспільства, що становив майже десятку частину населення. Духовенство не підлягало світському суду, у разі потреби його справи розглядалися в спеціальному суді єпископа. Поділялося на верхівку (митрополит, єпископи, архієпископи та ін.) і рядових священнослужителів
Непривілейований стан	Міщани	<i>Патриціат</i>	Найзаможніша частина населення міст, яка складалася з найбагатших і впливових купців і ремісників-майстрів
		<i>Бюргерство</i>	Середня за рівнем своєї заможності частина міського населення, до якої належали цехові майстри і більшість купецтва
		<i>Плебс</i>	Міське посіпільство, що становило основу соціальної піраміди міста і складалася з дрібних ремісників і торговців

Закінчення таблиці

Непривілейований стан	Селяни	Слуги	Особисто вільні селяни, які перебували на службі, отримуючи за це земельні наділи і звільняючись від інших повинностей
		Данники	Особисто вільні та економічно незалежні селяни, які сплачували державі данину (чинш) натурою або грошима
		Тяглі	Селяни, які не мали власної землі й вели господарство на земельних ділянках, що належали державі або землевласникам; за користування землею вони були зобов'язані виконувати відробіткову повинність зі своїм тяглом (робочою худобою). Були як особисто вільними, так і прикріпленими до своїх наділів

- 1) Які висновки можна зробити з аналізу таблиці?
- 2) Що нового з'явилось у соціальній структурі у порівняно з періодом Київської Русі?
- 3) Складіть схему соціальної структури на українських землях у XIV–XV ст.

2. Перегляд підготовлених по одному з пунктів кращих презентацій (5-6 слайдів). Обговоріть у групах.

Повсякденне життя людей прийнято характеризувати за такими пунктами.

- 1) Народження.
- 2) Весілля.
- 3) Похорони.
- 4) Їжа.
- 5) Одяг.
- 6) Роль жінки в суспільстві.

3. Розгляньте світлини з музейної експозиції: «Селянська оселя XIV–XV ст.» Складіть коротку розповідь.

4. Зробити висновок відповідно до мети роботи

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКО- ГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV—XV СТ.)»

1. Складіть хронологічну таблицю основних подій історії українських земель у складі Великого князівства Литовського.
2. Визначте ключові події в історії українських земель XIV—XV ст. Дайте характеристику кожній із зазначених подій.

Подія	Дата	Характеристика

3. Поясніть значення понять і термінів: «удільне князівство», «громадянська війна», Литовсько-Руська держава», «українська шляхта», «маґдебурзьке право», «цехи», «кріпацтво», «магнат», «унія», «невільник», «ясир», «гетьман», «господар», «хан», «султан», «іконостас».
4. Порівняйте політику литовських князів Ольгерда, Вітовта та Свидригайла щодо українських земель.
5. Виконайте завдання за історичною картою:
  - Покажіть держави, до складу яких увійшли українські землі.
  - З'ясуйте історико-географічні назви українських земель, що опинилися під владою Великого князівства Литовського.
  - Зазначте подію, яка стала поворотною в ліквідації монголо-татарського панування на українських землях.
  - Визначте землі, за які велася боротьба між Московською державою та Великим князівством Литовським.
  - Покажіть межі Кримського ханства.
  - Визначте напрямки походів кримських татар на українські землі.
6. Чому руська знать православного віросповідання в XIV ст. була лояльною до литовських князів, а в XV — на початку XVI ст. бунтує проти них або переходить на службу іншому володарю?
7. Чому боротьба удільних князів на українських землях завершилася поразкою? Поясніть значення князівської верстви для збереження державотворчих традицій.
8. Заповніть таблицю «Унії між Литвою та Польщею». Зробіть відповідні висновки.

Назва	Дата	Зміст	Результат
Кревська			
Віленська			
Городельська			

9. Визначте історичне значення: а) битви на Синіх Водах; б) Грюнвальдської битви; в) Кревської унії.
10. Порівняйте становище українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Угорщини.
11. Складіть детальний опис однієї з найзначніших пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва цієї доби.
12. З'ясуйте культурні досягнення українського народу XIV—XV ст.
13. Яка роль литовської доби в історії України?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ №5 «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВ- СТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV—XV СТ.)»

Варіант I

1. Боротьба Польщі та Литви за Галицько-Волинську спадщину завершилась:
  - А поділом володінь князівства між двома державами.
  - Б входженням всіх володінь князівства до складу Литви.
  - В спустошенням і знелюдненням земель, перетворенням їх на Дике поле.
  - Г збереженням Галицько-Волинського князівства як васала Польщі.
2. У результаті якої битви Велике князівство Литовське закріпило за собою Київщину, Поділля, Переяславщину?
  - А битва на Синіх Водах.
  - Б битва на р. Ворскла.
  - В Вількомирська битва.
  - Г Грюнвальдська битва.
3. У якому столітті на українських землях почала поширюватися цехова система в організації ремісничого виробництва?
  - А XII ст.
  - Б XIII ст.
  - В XIV ст.
  - Г XV ст.
4. Юрій Дрогобич (Котермак) уславився...
  - А організацією звияжних воєнних походів князів.
  - Б започаткуванням жанру полемічної літератури.
  - В ініціюванням укладення Люблінської унії.
  - Г науковою діяльністю в європейських університетах.
5. Остаточна ліквідація Волинського і Київського князівств у 1452 р. і 1471 р. призвела до...

- А** поширення воєводського управління на українських землях.
Б скасування магдебурзького права в українських містах.
В запровадження кріпацтва на українських землях.
Г входження українських земель до складу Польського королівства.
- 6.** Які українські землі увійшли до складу Польського королівства раніше за інші?
А Галичини. **Б** Західного Поділля.
В Волині. **Г** Правобережжя.
- 7.** Фільварок — це форма господарювання
А шляхти. **Б** селян.
В міщан. **Г** козаків.
- 8.** Наприкінці XV ст. Кримське ханство потрапило у васальну залежність від
А Османської імперії.
Б Речі Посполитої.
В Великого князівства Литовського.
Г австрійських Габсбургів.
- 9.** Князь Костянтин Острозький уславився як полководець у війнах з..
А кримськими татарами і Московським царством.
Б Польським королівством і Великим князівством Литовським.
В Угорським королівством і Молдавським князівством.
Г Османською імперією і Тевтонським орденом.
- 10.** У якому році укладено цитовану угоду?

«...вельмишановна пані прийми князя Ягайла за сина та віддай йому в дружину свою дочку Ядвігу королеву Польщі... государ Ягайло, з усіма своїми ще нехрещеними братами, ближніми, що проживають на його землях, просить прийняти їх у католицьку віру... обіцяє свої литовські та руські землі навік приєднати до королівства Польського?»

- А** 1362 р. **Б** 1370 р.
В 1385 р. **Г** 1392 р.
- 11.** Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.
1 шляхта;	А самоврядна громада вільних ремісників однієї чи кількох спеціальностей, що встановлювала правила та умови виробництва і продажу товарів, а також контролювала ці правила;
2 кріпацтво;	Б назва органу міського самоврядування, що здійснював адміністративно-судові функції;
3 магістрат;	В система суспільних відносин, за якою землевласник мав право на особу, працю і майно залежних від нього селян;
4 цехи.	Г привілейований панівний стан у Польщі, Литві, на українських та білоруських землях у XIV—XVII ст.
- Д** громадські релігійні та культурно-просвітницькі організації міщанства.

12. Установіть послідовність подій.
- А Остаточна ліквідація Київського князівства.
  - Б Кревська унія.
  - В Утворення Кримського ханства.
  - Г Перша згадка про козаків у писемних джерелах.

Варіант II

1. Який литовський князь очолював Велике князівство Руське?
  - А Сигізмунд.
  - Б Свидригайло.
  - В Любарт.
  - Г Ягайло.
2. До утворення у XV ст. Кримського ханства призвело
  - А протистояння між Великим князівством Литовським і Московією.
  - Б укладення Кревської унії між Литвою і Польщею.
  - В розпад Золотої Орди.
  - Г агресія Османської імперії у Північному Причорномор'ї.
3. З якою державою Велике князівство Литовське у XIV — XVI ст. уклало унії?
  - А Московією.
  - Б Лівонією.
  - В Польщею.
  - Г Великим князівством Руським.
4. На українських землях, долучених до складу Литовської держави, за князя Ольгерда (1345 — 1377 рр.)
  - А збережено існуючі системи управління та судочинства.
  - Б започатковано систему удільних князівств.
  - В запроваджено судочинство згідно з «Литовськими статутами».
  - Г було поширено вплив католицької церкви.
5. У XIV-XV ст. більшість населення українських земель розвивали
  - А землеробством.
  - Б торгівлю.
  - В ремеслом.
  - Г тваринництвом.
6. Коли і де Швальпольд Фіоль надрукував кирилицею богослужбові книги «Осьмогласник», «Часослов», «Тріодь пісна», «Тріодь цвітна»?
  - А 1483 р., Львів
  - Б 1491 р., Прага
  - В 1501 р., Острог
  - Г 1517 р. Краків
7. Поштоvhом до масового будівництва мурованих замків і фортець на Поділлі, в Галичині та на Волині у XIV-XV ст. стали
  - А систематичні спустошливі напади кримських татар.
  - Б боротьба Литви та Московії за ці землі.
  - В утворення шляхти як нового стану суспільства.
  - Г селянські повстання проти закріпачення.
8. Кого наприкінці XV — на початку XVI ст. називали «некоронованим королем Русі»?
  - А Костянтина Острозького.
  - Б Юрія Дрогобича.
  - В Федора Коріатовича.
  - Г Яна Длугоша.

9. Яка територія сучасної України входила до складу Молдавського князівства?
А Північна Буковина.   Б Закарпаття.
В Поділля.   Г Східна Галичина.
10. У якому році було поділено єдину Київську митрополію на Київську і Московську?
А 1371 р.   Б 1415 р.
В 1458 р.   Г 1483 р.
11. Установіть відповідність між князями та їхніми діями.
1 Міндовг	А Розширив кордони Литви до узбережжя Чорного моря.
2 Ольгерд	Б Переможець у битві на Синіх Водах.
3 Вітовт	В Уклав Кревську унію.
4 Любарт	Г Засновник Литовської держави.
	Д Правитель Волині після занепаду Галицько-Волинської держави.
12. Установіть послідовність подій.
- А Поразка повстання русько-литовських князів під проводом Свидригайла.
Б Остаточна ліквідація Київського князівства.
В Грюнвальдська битва.
Г Утворення Подільського і Руського воєводств у складі Польщі.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ: «СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВНЕСОК У ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСКУ СПАДЩИНУ»

1. Які хронологічні межі середньовічної історії України? Свою відповідь обґрунтуйте.
2. На які періоди можна поділити середньовічну історію України? Що ви поклали би в основу запропонованої періодизації?
3. Заповніть таблицю. Запишіть основні цивілізаційні здобутки українського суспільства у IX — XV ст.

Сфера	Здобутки
державотворення	
господарського розвитку	
ремесла	
церковного життя	
духовного та освітнього розвитку	
військова справа	

4. Порівняйте процеси та явища європейської та української історії доби Середньовіччя.
5. Укажіть роль і місце державних утворень на території України для подальшого розвитку українського суспільства.
  - 1) Київська Русь.
  - 2) Галицько-Волинська держава.
  - 3) Велике князівство Литовське.
  - 4) Королівство Польське.
  - 5) Молдавське князівство.
  - 6) Московська держава.
  - 7) Золота Орда.
  - 8) Кримське ханство.
6. Складіть перелік з 10 подій, які були визначальними для середньовічної історії України.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

А

Авантюра — ризикова і небезпечна дія, здійснена без врахування реального становища, як правило, приречена на провал і поразку.

Автономія — самоуправління певної частини території держави.

Автохтонний — той, який виник або який зародився на місці сучасного проживання етносу, існування.

Агресія — незаконне застосування збройної сили однієї держави проти іншої, порушення суверенітету, територіальної цілісності, позбавлення політичної незалежності.

Адміністрація — органи державної влади, управління.

Анти — об'єднання, союз слов'янських племен, що згадується у візантійських джерелах VI ст. Займало територію між Дністром і Дніпром. Назва анти має іранське походження і означає крайній, окраїнний. Остання згадка про анти датується 602 р. Розпався після поразки у війни з аварами.

Арсенал — склад зброї.

Архаїзм — пережиток старовини.

Археологічна культура — група споріднених археологічних пам'яток, які належать до одного часу, займають певну територію і відзначаються місцевими особливостями.

Археологічні пам'ятки — місця проживання та виробничої діяльності давньої людини, її святилища, поховання та могильники, речові скарби та окремі знахідки.

Археологія — наука, яка досліджує пам'ятки матеріальної культури.

Асиміляція — злиття одного народу (або його частини) з іншим через засвоєння його мови, культури тощо; втрата своєї мови, культури, національної свідомості.

Аскетизм — форма поведінки, яка передбачає придушення бажань, відмова від розкоші й навіть більшості зручностей, обмеження в їжі та сні, завдання собі фізичних страждань із метою спокутування гріхів.

Астрологія — наука про зв'язок між розташуванням небесних тіл і подіями в житті людей, народів, країн тощо.

Б

Баскак — намісник хана Золотої Орди в підвладних країнах, котрий проводив облік населення й збирав данину.

Берладники — населення, що мешкало в пониззі Дунаю. На думку вчених, воно в основному складалося з селян, які тікали з-під боярської влади — у літописі навіть зустрічається термін «галицькі вигнанці». Центр цього краю — місто

Берладь (тепер м. Бирлад в Румунії). У другій половині 40-х — 50-х роках XII ст. тут жив Іван Ростиславич Берладник.

Болохівська земля — історична область у верхів'ях Південного Бугу, Случі й Тетерева. Назву дістала від міста Болохова.

Бояри (від слова «бой» — воїн, великий) — представники правлячого стану в Київській Русі, котрі займали, після князів, панівне становище в управлінні державою, феодалі-землевласники. Поділялися на дві групи: 1) «старці» — нащадки родоплемінної знаті, складала верхівку феодального суспільства на Русі; 2) «мужі-воїни» — служили в князівській дружині. Були повними господарями у своїх вотчинах (спадкових володіннях) і мали своїх васалів.

Боярська дума — вищий державний орган Московського князівства з XIV ст.

Боярська рада — дорадчий орган при великому князі київському, до складу якої входили бояри, старші дружинники, представники міської знаті й вищого духовенства.

В

Варяги (давньоскандинавське «varingr» — «союзник») — 1) скандинавські воїни, що наймалися на службу до візантійських імператорів і київських князів; 2) назва балтійських (скандинавських і західнослов'янських) купців та воїнів; 3) назва скандинавських племен на Русі.

Васал — особа, яка отримала від сеньйора у володіння феод за несення служби.

Васалітет — система відносин між феодалами; особиста залежність одних феодалів від інших.

Велике переселення народів — умовна назва масових зрушень варварських племен (германських, слов'янських, сарматських та інших племен) у напрямку Римської імперії і розселення на її території в IV — VII ст. Внаслідок Великого переселення народів відбулась варваризація і загибель Західної Римської імперії. На її теренах постала низка варварських королівств.

Велике розселення слов'ян — складова великого переселення народів, в результаті розселення слов'янських союзів племен у VI — VII ст, вони опанували терени Східної, Центральної і Південно-Східної Європи.

Вєрв — селянська община (громада).

Вєрстви (стани) — великі групи людей, які відрізняються спадковими правами й обов'язками.

Вівтар — східна підвищена частина храму, призначена для відправлення служби.

Візантійський стиль — архітектурний стиль поширений у V-XIV ст. переважно у будівництві культових споруд. Увібрав елементи архітектури Риму і Греції.

Війна — організована збройна боротьба між націями, державами, соціальними групами.

Військова демократія — стан суспільства, в якому зберігаються права родових громадян, але поступово набирають силу військові вожді.

Вітраж — картина з кольорового скла у вікнах соборів і ратуш.

Віче — народні збори всього дорослого вільного населення, що приймало рішення з важливих громадських і державних справ.

Влада — спроможність впливу на діяльність окремих осіб чи соціальних груп за допомогою певних засобів (авторитету, насилля, волі). Сутністю влади є відносини панування (керівництва) і підпорядкування.

Воєвода — воєначальник, правитель у слов'янських народів. На Русі відомий з X ст., спочатку як проводир варязьких дружин, згодом, як командувач загонів княжих військ загального типу.

Волють — область, округа. У Русі XI-XIII ст. вона не мала чітко окресленої території, могла охоплювати місто з округою чи навіть кілька міст.

Вотчина — феодална земельна власність та пов'язані з нею права на залежних селян.

Г

Галицько-Волинська держава — назва державного утворення — Галицько-Волинського князівства, що постало у 1199 рр. в результаті об'єднання Галицького і Волинського князівств. Узагальнююча назва земель Галичини і Волині, що знаходилися під владою князів з династії Романовичів.

Господар (або воєвода, румунською мовою — вода) — титул правителя Волоського і Молдавського князівств.

Град (город) — назва походить від «городити», тобто укріплювати. Вживалася для позначення будь-якого укріпленого поселення незалежно від його типу. Тому серед городів були міста, прикордонні фортеці та двори-замки.

Гривня — 1) зливочок срібла вагою близько 160 грамів, який слугував грошовою й ваговою одиницею у X—XIV ст. Існувало декілька різновидів гривні: київська, чернігівська, новгородська, литовська; 2) чоловіча та жіноча шийна прикраса (бронзова, срібна чи золота), що мала вигляд обруча — знак гідності вождя, нагорода тощо.

Громада — об'єднання людей, які спільно володіють знаряддями праці та іншим майном. Особливістю цього об'єднання є часткове чи повне самоврядування.

Громадянська війна — найгостріша форма політичної боротьби, що являє собою збройну сутичку між класами і соціальними групами, націями і т.ін. задля досягнення певних політичних цілей, головна з яких є досягнення повноти державної влади.

Д

Дворянство — соціальний стан, наділений привілеями (переважно спадковими). Спочатку дворяни були слугами при князівських дворах, а згодом перетворилися на власників землі.

Держава — організація політичної влади в суспільстві. Ознаки держави: визначена територія, наявність апарату управління або правителів, існування права (норм поведінки, встановлених державою), збирання податків (які витрачалися передусім на утримання апарату управління).

Десятина церковна — податок на утримання церкви, що дорівнював десятій частині прибутків населення.

«**Дике поле**» — історична назва території між Доном, Верхньою Окою, лівими притоками Дніпра та Десни. Необжиті осілим населенням степи.

Династія — низка правителів з одного й того самого роду, котрі змінюють один одного за правом успадкування влади.

Дипломатія — діяльність керівників держав і урядів, спрямована на досягнення цілей зовнішньої політики, захист інтересів держави й громадян у зарубіжних країнах; сукупність прийомів і методів проведення зовнішньої політики.

Дитинець — центральна укріплена частина міста, де розташовувалися князівська резиденція, житла знаті й духовенства, храми.

Домен — спадкове земельне володіння правителя.

Дружина — озброєний загін найближчих соратників князя, його оточення. Дружинники були особисто віддані князеві.

Духовенство — служителі культу; верства суспільства, представники якої здійснюють релігійні обряди і служби. Д. зазвичай об'єднане в особливу ієрархічну спільноту.

Дяк — найнижчий за рангом церковнослужитель

Е

Еволюція — процес розвитку живої природи через мінливість біологічних організмів.

Економічна криза — раптове падіння, скорочення виробництва, що супроводжується розорення значної частини підприємств, зростанням безробіття, падінням заробітної плати і курсу акцій.

Експансія — розширення сфери впливу, що здійснюється як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і політичними (збройне захоплення території, дипломатичний тиск та ін.).

Експорт — вивезення за межі країни товарів, цінних паперів, капіталів.

Еліта — вищий привілейований прошарок суспільства.

Еміграція — виїзд громадян зі своєї країни в іншу на постійне проживання через політичні, економічні чи ще якісь причини; сукупність емігрантів, що живуть в одній країні.

Етнос — стійка спільнота людей, пов'язаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю і назвою (етнонімом), що історично склалася — племя, народність, нація.

Є

Євангеліє (давньогрец.— «добра звістка»). Священна книга християн, житєпис Ісуса Христа, створений його учнями: Матфеєм, Лукою, Марком та Йоанном.

Єпископ — духовний глава адміністративно-територіальної церковної одиниці — єпархії.

Єресь — релігійна течія, ворожа панівній церкві; відхилення від офіційного віровчення.

Єретик — у християнстві людина, яка відступила від догм церкви; послідовник єресі.

Ж

Житіє — розповідь про життя християнських святих з описанням чудес, зблених в ім'я віри.

Жито — основна злакова сільськогосподарська культура часів Київської Русі

З

Закріпачення (закріплення селян до землі) — перетворення вільних селян на кріпаків, законодавче закріплення цього; примусове поселення селян на певній території із забороною пересуватися в інші місця, за обов'язкової уплати податків володареві землі. Закони — встановлені державою чи звичасм правила, обов'язкові для виконання.

Закупи — селяни, котрі потрапляли в кабалу до феодалів через невідпрацьований борг - «купу».

Земські суди — незалежні від старост виборні шляхетські суди в повітах і землях.

Зовнішня торгівля — торгівля за межами країни, між державами та народами.

Золота Орда — назва держави (1242- початку XV ст.), що постала у Причорноморських і Прикаспійських степах у результаті західного походу монголо-татар. Столицею держави стало місто Сарай. Данниками Золотої Орди були руські князівства. Розпалась у результаті міжусобної боротьби на Сибірське, Казанське, Кримське, Астраханське та інші ханства.

Золотоординське ярмо — традиційна назва системи експлуатації східнослов'янських земель у XIII-XV ст. монгольськими завойовниками встановлене у результаті навали Батия.

І

Ієрархія — система суворого підпорядкування нижчих сходинок влади вищим.

Ізгої — особи, позбавлені звичного суспільного становища.

Ікона — у православ'ї та католицизмі живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Христа, Богородиці, святих і подій зі Святого Письма, якому поклоняються віруючі. Батьківщина ікон — Візантія. На Русі ікони писалися на дошках.

Імперія 1) багатоетнічна складна держава, що створена насильницьким шляхом, в якій панівні позиції посідає народ, котрий відіграв провідну роль у її утворенні, а інші перебувають у підлеглому становищі; велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав і народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичного, економічного, соціального та культурного взаємозв'язків; 2) монархічна держава, яку очолює імператор.

Імпорт — ввіз до країни товарів, цінних паперів, капіталів.

Інтервенція — втручання однієї чи кількох держав до внутрішніх справ іншої держави або до її взаємин із третіми державами. І. буває воєнною, політичною, економічною та дипломатичною.

Іслам — одна з трьох світових релігій (поряд із буддизмом і християнством). Основні положення І.: віра в єдиного бога Аллаха та його пророка Мухаммеда, вчення про цілковиту залежність усього існуючого від волі Аллаха.

Історичні джерела — пам'ятки минулого, за допомогою яких можна вивчати історію людського суспільства. Джерела є усні, писемні, археологічні тощо. Історичні джерела вивчаються цілим рядом наук: археологією, нумізматикою, антропологією тощо.

Історія — наука, що вивчає розвиток людини і людського суспільства від часу їхньої появи до сьогодення.

Історія України — наука, яка є невід'ємною частиною всесвітньої історії. Вивчає розвиток людського суспільства на території нашої держави.

Іудаїзм (юдаїзм) — монотеїстична релігія, яка розповсюджена головним чином серед євреїв. Склався наприкінці II — на початку I тис. до н.е. Характерним є віра в єдиного Бога Ягве і Месію (Спасителя), в богообраності єврейського народу.

К

Каганат — назва держави у тюркомовних народів.

Канон — твердо встановлене правило, норма, що слугує зразком.

Канонізація — **зарахування до лику святих.**

Католицизм — один із головних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві. Виник після поділу християнської церкви 1054 р. на католицьку (західну) і православну (східну). Основні особливості: визнання того, що Святий Дух виходить не тільки від Бога Отця, а й від Бога Сина, віра

в існування чистилища (крім пекла і раю), в непогрішимість папи римського як намісника Бога на землі.

Католицька церква — у перекладі всесвітня церква; утворилася внаслідок поділу єдиної християнської церкви на західну і східну. Богослужіння провадиться латиною; на чолі церкви стоїть Папа Римський.

Кибитка — критий шкірою віз у кочовиків пристосований для кочового життя.

Класи — великі групи людей, що виникають у суспільстві разом із майновою нерівністю. Поділяються на панівні та пригноблені.

Князівство — державне утворення або територія на чолі з князем.

Князівський з'їзд — зібрання великих князів для обговорення питань збереження суспільного миру, оборони країни, прийняття законів, принципів престолонаслідування тощо. Відбувався в найвідповідальніші для держави часи.

Князь — вождь, який спершу очолював ополчення племені; згодом став правителем держави.

Коаліція — тимчасовий воєно-політичний союз двох або декількох держав з метою спільних дій проти противника. У політичному житті — об'єднання різних політичних сил для досягнення якоїсь мети.

Козак — слово тюрського походження, що означає вільна озброєна людина. Спочатку застосовувалась для назви мешканців Дикого Поля, які на свій страх і ризик на цій території займалися різними промислами. Згодом стало позначати соціальний стан.

Козак — термін тюрського походження, що означає вільну людину, шукача пригод, бурлаку; водночас уживався на означення охоронця кордонів, вправного воюка тощо.

Колонізація — заселення території всередині країни, побудова поселень за межами своєї етнічної території.

Колонії — 1) поселення, засноване переселенцями з різних земель; 2) частина імперії.

Комітати — територіально-адміністративні одиниці на українських землях, які входили до Угорського королівства.

Копа — сільська громада.

Коран — священна книга мусульман.

Кочовий спосіб життя — форма відтворюючого господарства, що характеризується розведенням певних видів тварин (коней, овець) та постійним переміщенням населення і стад.

Криза — небезпечно глибокий занепад.

Кріпацтво — залежність селян, яка полягала в прикріпленні до землі, підлеглості адміністративній та судовій владі великого землевласника

Культ — сукупність обрядів, поведінка священнослужителів і віруючих; поклоніння комусь або чомусь.

Куявія (слов'янська назва, передана арабською мовою) — рання держава східних слов'ян з центром у Києві, що за своїм устроєм більше нагадувала «союз союзів племен».

Л

Лавра (грецькою означає «квартал, обгороджений муром») — назва великого і впливового чоловічого монастиря, підпорядкованого безпосередньо вищій церковній владі. Лавра в Києві виросла з ряду печерних скитів, звідси й назва — Києво-Печерська. Вона стала взірцем при заснуванні монастирів у інших містах Русі.

Лихвар — людина, яка позичає гроші під проценти.

Літописи — історичні твори, в яких розповіді про події та факти подаються за роками.

М

Магдебурзьке право — міське право, яке склалося в Німеччині. За ним міста частково звільнялися від підпорядкування центральній адміністрації, владі феодалів і створювали органи самоврядування.

Магнати — найбільші землевласники.

Менталітет — сукупність особливостей мислення народу, соціальної групи або окремої людини.

Мечеть — мусульманський храм.

Мито — податок, сплачуваний за перевезення товарів через кордон.

Митрополит — вище звання православних єпископів.

Міжусобиця — внутрішній розбрат, війна між окремими людьми чи суспільними групами в державі.

Міжусобні війни — війни між феодалами за землю і владу.

Міняло — людина, яка за певну платню обмінює гроші.

Місіонер — проповідник християнства.

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припаяваних один до одного і закріплених на спеціальному розчині різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Монархія — одноосібна вища державна влада, що передається переважно спадково.

Монастир — місце проживання ченців, відділене стінами від зовнішнього світу.

Монах — член релігійної громади, який дав обітницю вести аскетичне життя.

Монголо-татари — поширена в історичній літературі помилкова назва монгольських племен.

Мусульманин — людина, яка сповідує іслам.

Н

Намісник — місцевий управитель, якому корилися війська й чиновники.

Натуральне господарство — господарство, в якому продукти праці виробляються не для продажу на ринку, а для власного споживання.

Неф — частина храмової будівлі, поздовжній простір між рядами колон або стовпів.

О

Орда (тюрк. — намет хана, стоянка) — у тюркомовних народів спершу — назва військово-адміністративної організації, згодом — стоянки кочовиків, об'єднання кількох племен. У Середні віки — ставка хана, столиця; назва тюрських і монгольських держав — Золота Орда, Кримська Орда тощо.

Осілий спосіб життя — форма відтворюючого господарства, при якій населення проживає на одному місці.

П

Паломництво — подорож віруючих до святих місць.

Пани — представники привілейованого стану у Великому князівстві Литовському, які не мали князівських титулів, але відрізнялися від інших груп давністю роду, вотчинним характером землеволодіння й певними правами.

Панщина — обов'язкові роботи селянина на землі феодала.

Папа Римський — глава католицької церкви.

Пар — поле, яке не засівають протягом певного часу з метою підвищення його родючості.

Патриціат — міська верхівка.

Патріархат — період в історії людства, коли верховенство в роді належало чоловікові. Родовід визначався за чоловічою лінією. Керівництво родом здійснювали старійшини.

Печеніги — племена тюркського походження, що кочували в степах між Дунаєм та Уралом.

Плем'я — об'єднання кількох родів, що виникає з метою оборони та розширення спільної території, координації трудової діяльності, а також регулювання відносин між окремими родами. Для племені характерні такі ознаки: власне ім'я і територія; особливий, притаманний лише цьому племені діалект; загальні релігійні обряди і культи; верховний вождь у деяких племен тощо.

Плем'я — сукупність певної кількості родів, пов'язаних між собою спільним походженням та віруваннями, однаковими звичаями та обрядами.

Повстання — збройні виступи населення (стихійні чи організовані) з метою поліпшення умов життя та розправи над кривдниками.

Повстання — форма боротьби, яка передбачає здійснення насильницьких дій (переважно збройна боротьба) щодо поневолювачів.

Погост — адміністративно-господарський осередок, де княжі люди виконували князівські розпорядження, чинили суд, збирали данину і податки.

Подвиг — важлива своїм значенням дія; вчинок, здійснюваний у важких, небезпечних умовах; героїчний, самовідданий вчинок. Самовіддана діяльність, поведінка, викликана глибоким почуттям.

Політика — діяльність у сфері управління країною, врегулювання відносин між соціальними групами (внутрішня) та державами (зовнішня).

Політична роздробленість — послаблення й розпад держави, політичне піднесення окраїнних земель.

Половці (на заході їх називали куманами, на сході — кипчаками) — народність тюркського походження. Прийшли в Північне Причорномор'я з Північно-Західного Казахстану.

Пониззя — частина Галицької землі у Середньому Подністров'ї. Її центром було місто Бакота.

Посадники — намісники (представники) великого київського князя у найбільших містах.

Праслов'яни — предки сучасних слов'янських народів. Група землеробських племен, що мешкали на Правобережжі України та на південному сході Польщі у добу бронзи і на початку раннього залізного віку.

Прогрес — поступальний рух уперед, розвиток нового, перехід від нижчого етапу до вищого, досконалішого.

Р

Раби — невольники, що зазнають експлуатації.

Ранньокласові відносини — початковий етап формування класів і держави в суспільстві, для якого характерні незрілість і непорядкованість суспільних відносин.

Ратуша — будинок, у якому розташовувалися органи міського самоврядування.

Релігія (від лат. religio — побожність) — світосприйняття людини, її погляд на дійсність, відповідна поведінка та дії, що спираються на віру в надприродні сили (богів, духів і т.д.). Перші прояви релігійності у вигляді магії, тотемізму, фетишизму тощо належать до найдавніших часів.

Ремесло — поточне виготовлення певного різновиду предметів господарювання.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний строк, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

Реформа — поступове перетворення, поліпшення будь-чого.

Ритуал — вироблений звичаєм, встановлений порядок здійснення чогось, форма спеціальної поведінки людей.

Родова громада — об'єднання членів одного роду, що ведуть спільне господарство. В роді могло бути кілька громад.

Романський стиль — архітектурний стиль поширений у V-XII ст. переважно у будівництві культових і оборонних мурованих споруд. Відзначається наявністю елементів римського і візантійського стилів.

Русь — 1) назва Київської держави, починаючи з IX ст.; 2) у вузькому розумінні — територія Середнього Подніпров'я (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина); 3) синонім слова «слов'яни» в період об'єднання східнослов'янських племен в одну державу.

«**Руська Правда**» — найдавніший кодекс руського права. Вченим відомо понад 100 списків цього кодексу, що були складені у XIII—XVIII ст. Найдавніша частина «Руської Правди» — «Правда Ярослава», створення якої припадає на 1016 р., містить 18 статей.

Рядовичі — смерди, які укладали з феодалом «ряд» - договір про найм чи займ і відповідно до нього працювали в його господарстві.

С

Сакральний — священний; те, що стосується культу й ритуалу

Самодержавство — форма правління з необмеженою владою однієї особи.

Саркофаг — мармурова чи золота поховальна труна.

Сейм — станово-представницький орган у Польщі, Литві та Чехії.

Сеймик — зібрання шляхти в повітах, землях, воєводствах для обговорення важливих питань життя краю та країни.

Сеньйор — великий землевласник, що займав вищу сходинку в соціальній ієрархії щодо свого васала.

Синагога — будинок для відправлення іудейського релігійного обряду. Центр єврейської громади.

Сільська громада — територіальне об'єднання господарств, пов'язаних колективною власністю на землю й угіддя, що підлягали періодичному перерозподілу між сім'ями.

Слов'яни — велика група народів, що мають спільне походження, споріднені мови і культури та заселяють Східну, Центральну та Південно-Східну Європу.

Смерди — вільні селяни, котрі мали своє господарство, володіли землею, виплачували державі данину, виконували на її користь певні повинності.

Собор — 1) великий християнський храм; 2) збори вищого духовництва в межах однієї країни або всієї церкви для вирішення важливих питань.

Стани — великі групи людей, які відрізняються своїми спадковими правами та обов'язками, місцем у суспільстві.

Станова монархія — державний устрій, за якого влада правителя обмежується станово-представницькими органами (парламентом, рейхстагом, кортесами, сеймами тощо).

Статут — кодекс законів.

Степ — степові простори, що прилягали до Русі з півдня і сходу. По них постійно переміщувалися хвилі кочових народів, що рухалися з Азії в Європу і навпаки.

Степ — території на Південь і Схід від Русі, де у наслідок специфічних природно-географічних умов переважав кочовий спосіб життя, який сприймався осілим населенням Русі, як чужий, протилежний.

Судебник — збірник законів.

Султан — титул монарха в деяких країнах Сходу.

Суспільні відносини — зв'язки і взаємини між соціальними групами, станами й націями, а також усередині них у процесі економічної, соціальної, політичної та культурної діяльності.

Суспільство — сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, що зумовлені способом виробництва матеріальних і духовних благ.

Схизматики — грецьким словом «схизма» («розкол») називали конфлікт всередині християнської церкви в 1054 р., внаслідок якого утворилися православна і католицька конфесії. Схизматиками у Польщі називали православних українців.

Т

Титул — почесне звання, пов'язане з тим чи іншим земельним володінням (герцог, граф, барон)

Товар — продукт праці, що виробляється не для власного споживання, а на продаж.

Товарне виробництво — форма виробництва, за якої продукти виробляються для продажу.

Тора — в іудаїзмі — назва першої частини Біблії — П'ятикнижжя Мойсея, а також пергаментних сувій з цим текстом, що зберігається в синагозі.

Торки — племена тюркського походження, що мешкали біля Аральського моря. На початку XI ст. частина торків переселилася в степи на південь від Русі.

Тортури — фізичне насильство; катування під час допиту обвинуваченого, щоб домогтися від нього зізнання. Сильне моральне страждання, муки.

Традиція — звичаї, порядки, правила поведінки, що склалися історично та передаються з покоління у покоління.

Тризна — поминки, що супроводжувалися піснями й військовими іграми на честь померлого, його оплакуванням, поминальним обідом, жертвоприношенням.

Тріумвірат — правління трьох осіб; союз трьох осіб для спільної діяльності.

Турнір — рицарські поєдинки.

У

Уділ — адміністративно-територіальна одиниця, якою управляв князь.

Узурпація — протизаконне захоплення влади або присвоєння собі чужих прав на що небуть.

Улус — у Монгольській імперії назва удільних володінь нащадків Чин-гісхана, які згодом стали самостійними державами.

Унія — об'єднання, союз. У. може бути державною, персональною, релігійною.

Урбанізація (від лат. **urbanus** — міський) — процес зростання кількості і населення міст і посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

Ф

Феод — спадкове земельне володіння, що його сеньйор дарував васалові як плату за службу.

Феодал — господар феоду.

Феодальна роздробленість — розпад держави на незалежні князівства.

Феодальні відносини — нові суспільні відносини, які передбачали експлуатацію не рабів, а залежних селян.

Фібула — металева застібка, зроблена за зразком англійської шпильки.

Фільварок — багатогалузеві господарчі комплекси, які базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча й зберігали чимало рис натурального господарства.

Фреска — живописний твір, виконаний водяними фарбами на сирій штукатурці.

Х

Халіф — наступник Мухаммеда, титул правителя і водночас духовного глави мусульман.

Хан — вища посада у Кримському ханстві та деяких інших східних країнах.

Хартія — документ, в якому були записані правила і норми суспільного життя.

Холопи — категорія населення, що перебувала в особливій залежності, близькій до рабів.

Хоругва — військовий прапор, а також окремий військовий підрозділ, що мав свій прапор у польській та литовській арміях доби середньовіччя.

Хрестові походи — війни європейських феодалів, підтримані католицькою церквою, під гаслом визволення від мусульман християнських святинь у Палестині.

Хрестоносці — учасники хрестових походів. Звичайно нашивали на одязі зображення хреста як відзнаку своїх добрих намірів.

Християнство — одна з трьох світових релігій. Виникло в I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії (в Палестині). Головне у Х. — вчення про богочоловину — Ісуса Христа, який прийняв страждання і смерть заради спокутування первородного гріха. Поступово у Х. вирізнилося три напрями: католицизм, православ'я, протестантизм.

Хроніка — історичний твір, який містить щорічні й докладні записи подій, що відбуваються.

Ц

Цар — правитель держави, об'єднання племен. У давні часи часто поєднував функції військового вождя, керівника апарату управління та верховного жерця. Згодом титул царя мали монархи Росії та Болгарії.

Централізація — зосередження влади в руках верховного уряду країни.

Церква — об'єднання, організація віруючих, яка керує їхнім релігійним життям.

Цех — союзи ремісників однієї або споріднених спеціальностей для захисту своїх корпоративних інтересів, для захисту проти недобросовісної конкуренції.

Цивілізація — спільність людей, яка впродовж часу (зародження, розвитку, загибель або перетворення) має окрему територію, стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, ментальність; сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; історичний тип культури.

Ч

Челядник — населення феодальної вотчини у давній Русі, що перебувало у різних формах залежності.

Чернь — чорні та темно-сірі зображення, нанесені на метал шляхом гравіювання й заповнення штрихів особливими сплавами.

Чиновник — людина на державній посаді.

Чорні клобуки — об'єднання кочових племен, наділених землею південніше Києва — переважно в Пороссі — та зобов'язаних служити київському князеві (печеніги, торки, берендеї). Невеликі групи кочовиків жили також в околицях Чернігова і Переяслава.

Ш

Шипинська земля — давня назва Буковини, що походить від назви її адміністративного центру (тепер с. Шипинці Кіцманського району).

Шляхта (від давньонімецького «шлахт» — рід, порода) — привілейований суспільний стан у феодальних державах (Польща, Литва, Чехія), представники якого мали «благо-родне» (рицарське) походження. Суспільний стан, основним заняттям якого була військова служба, за що шляхтичі отримували землю і різні пільги.

Я

Яничари — турецька піхота. Формувалася переважно з християн, які ще дітьми потрапили в полон.

Ярлик (тюркською «указ») — грамота золотоординських ханів, що давала право на правління князівствами або окремими областями.

Ярмарок — щорічний торг.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

VI—VII ст. — Велике розселення слов'ян

Середина VI ст. — рух аварів через українські землі в Середнє Подунав'я.

VI—VII ст. — Балканські війни.

Кінець V — перша половина VI ст. — час життя князя Кия.

602 р. — остання згадка про антів у писемних джерелах.

VIII ст. — утворення князівств у східних слов'ян.

VIII — початок IX ст. — утворення Київської держави.

839 р. — прибуття руського посольства до Константинополя. У писемних джерелах вперше згадується назва «Русь».

860 р. — перший похід Русі на Царгород.

882 р. — похід Олега на Київ. Об'єднання північного і південного слов'янства в єдину державу — Київську Русь.

907 та 911 рр. — походи Олега на Царгород.

941 та 944 рр. — походи Ігоря на Візантію.

946 р. — посольство княгині Ольги до Царгорода.

964—967 рр. — походи Святослава на Волгу та Північний Кавказ проти Хозарського каганату та його союзників.

968—971 рр. — Балканські походи Святослава.

968 р. — реорганізація управління Русі Святославом.

972 р. — загибель Святослава.

980—1015 рр. — правління Володимира Великого.

988—989 рр. — хрещення Русі.

996 р. — завершено будівництво Десятинної церкви — першого кам'яного храму на Русі.

1019 р. — утвердження Ярослава Володимировича на київському престолі.

1036 р. — розгром печенігів під Києвом.

1050—1114 рр. — роки життя видатного живописця Аліпія (Алімпія) Печерського.

1051 р. — обрання Іларіона київським митрополитом. Початок історії Києво-Печерської лаври.

1056—1057 рр. — створення Остромирова Євангелія.

1160 р. — спорудження Успенського собору у Володимирі-Волинському.

1060 р. — Ярославичі розгромили торків.

1068 р. — поразка Ярославичів на р. Альті. Київське повстання.

1073, 1076 рр. — створення «Ізборників» для Святослава Ярославича.

1097 р. — Любецький з'їзд князів.

XI—XIII ст. — завершальний період формування української мови.

Кінець XI — початок XII ст. — творчість Нестора-літописця.

- 1113—1125 рр.** — правління в Києві Володимира Мономаха.
- 1125—1132 рр.** — правління в Києві Мстислава Великого.
- 1139 р.** — Києвом заволоділи чернігівські Ольговичі. У боротьбу за київський стіл втрутився Юрій Довгорукий.
- 1169 р.** — Київ було сплюндровано Андрієм Боголюбським.
- 1185 р.** — невдалий похід Ігоря Святославича проти половців, який став приводом до написання «Слова о полку Ігоревім».
- 1187 р.** — перша згадка в літописах назви «Україна».
- 1141 р.** — об'єднання Галицької землі Володимирком Володаревичем.
- 1152—1187 рр.** — зміцнення Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла.
- 1170 р.** — початок князювання Романа Мстиславича на Волині.
- 1199 р.** — похід Романа Мстиславича на Галич. Об'єднання Волині й Галичини.
- 1205 р.** — загибель Романа Мстиславича під Завихвостом у Польщі.
- 1206—1238 рр.** — міжусобиці, боярські змови та іноземне втручання в галицько-волинські справи.
- 1238 р.** — утвердження Данила в Галичі.
- 1223 р., 31 травня** — битва на Калці.
- 1239 р.** — спустошення монголами Переяславської й Чернігівської земель.
- 1240 р., кінець листопада** — початок грудня — оборона Києва.
- 1240 р., грудень — 1241 р., березень** — спустошення монголами земель Київського і Галицько-Волинського князівств.
- 1245 р., 17 серпня** — Ярославська битва.
- 1253 р.** — коронація Данила Галицького.
- 1254—1259 рр.** — напади монгольських орд на Галицько-Волинську державу.
- 1264 р.** — смерть Данила Галицького.
- 1269—1288 рр.** — правління Володимира Васильковича на Волині.
- Початок XIV ст.** — об'єднання галицько-волинських земель під владою Лева Даниловича.
- 1301—1308 рр.** — правління Юрія Львовича.
- 1340 р.** — смерть Юрія II. Початок боротьби за галицько-волинську спадщину.
- 1359 р.** — утворення Молдавського князівства.
- Близько 1362 р.** — литовські князі остаточно заволоділи Києвом і Поділлям.
- 1374 р.** — надання польській шляхті привілею спадкового землеволодіння.
- 1380 р.** — підтвердження ханом Тохтамишем прав генуезців на володіння у Північному Причорномор'ї.
- 1385 р.** — Кревська унія Литви та Польщі.

- 1393—1396 рр.** — ліквідація Вітовтом самостійності українських удільних князівств.
- 1393—1414 рр.** — діяльність Федора Коріатовича на Закарпатті.
- 1410 р.** — Грюнвальдська битва.
- 1430–1440 рр.** — повстання литовсько-руської знаті на чолі з Свидригайлом.
- З 1435 р.** — селянам Галичини дозволено переходити від одного феодала до іншого тільки раз на рік.
- 1440—1452 рр.** — Волинське удільне князівство Свидригайла.
- 1441—1470 рр.** — Київське удільне князівство.
- 1450—1494 рр.** — життя та діяльність Юрія Дрогобича.
- 1458 р.** — утворення незалежної від Москви Київської митрополії.
- 1481 р.** — змова князів.
- 1490—1492 рр.** — селянське повстання у Прикарпатті.
- 1491 р.** — початок українського книгодрукування. Ш. Фіоль.
- Кінець XV ст.** — перші згадки про козацтво.
- 1497 р.** — перша згадка назви «Буковина» в писемних джерелах.
- 1503 р.** — захоплення Чернігово-Сіверщини московським князем Іваном III Васильовичем.
- 1508 р.** — виступ Михайла Глинського.
- 1514 р.** — битва під Оршею.
- 1523 р.** — ліквідація Москвою Новгород-Сіверського князівства.
- 1529 р.** — перша, документально зафіксована, згадка про опришків.

ЗМІСТ

ВСТУП. РОЗДІЛ 1. Виникнення і встановлення Київської Русі

Повторимо вивчене з історії України у 6 класі.....	6
§ 1. Вступ до середньовічної історії України.....	8
§ 2. Східні слов'яни — предки українців у VI–IX ст.	14
§ 3. Виникнення та становлення Київської Русі	22
§ 4. Князювання Ігоря та Ольги.....	28
§ 5. Князювання Святослава.....	34
<i>Практичне заняття №1: «Князь Святослав та його походи».....</i>	39
Узагальнення за темою: «Виникнення та становлення Київської Русі»	41
Запитання та завдання для узагальнення за темою «Виникнення та розвиток Київської Русі»	41
Завдання для тематичного оцінювання №1 «Виникнення та становлення Київської Русі»	42

РОЗДІЛ 2. Держава Київська Русь наприкінці X — у першій половині XI ст.

§ 6. Князювання Володимира Великого	46
§ 7. Київська Русь за правління Ярослава Мудрого	53
§ 8. Культура Київської Русі	59
§ 9. Суспільний, політичний устрій та господарське життя Київської Русі на- прикінці X — у першій половині XI ст.	67
<i>Практичне заняття №2: «Християнська релігія і церква в житті руського суспільства».....</i>	81
Запитання та завдання для узагальнення за темою «Київська Русь на- прикінці X — у першій половині XI ст.»	81
Тестові завдання до теми «Київська Русь наприкінці X — у першій поло- вині XI ст.»	83

РОЗДІЛ 3. Держава Київська Русь у другій половині XI — у першій половині XIII ст.

§ 10. Правління Ярославичів.....	90
§ 11. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха та Мстислава Великого	96
§ 12–13. Причини роздробленості Київської Русі. Розвиток Київського, Переяславського і Чернігово-Сіверського, Галицького і Волинського князівств.....	104
§ 14–15. Культура Київської Русі в другій половині XI — першій половині XIII ст.....	118
<i>Практичне заняття №3: «Літописи і твори давньоруської літератури «Повчання дітям», «Слово о полку Ігоревім» як історичні джерела. ....</i>	132

Запитання та завдання для узагальнення за темою «Держава Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.»	132
Тестові завдання до теми «Держава Київська Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.»	133

РОЗДІЛ 4. Галицько-Волинська держава

§ 16. Утворення Галицько-Волинської держави.....	140
§ 17–18. Монголо-татарська навала. Утворення Золотої Орди. Відновлення Галицько-Волинського князівства за Данила Галицького	148
<i>Практичне заняття №4 «Зовнішня політика князя Данила Романовича» .....</i>	163
§ 19. Правління нащадків Данила Галицького. Загибель Галицько-Волинського князівства	164
§ 20. Культура Галицько-Волинської держави.....	174
Запитання та завдання для узагальнення за темою «Галицько-Волинська держава».....	183
Завдання для тематичного оцінювання №4 «Галицько-Волинська держава»	184

РОЗДІЛ 5. Українські землі в складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV—XV ст.)

§ 21–22. Українські землі у складі Великого князівства Литовського	188
§ 23. Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії, Кримського ханства та Османської імперії.....	204
§ 24. Соціальна структура населення українських земель у другій половині XIV–XV ст.	217
§ 25. Господарський розвиток українських земель у другій половині XIV–XV ст.	225
§ 26. Культура українських земель у другій половині XIV–XV ст.....	237
<i>Практичне заняття №5: «Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в XIV-XV ст.» .....</i>	245
Запитання та завдання для узагальнення за темою «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV–XV ст.)»	247
Завдання для тематичного оцінювання №5 «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV–XV ст.)»	248
Узагальнення до курсу: «Середньовічна історія України та її внесок у загальноєвропейську спадщину»	252
<i>Словник термінів.....</i>	253
<i>Запам'ятайте дати .....</i>	259

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ

загальноосвітніх навчальних закладів

Головний редактор *Богдан Будний*

Редактор *Василь Герасимчук*

Обкладинка *Володимира Басалиги*

Комп'ютерна верстка *Івана Бліща*

Технічний редактор *Оксана Чучук*

Підписано до друку 13.01.2015. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Schollbook. Умовн. друк. арк. 22,032. Умовн. фарбо-відб. 88,128

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48

office@bohdan-books.com

www.bohdan-books.com

ISBN: 978-966-10-4115-7

9 789661 041157